

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Olaylar ve Yorumlar

Ömer E. LÜTEM

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve
İnsani Yardım Çalışmaları

Dr. Ahmet TETİK

Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri
(1918- 1921)

M. Serdar PALABIYIK

Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri
Marat VALEYEV

1915 Olayları, Toplumsal Bellek ve Belgesel Sinema

Ercan Cihan ULUPINAR

SÖYLEŞİ

Gazeteci yazar Semih İDİZ'le Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Dair Bir Röportaj
Oya EREN

KONFERANSLAR

KİTAP TAHLİLLERİ

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

GÜNCEL BELGELER

sayı 30

008
yatı: 10 ytl

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2008, Sayı 30

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

E. Büyükelçi Ömer E. LÜTEM
(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı)

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ABONE SORUMLUSU

ASAM Kitap Dağıtım

YAZI KURULU

Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)	Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Gündüz AKTAN (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Hasan KÖNİ (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi, Malatya)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Selçuk Üniversitesi, Konya)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (Milletvekili, E. Büyükelçi)	Ömer E. LÜTEM (E. Büyükelçi)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Gazi Üniversitesi, Ankara)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Dr. Erdal İLTER (Tarihçi-Yazar)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
Dr. Yaşar KALAFAT (Tarihçi, Yazar)	Prof. Dr. Mehmet SARAY (Yeditepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ (Fırat Üniversitesi, Elazığ)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN (Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)	Dr. Bilal N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik Sıra İle

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA (Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Andrew MANGO (Gazeteci, Yazar)	

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayınlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimse çalışmalarını ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanı ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No.61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara

Tel:0.312. 491 60 70 Fax: 0.312. 491 60 99

www.asam.org.tr

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Yayın İdare Merkezi

Konrad Adenauer Cad., No.61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara

Tel:0.312.491 60 70 Fax: 0.312. 491 70 13

Baskı Tarihi: 30 Eylül 2008

www.eraren.org

Elektronik Posta: bilgi@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: GRAFT Reklam ve İletişim Hizmetleri, www.graft.com.tr

Tel:0.312 468 2795, Fax: 0.312 468 5874, bilgi@graft.com.tr

Baskı: Umut Tanı Sağlık Matbaa Turizm İnşaat San. ve Tic. A.Ş.

Saner Basım Sanayii , Ostim Org. San. Böl. Turan Çiğdem Cad. No:15

Yenimahalle /ANKARA Tel: 0.312 385 91 03 (pbx)

Yurtiçi Abone Ücreti: 25 YTL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:

YTL-304400-2001540, döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi müdürünü, sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Editorün Notu..... 5

MAKALELER

Olaylar ve Yorumlar..... 7
Ömer E. LÜTEM

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar 59
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

*4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele
ve İnsani Yardım Çalışmaları*..... 85
Dr. Ahmet TETİK

*Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve
Faaliyetleri (1918- 1921)* 113
M. Serdar PALABIYIK

Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri ... 139
Marat VALEYEV

1915 Olayları, Toplumsal Bellek ve Belgesel Sinema 151
Ercan Cihan ULUPINAR

SÖYLEŞİ

*Gazeteci yazar Semih İDİZ'le Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Dair
Bir Röportaj* 175
Oya EREN

KONFERANSLAR

*Kendi Kimliğini Tanımlama Arayışında Genç Nesil,
22-25 Ağustos Dilican-Ermenistan* 187
Oya EREN

KİTAP TAHLİLLERİ

Prof. Dr. Hikmet Özdemir: *Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi* 191
(Yıldız DEVECİ BOZKUŞ)

Dr. Dilşen İnce Erdoğan: *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)* 195
(Melek SARI GÜVEN)

Jean-Lois Mattei: *Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri* 197
(Ercan Cihan ULUPINAR)

Taha Niyazi Karaca: *Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey* 203
(Doğanay ERYILMAZ)

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR 207
(Yıldız DEVECİ BOZKUŞ)

GÜNCEL BELGELER

Belge 1. Dakar'da 13-14 Mart 2008 tarihlerinde Toplanan İslam Zirvesi Konferansı'nda "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Saldırısı" başlığı ile kabul edilen 10/11-P(IS) sayılı kararı 212

Belge 2. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 25 Nisan 2008 tarihinde "İşgal Altındaki Azerbaycan Topraklarında Durum" başlığıyla A/RES/62/243 sayıyla kabul ettiği karar 217

YAZIM KURALLARI 219

Türkiye Ermenistan ilişkilerinin uzun tarihinde ilk defa bir Türkiye Cumhurbaşkanı Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Bir milli maç vesilesiyle de olsa bu ziyaretin ilişkilerin normalleşmesinin başlangıcı olması hemen herkesin dileğidir. Dergimizin bu sayısının ilk yazısı söz konusu ziyareti ayrıntılı bir şekilde ele alan, diğer yandan soykırım iddiaları ve Karabağ sorunundaki gelişmeleri ele alan Olaylar ve Yorumlar'la başlamaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin, Osmanlı Devletinde Ermeni Tercümanlar başlıklı yazısında pek bilinmeyen bir konuya Osmanlı dışişleri teşkilatında çalışan ve bazen devlet aleyhinde faaliyet gösteren Ermeni tercümanlara değinmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu sivil halkı ve askerlerinin bir bölümünün bulaşıcı hastalıklardan öldüğü bilinmektedir. Ancak, özellikle ordu içinde bu hastalıklara karşı verilen ve sivillerin de yararlandığı mücadele az incelenmiş bir konudur. Dr. Ahmet Tetik, 4'üncü Ordu Komutanlığı Bölgesinde Çıkan Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları başlıklı yazısında Ermenilerin sürgün edildiği bölgeden sorumlu, Cemal Paşa'nın kumanda ettiği 4'üncü Ordu'da sivil hastalıklara karşı mücadeleyi incelemektedir.

Mustafa Serdar Palabıyık'ın Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1918-1921) başlıklı makalesini, Dergimizde aynı başlık altında yer alan makalelerin altıncısı ve sonuncudur. Genel olarak kurtuluş savaşı ve özellikle de Güney Doğu Anadolu'nun yakın tarihi bakımından önem arz eden bu konunun ortaya çıkabilecek yeni Fransız belgeleri ve Türk ve diğer ülke kaynaklarının katkısıyla incelenmesine devam olunmasının yararı büyüktür.

Bulunduğu Güney Kafkaslar bölgesinde, Azerbaycan ve Türkiye ile yaşadığı sorunlar nedeniyle izole edilmiş bir durumda olan Ermenistan gerek güvenliği gerek ekonomisi için Rusya'ya bağlı hale gelmiştir. Diğer yandan Rusya'da Güney Kafkasya politikası için Ermenistan'a ihtiyaç duymaktadır. Murat Valeyev Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası Çerçevesinde Rusya-Ermenistan İlişkileri makalesinde bu iki ülkenin birbirleriyle olan karışık ve karmaşık ilişkilerini incelemektedir.

Ercan Cihan Ulupınar, 1915 Olayları, Toplumsal Bellek ve Belgesel Sinema başlıklı makalesinde 1915 olaylarının "soykırım" olduğunu iddia eden bazı kesimlerin toplumsal bellek oluşturmak için sözlü, yazılı ve görsel kültür ürünlerini

propaganda amacıyla nasıl kullandıkları ve bu bağlamda özellikle görsel kültür ürünü olarak belgesel film aracılığı ile yapılan propagandaları incelemektedir.

Bu sayıda ayrıca Ermeni sorunu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda başarılı inceleme ve analizlerde bulunan gazeteci-yazar Semih İdiz ile yapılmış bir söyleşi yer almaktadır.

Bu sayı ayrıca Konferanslar, Kitap Tahlilleri, En Son Çıkan Kitaplar bölümlerini ve iki güncel belgeyi içermektedir.

Saygılarımızla

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR (FACTS AND COMMENTS)

Ömer Engin LÜTEM

E. Büyükelçi
ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı
oelutem@eraren.org

Öz: *Bu makale, Haziran-Eylül 2008 döneminde Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki gelişmeleri, bu arada özellikle Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Ermenistan'ı ziyareti, Amerikan Başkanlık Seçimi bağlamında Ermeni Sorununu, Ermenistan'a Amerikan Büyükelçisinin atanmasını, bazı ülkelerdeki Ermeni soykırım iddialarıyla ilgili faaliyetleri, Washington'da kurulmak istenen Ermeni Soykırım Müzesini ve Karabağ sorununda son yıllarda görülen gelişmeleri incelemektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Abdullah Gül, Serge Sarkisyan, Ermeni soykırım iddiaları, Amerikan Başkanlık seçimi, Ermeni Soykırım Müzesi, Karabağ Sorunu.*

Abstract: *This article study Turkey-Armenia relations during the June-September 2008 and especially President Gül's visit to Yerevan; Armenian Question and US Presidential Election, nomination of an American ambassador to Armenia, Armenian genocide allegations in some countries, Armenian Genocide Museum in Washington and last years developments on the Karabakh question.*

Key Words: *Turkey, Armenia, Azerbaijan, A. Gül, S. Sarkisian, American Presidential Election, Armenian Genocide Allegations, Washington's Armenian Genocide Museum and Karabakh Question.*

I - TÜRKİYE - ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Dergimizin bir önceki sayısında Cumhurbaşkanı Gül'ün Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'a, Başbakan Erdoğan'ın Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan'a ve Dışişleri Bakanı Babacan'ın Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbatyan'a birer tebrik mesajı gönderdiklerini ve iki ülke arasındaki sorunlara çözüm bulunması çağrısında bulduklarını belirtmiştik¹. 24 Nisan münasebe-

¹ Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 30, ss.7-11.

tiyle Erivan'da yapılan gösterilerde Türk Bayrağının yakılması ve Serj Sarkisyan'ın bu konudaki mesajında malum soykırım iddialarında bulunması bir süre gerginliğe neden olmuşsa da² Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbatyan'ın Türkiye yetkililerin tebrik mesajlarının gayet olumlu bulduklarını, kendilerinin de bunlara olumlu cevaplar verdiklerini, samimi ve açık bir şekilde tüm önemli konuları tartışmaya hazır olduklarını belirtmesi³ iki ülke arasında yeni bir dönem başlaması beklentilerinin devam ettiği göstermiştir.

Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğundan bu yana iki ülke üst düzey diplomatlarının ve dışişleri bakanlarının birçok kez bir araya geldikleri düşünüldüğünde taraflar arasında temas eksikliğinden bahsetmek mümkün değildir. Eksik olan, mevcut sınırların tanınması, soykırım iddialarının siyasi alanda kullanılmasından vazgeçilmesi ve Karabağ sorununun çözümlenmesi olarak özetlenebilecek olan mevcut sorunların hangi ilkeler esas alınarak çözümlenebileceği konusunda mutabakat olmamasıdır.

Bu arada ABD Dışişleri Bakanlığının üst düzey yetkililerinin iki ülke arasındaki sorunların çözümü için bazı ilke veya formüller ortaya atmaya başladıkları gözlemlenmiştir. Dışişleri Bakan Yardımcısı Daniel Fried Temsilciler Meclisinde yaptığı bir konuşmada, Türkiye'nin sınırını açmasını, "tarihinin karanlık bir bölümüyle yüzleşmesini" ve Ermenistan'ın da mevcut Türk sınırını tanımasını ve Türkiye'nin toprakları üzerinde talepte bulunmaktan vazgeçmesini önermiştir⁴. Bir diğer Dışişleri Bakan Yardımcısı olan Matthew Bryza ise, Vaşington'da Yakın Doğu Politikası Enstitüsü'nde yaptığı bir konuşmada bu formülü biraz daha değişik bir şekilde dile getirerek iki ülkenin ilişkilerini normalleştirmelerini ümit ettiklerini belirttikten sonra bu konuda Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmasını ve sınırını açmasını, Ermenistan'ın ise Türkiye ile olan sınırını tanıması gerektiğini söylemiş ve bu önlemlerin ortak trajik geçmişin içten bir tartışmasına neden olmasını umduklarını ifade etmiştir. Amerikan Dışişleri yetkililerinin konuşmaları üzerinde durmamızın nedeni çözüm formülleri hakkındaki önerilerini kamuoyu önünde dile getirdiklerine göre bunları Türk ve Ermeni dışişlerine de iletmiş olduklarıdır. Diğer yandan Türk devlet adamlarının Ermeni muhataplarına tebrik mesajları göndermelerinin ve bunlara olumlu cevaplar verilmesinin de ABD tarafından telkin edilmiş olmasını düşünmek yanlış değildir.

2 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar"..., ss.7-11.

3 RFE/RL, "Yerevan Sees "Positive" Signals From Ankara", 1 Mayıs 2008.

4 "The Caucasus; Frozen Conflicts and Closed Borders" Testimony of Daniel Fried, Assistant Secretary of State for European and Eurasian Affairs before the House Foreign Affairs Committee, 18 Temmuz, 2008.

Başkan Serj Sarkisyan Moskova'da bulunduğu bir sırada yaptığı bir konuşmada, Türk-Ermeni ilişkilerinin gelişmesi için yeni adımlar atacağını ve bu çerçevede Türkiye- Ermenistan arasında yapılacak milli maça muhtemelen Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü de davet edeceğini, 21. asırda sınırların kapalı olmaması gerektiğini, bölgesel işbirliğinin istikrarın sağlanması için iyi bir yol olduğunu, Türkiye'nin soykırım'ın tarihi yönlerini incelemek üzere bir uzmanlar komisyonu kurulmasını önerdiğini, kendilerin herhangi bir incelemeye karşı olmadıklarını, zira incelemenin gerçeklerden şüphe duymak anlamına gelmediğini; ancak diplomatik ilişkilerin kurulmasından ve sınırların açılmasından sonra böyle bir komisyon kurulmasının daha mantıklı olacağını, aksi halde sorunun sürüp gideceğini söylemiştir⁵.

Sarkisyan'ın formülü ABD Dışişleri yetkililerinin önerilerinden farklıdır. Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişki kurması ve sınırını açması, Ermenistan'ın bundan sonra bir tarihçiler ortak komisyonu kurulmasına rıza göstermesi şeklindedir. Ancak Sarkisyan bu "gerçeklerden şüphe duymadıklarını" ifade etmekle daha başta söz konusu komisyonu işlevsiz hale getirmiştir; zira "soykırım" bir gerçekse komisyon neyi görecek? Diğer yandan Sarkisyan Türkiye'nin sınırlarının tanınmasından hiç bahsetmemiştir.

Sarkisyan'ın bu ihtiyatlı sözleri dahi Ermenistan'da itirazlara neden olmuştur. Taşnaklar komisyon fikrine kesinlikle karşı çıkarak böyle bir komisyon kurulmasının Ermenistan'ın soykırım gerçeğini sorguladığı anlamına geleceğini, böylelikle Türkiye'nin "soykırım" konusunun çözümlenmesini geciktireceğini ileri sürmüşler⁶ ve bu öneriye karşı olduklarını belirtmişlerdir. Eski Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan yanlısı olan Halk Hareketi ise soykırım gerçeğini sorguladığı için Sarkisyan'ın sözlerini kınamıştır⁷.

Bu arada Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan, Ermenistan söz konusu Komisyonu kabul etse de Ermeni "soykırımının" uluslararası tanınması faaliyetlerine

5 Interfax News Agency, "Armenian President Plans to Invite Turkish-Leader to Yerevan", 26 Haziran 2008 ve Panorama. Am, "President Remained Stable to Armenian-Turkish Relationship", 24 Haziran 2006.

6 Noyan Tapan, "Serzh Sargsyan Given Bad Advice on Issue Connected with Armenian", - Turkish Commission, Kiro Manoyan Considers, 1 Temmuz 2008.

7 RFE/RL, "Sarkisian Signals Support For Turkish Genocide Proposal", 26 Haziran 2008.

devam edeceğini ifade etmekle⁸ Sarkisyan'ın önerisini tamamen anlamsız hale getirmiştir. Zira bu durumda Ermenistan, Türkiye'nin sınırlarını (toprak bütünlüğünü) tanımadan Türkiye ile diplomatik ilişki kuracak, sınır açılacak ve daha sonra bir tarihçiler komisyonu kurulacaktır. Bu arada Ermenistan soykırım propagandası yapmaya ve bazı ülkelerin soykırım iddialarını tanıyan kararlar alması için çalışmaya devam edecektir.

Sarkisyan yapmış olduğu daveti haklı çıkarabilmek amacıyla, Ermeni politikacıların bu güne kadar denemedikleri bir usule başvurarak Amerikan Wall Street Journal'da bir makale yayımlamıştır⁹. Sarkisyan Türkiye sınırın kapalı olmasından ve Baku-Tiflis-Ceyhan boru hattının ve Baku-Tiflis-Kars demiryolu hattının Ermenistan'ı "by-pass" etmesinden şikayet ettikten sonra, bu çıkmaza bir son vermek gerektiğini bu amaçla Ermenistan Cumhurbaşkanı olarak, ilişkilerin normalleşmesi ve sınırın açılması için, Türk Hükümeti ve halkıyla yeni bir başlangıç, diyalog için yeni bir aşama önermek istediğini ifade etmiş ve normal ilişkiler kurulmasının Türkiye ve Ermenistan'ı ilgilendiren karmaşık sorunların kapsamlı bir şekilde tartışılması için bir komisyon kurulmasına olanak sağlayacağını belirtmiştir. Sarkisyan ayrıca, Cumhurbaşkanı Gül'ü Türkiye-Ermenistan milli maçına davet ettiğini, bunun iki ülke ilişkilerinde simgesel bir yeni başlangıç olduğunu, iki ülke arasındaki farklar ne olursa olsun, kapalı sınıra rağmen iki halkın paylaştığı kültürel, insani ve spor temasları mevcut bulunduğu, Ermenistan ve Türkiye'nin devamlı rakip olmaması gerektiğini, Türkiye ve Ermenistan için daha müreffeh ve yararlı bir geleceğin ve Doğu-Batı koridoru ile Hazar bölgesinin Avrupa ve dünyaya açılmasının gerçekleştirilmesi gereken amaçlar olduğunu ifade etmiştir.

Bu makalenin özü, Sarkisyan'ın ilişkilerin normalleştirilmesi ve sınırın açılması amacıyla Türkiye'ye yeni bir diyalog önermesidir. Ancak resmi temaslar öteden beri mevcut olduğundan bu yeni önerisinin bilinenin dışında neler içerdiği belli değildir. Sadece "tüm karmaşık sorunların kapsamlı bir şekilde tartışılması için" bir komisyon kurulması söz konusudur ki esasen bu gibi sorunların komisyon, komite, çalışma grubu vb organlarda ele alınması usuldendir. Bu dikkate alındığında Sarkisyan'ın makalesinin Ermenistan'ın iyi niyetini Batı kamuoyuna duyurmaktan başka bir işlevi olmadığı düşünülebilir. Ancak daha yakından bakıldığında Sarkisyan'ın 21 Haziran'da Moskova'da yaptığı konuşmayı bir noktada değiştirdiği görülmektedir. O da bu makalede tarihçiler ortak komisyonundan

8 RFE/RL, "Genocide Recognition still on Armenia Foreign Policy Agenda", 26 Haziran 2008.

9 Wall Street Journal, "We are Ready to Talk to Turkey by Serzh Sargsyan", 9 Temmuz 2008.

hiç bahsetmemesidir. Bu komisyon yerine tüm sorunlar için tek komisyon önerilmektedir. Bilindiği üzere Başbakan Erdoğan'ın tarihçiler ortak komisyonu önerisine karşılık Başkan Koçaryan da tüm sorunları ele almak üzere tek komisyon fikrini ortaya atmıştı. Bu kez Başkan Sarkisyan, her halde tarihçiler ortak komisyonuna gösterilen tepkileri dikkate alarak, tek komisyon fikrini benimsemiştir.

Diğer yandan Ermenistan'ın tutumunda bir değişiklik olmadığı Dışişleri Bakanını Edvard Nalbantyan'ın bir basın toplantısında önkoşulsuz olarak Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek istedikleri, Başkan Sarkisyan'ın Cumhurbaşkanı Gül'e yaptığı davetin bir iyi niyet jesti olduğu ve asla soykırım olayının sorgulanması anlamına gelmediğini, Türkiye'nin sınırlarının tanınması ve Karabağ sorunu için de taviz vermeyeceklerini söylemesinden de belli olmuştur¹⁰.

Türkiye-Ermenistan Milli Maçına Türkiye Cumhurbaşkanı'nın davetine gelince buna Taşnaklar kesinlikle karşı çıkmış ve bu ziyaret gerçekleştiği takdirde aleyhte gösteri yapacaklarını söylemişlerdir¹¹. Bu tutumları muhalefetteki Cumhuriyetçi Partinin tepkisini çekmiş ve bu parti ileri gelenlerinden Suren Surenyants, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Erivan'a gelişi Taşnaklar için bu kadar önemliyse, hükümetten çekilmeleri ve daha sonra Devlet Başkanı'nı eleştirmeleri gerektiğini ifade etmiştir¹². Diğer yandan eski Devlet Başkanı Robert Koçaryan görevde olsaydı kendisinin Türkiye Cumhurbaşkanı'nı futbol maçına davet etmeyeceğini söylemiştir¹³. Maçtan önceki günlerde bazı Türk televizyonlarının Erivan'da yaptığı mülakatlar kişilerin hemen hepsinin Türkiye Cumhurbaşkanı Erivan'a gelişini desteklediklerini göstermiştir. Bu arada, Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan "Türkiye karşıtı bir anlayıştan ziyade Ermenistan yanlısı bir anlayış geliştirmeliyiz" sözleriyle¹⁴, dolaylı bir şekilde Taşnak ve diğer Türkiye karşıtlarını eleştirmiştir.

Türkiye'ye gelince Cumhurbaşkanı Gül'ün Ani'ye yaptığı ziyaret Ermenistan'a karşı ilgi gösterdiği şeklinde yorumlanmıştır. Gül, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu'nun Aliev ve Sakaşvili'nin de katıldığı temel atma töreninde yaptığı konuşmada "Bu proje, Kafkasyadaki bütün ülkelere de açıktır. Bölgenin istikrarına, bölgenin barı-

10 PanArmenian. Net, "Armenia Will Never Stop Pressing for Armenian Genocide", 30 Temmuz 2008. International Recognition.

11 RFE/RL "Dashnaks Worried About Sarkissian Support for Turkish- Armenian Panel", 30 Haziran 2008.

12 Arminfo News Agency, "Armenian Opposition Party Critical of Dashnaks' anti-Turkish Plans", 29 Ağustos 2008.

13 RFE/RL, "Kocharian Admits Differences With Sarkissian", 9 Temmuz 2008.

14 Armenews, "Le Premier Minister Demande de mettre fin aux Sentiments Anti-Turcs", 23 Temmuz 2008.

şına katkı sağlayan, iyi komşuluk ilişkileri içinde olma arzusunu gösteren herkese açıktır”¹⁵ demiş ve bu konuda bir Ermeni gazetesinin sorusuna cevaben sözlerine açıklık getirerek “Eğer ülkeler bu projelere katılmak istiyorlarsa diğer ülkelerin toprak bütünlüğünü tanımalı” ifadesini kullanmıştır¹⁶.

Gül’ün Ermenistan ziyaretinin gerçekleşme olasılığı belirince, bölgede aktif bir politika izlemek isteyen İran’ın Dışişleri bakanı Manuşehr Mottaki, bir vesileyle görüştüğü Ermenistan Dışişleri bakanı Nalbantyan’a Türkiye-Ermenistan uzlaşması için arabuluculuk önerisinde bulunmuş, , ancak Türk Dışişleri Sözcüsü, bu konuda teşekkürlerini belirtmekle beraber, Ermeni yetkililerle doğrudan görüşmelerini belirtmek suretiyle arabuluculuğa ihtiyaç olmadığını ifade etmiştir¹⁷.

Cumhurbaşkanı Gül’ün milli maç için Ermenistan’a gitme hususundaki katı bir karar almadan önce iki tarafta da birbirlerine karşı iyi niyet jestleri yaptıkları gözlemlenmiştir. Bu çerçevede Ermenistan milli maça izlemeye gidecek Türk seyircilerden vize alınmayacağı açıklanmış¹⁸, Türkiye ise Güney Osetya’daki çarpışmalar nedeniyle Gürcistan’ı terk ederek Ermenistan’a gelen yolcuların bu ülkeden uçakla ayrılmalarını kolaylaştırmak üzere Ermenistan’a uyguladığı uçuş kotalarını arttırmıştır¹⁹. Diğer yandan karşılıklı iyi niyet beyanları da devam etmiştir. Abdullah Gül’ün Nevşehir’de, Osetya’daki çatışmalardan sonra Türkiye’nin ortaya attığı Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu önerisiyle ilgili olarak Türkiye’nin bu bölgede kimsenin düşmanı olmadığına ilişkin sözleri²⁰ Sarkisyan tarafından memnuniyetle karşılanmış ve adı geçen bu beyanatın, tarafların ilişkileri için somut adımlar atılması sonucunu vereceğine inandığını söylemiş ve ayrıca devamlı olarak hasım durumunda olmanın anlam ve gereği olmadığını ifade etmiştir²¹. Bu iyi niyet jest ve ifadeleri yanında Ermenistan’ın mevcut sorunlar karşısındaki tutumunda belirgin bir değişiklik olmadığı Serj Sarkisyan’ın Radikal Gazetesi yazarı Murat Yetkin’e vermiş olduğu uzun bir mülakattan da ²² anlaşılmıştır.

15 http://www.tccb.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/

16 Zaman, “Gül’den Kapalı Sınırın Sırı Noktasından Ermenistan’a Toprak Bütünlüğü Mesajı”, 24 Temmuz 2008.

17 PanArmenian.Net, “Turkey Doesn’t Need Iran’s Mediation for Normalization Ties With Armenia”, 2 Ağustos 2008.

18 RFE/RL, “Armenia Scraps Visas for Turkish Soccer Fans”, 14 Ağustos 2008.

19 Haberler.com, “Erivan’a Havada Kota Esnekliği”, 19 Ağustos 2008.

20 Agence France Presse, “Turkey No Enemy to Armenia:Gül”, 16 Ağustos 2008.

21 Noyan Tapan, “Serzh Sargsyan: Attempts To Resist With Armed Forces In A Struggle For Right Of Self-Determination Are Fraught With Serious Military And Geopolitical Consequences”, 25 Ağustos 2008.

22 Murat Yetkin, Radikal, “Gül’ün ziyaretine çok önem veriyoruz.” 28 Ağustos 2008.

Sarkisyan bu mülakatında, Türkiye'nin sınırlarının tanınması (veya toprak bütünlüğünün tanınması) konusunda hiçbir Ermenistan yetkilisinin Türkiye'den toprak talebinde bulunmadığını, Ermenistan'ın uluslararası yükümlülüklerine saygılı olduğunu söylemiş ve böylece adını vermeden, iki ülke arasında sınırı saptayan 1921 Kars antlaşmasının yürürlükte olduğunu imâ etmiştir. Bu husus, pek sık olmamakla beraber, daha önce Ermeni devlet adamları tarafından da ifade edilmişti. Ancak sorun bu ifadelerin resmiyet kazanması, diğer bir deyimle bunların, mesela bir protokol veya nota değişimi gibi usullerle kâğıda dökülmesidir. Türkiye'nin yıllardan beri bu konudaki taleplerine rağmen Ermenistan'ın yazılı bir teyitte bulunmayı kabul etmemesi, şifahi ifadelerinin samimiyeti hakkında daima şüphe uyandırmıştır. Nitekim birkaç yıl önce eski Devlet Başkanı Koçaryan Batı Ermenistan (Doğu Anadolu) toprakları hakkında ısrarlı sorulara muhatap olunca günümüz Ermenistan'ın bu toprakları alacak gücü bulunmadığı ve bu konuyla gelecek Ermenistan hükümetlerinin uğraşması gerektiğini söylemişti. Buna dayanılarak Ermenistan'ın toprak talebinden vazgeçmeyip, ertelediği ve bu nedenle de bir belge imzalamaktan kaçındığı sonucuna varılmaktadır.

Sarkisyan anılan mülakatında, soykırım iddiaları konusunda, dünyada soykırım olmadığına inanan tek bir Ermeni bulunmadığını söylemekle yetinmiştir. Ancak sorun kimin neye inandığı değil, soykırım iddialarını üçüncü ülke parlamento ve diğer meclislerine kabul ettirmek için Diaspora gibi Ermenistan'ın da, diplomatik temsilcileri kanalıyla Türkiye aleyhinde bir kampanya yürütmesidir. Bu tür davranışları, kurulduğu takdirde, normal diplomatik ilişkilerle bağdaştırmak mümkün değildir; en azından çok zordur. Bu arada, yukarıda değindiğimiz gibi, Sarkisyan'ın kısa süre önce olumlu baktığı tarihçiler ortak komisyon önerisine bu mülakatında yer vermemiş olması ve önce diplomatik ilişkiler tesis edilmesini, ardından hükümetler arası bir komisyon kurulmasını, bu komisyonun da alt komisyonlarının olmasını ve sorunlara buralarda çözüm bulunmasını düşündükleri yönündeki fikirleri Koçaryan döneminin önerilerini benimsediğini göstermektedir.

Karabağ konusunda ise Sarkisyan bu soruna kısa sürede çözüm bulunacağını söylemekle Azerbaycan başkanlık seçimlerini beklemek gerektiğini ima etmiştir. Oysa başta İlham Aliev olmak üzere Azeri yetkililerinin bu konudaki beyanları hiç de iyimser değildir ve taraflar arasında Karabağ'ın statüsü hakkındaki anlaşmazlığın devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Murat Yetkin bir gün sonra Cumhurbaşkanı Gül'le de kısa bir söyleşi yapmıştır²³. Cumhurbaşkanı, Sarkisyan ile yapılan mülakatı dikkatli bir şekilde okuduğunu ve önemli bulduğunu söylemiş, Ermenistan'la diplomatik ilişki kurulması ve sınırın açılması yönünde bir gelişme beklenebilir mi sorusuna ise son dönemde bölgenin barışı için yapılan çabaları samimiyetle desteklediğini, fırsatların değerlendirilmesinin önemli olduğunu düşündüğünü, Türkiye'nin bütün komşularıyla problemlerini çözmek istediğini, diyalog yoluyla çözüme çok önem verdiğini, bölgede problem çözen bir ülke durumunda olduğunu, Kafkaslarda, başta Yukarı Karabağ olmak üzere, donmuş problemleri cesaretle çözenin bu bölge insanına büyük huzur ve refah getireceğine inandığını, Temmuz ayı başında Astana'da bu şehrin kuruluşunun onuncu yıldönümü törenleri sırasında karşılaştığı Başkan Sarkisyan'a bu bölgenin, hepimizin bölgesi olduğunu, hepimizin bu toprakların çocukları olduğumuzu söylediğini, bir gün bütün bölge ülkelerinin mevcut işbirliği projelere katılmasını arzu ettiğini, kültür ve gelenekler olarak birbirine çok yakın olan bölge insanının, farklı etnik kökenlerden ve dinlerden olsalar da, güvenli bir ortam oluştuğunda tahminlerin ötesinde bir istikrar ve refah düzeyini yakalayacağına inandığını söylemiştir.

Cumhurbaşkanının milli maçı izlemek için Ermenistan'a gideceği maç tarihinden iki gün önce açıklanmıştır. Bu gecikmenin başlıca nedeni, bir Ermeni yazarın bildirdiğinin aksine²⁴, Türkiye'deki tepkilerin önlenmesi değil, ziyaret sırasında ele alınacak konular, güvenlik önlemleri ve olası gösteriler hakkında son güne kadar Ermenistan'la yürütülen temaslar olmuştur. Bu temasları yürüten Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ünal Çeviköz'ün raporu değerlendirildikten sonra ziyarete karar verilmiştir. Bu arada Ermenistan'ın bu ziyarete verdiği önemin bir göstergesi olarak Çeviköz'ün görüşmelerinin büyük kısmını bizzat Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan ile yaptığını ve protokol bakımından gerekli olmamakla beraber, Başkan Sarkisyan tarafından da kabul edildiğini belirtelim²⁵.

Ermenistan ziyaretinin açıklanmasından bir gün önce Cumhurbaşkanı, ABD Başkanı George W. Bush ile bir telefon görüşmesi yaparak Gürcistan, İran ve Kıbrıs ile ilgili sorunlar yanında Ermenistan'a yapacağı ziyaretini de görüşmüştür²⁶.

Cumhurbaşkanının Erivan ziyareti bir gün sürmüştür. Gül Erivan'da önce Türk

23 Murat Yetkin, Radikal, "Hepimiz aynı toprağın çocuklarıyız", 29 Ağustos 2008.

24 Associated Pres, "Turkey, Armenia Mend Ties Through Football", 5 Eylül 2008.

25 RFE/RL, "Ruben Meloyan. Turkish Envoy Prepares for Gül's Visit to Armenia", 3 Eylül 2008.

26 Zaman, 3 Eylül 2008.

Milli Takımı oyuncularını ve Teknik Direktörü ile görüşmüş, sonra Başkanlık Sarayı'nda Sarkisyan ile bir araya gelmiş, daha sonra milli maçı izleyerek Türkiye'ye dönmüştür. Erivan'a hareketinden önce Esenboğa Havalimanında yaptığı açıklamada, maçın iki ülke arasında ilk kez milli bir karşılaşma olmanın ötesinde önemli fırsatlar sunacağını, bu ziyaret çerçevesinde Ermenistan Cumhurbaşkanıyla bölgedeki gelişmelerin değerlendirileceğini, bu arada Türkiye'nin Kafkaslarda İstikrar ve İşbirliği Platformu ile inisiyatifinin ele alacağını, ayrıca Yukarı Karabağ ihtilafı ve ikili ilişkilerin de gündeme geleceğini söylemiştir²⁷.

Sarkisyan Gül'e büyük itibar göstererek ilk karşılaştıklarında "Davetimizi kabul ettiniz. Elimizi havada bırakmadınız. Bizi mutlu ettiniz. Size tüm Ermeni halkı adına teşekkür ediyorum" demiştir²⁸. Buna karşılık havaalanından şehre gelinceye kadar yer yer Gül ve beraberindeki heyet aleyhine Taşnaklar tarafından gösteriler yapılmış, pankartlar açılmış ve maç sırasında da bazı kişiler Türk milli maçını yuhalamıştır. Ancak aleyhteki bu gösteriler sınırlı kalmış ve Gül ve beraberindekiler için ciddi bir rahatsızlık yaratmamıştır. Bu arada Ermeni güvenlik güçlerinin olağan üstü önlemler aldıkları görülmüştür. Gül ve Sarkisyan maçı kurşun geçirmez bir cam arkasından izlemişlerdir²⁹.

Cumhurbaşkanı Türkiye'ye döndükten sonra havaalanında yaptığı açıklamada, özetle, ziyareti çok olumlu duygu ve düşüncelerle tamamlamış olduğunu, ziyaret sırasında Ermenistan Başkanı ile ikili ilişkiler ve başta Gürcistan'daki gelişmeler olmak üzere bölgesel konular üzerinde yapıcı ve samimi bir görüşme yaptığını, Ermenistan'ın Türkiye'nin Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu inisiyatifini kuvvetle desteklemesinin kendisini memnun ettiğini, diğer yandan bu görüşmede Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Yukarı Karabağ ile Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin de gündeme geldiğini, ikili ilişkilerin gelişmesinin önündeki engellerin karşılıklı diyalog yoluyla ortadan kaldırılması hususunda görüş birliği içinde olduğunu, kısaca ziyaretinin verimli geçtiğini, ileriye dönük olarak umut vaat ettiğini söylemiştir³⁰.

Cumhurbaşkanı Türkiye'ye dönerken uçakta gazetecilerle yaptığı sohbet sırasında Sarkisyan ile yapılan görüşmelerde "sözde soykırımı ne ağızlarına aldılar ne de imat ettiler" diyerek bu konunun görüşülmediğini belirtmiştir. Ayrıca kara sınırının

27 http://www.tccb.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/

28 Hürriyet, 7 Eylül 2008.

29 Hürriyet, 7 Eylül 2008.

30 http://www.tccb.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/

da gündeme gelmediğini söylemiştir. Buna karşın Karabağ konusunu Sarkisyan'ın açtığını ve bu konunun ayrıntılı bir şekilde konuşulduğunu, bu ziyaretinin anılan sorunun çözümüne katkısı olabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca ziyaretinin Kafkaslardaki psikolojik duvarı kırdığına inandığını da eklemiştir³¹.

Bu ziyaretten bir hafta kadar sonra Serj Sarkisyan'ın bir gazetecinin sorularına verdiği cevaptan³² Gül'ün kendisine, gerekirse Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunun çözümü için yardım etmeye hazır olduğunu söylediğini, bu öneriyi memnuniyetle kabul ettiğini, zira ancak anormal bir kişinin bunu reddedebileceğini, buna karşın yardım etmek ile arabuluculuk yapmak arasında fark olduğunu ve Minsk Grubu'nun sorunun çözümü faaliyetlerine katkıda bulunacak her adımı olumlu olarak değerlendirmesi gerektiğini söylemiştir.

Cumhurbaşkanı Gül ziyaretinden sonra Serj Sarkisyan'a bir mektup göndererek kendisine ve beraberindeki heyete gösterilen konukseverlik için teşekkür etmiş, ayrıca, söz konusu ziyaret sırasında yapılan görüşmelerin verimli geçtiğine inandığını ifadeyle Sarkisyan'ı milli takımlar arasında 2009 yılında Türkiye'de yapılacak rövanş maçına davet etmiştir³³.

Cumhurbaşkanının Erivan'a gitmesi T.B.M.M.'deki en büyük muhalefet partileri olan CHP ve MHP tarafından eleştirilmiştir.

CHP Genel Başkanı Deniz Baykal bu konudaki bir soruya cevaben, Ermenistan ile normal ilişki kurulamamasının üç temel gerekçesi olduğunu, bunlardan birincisinin Türkiye'nin ulusal sınırlarının, toprak bütünlüğünün Ermenistan tarafından kabul edilmemesi, ikincisinin Türkiye'ye karşı soykırım iddiasını Ermenistanın bütün olanaklarıyla desteklemesi üçüncüsünün ise Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını ve Yukarı Karabağ'ı işgali olduğunu ve bu işgalin fiilen devam ettiğini belirttikten sonra " Bana 'Erivan'a maça gider misiniz' diyorsunuz, Bakü'ye maça gitmeyi tercih ederim." demiştir³⁴.

MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli ise yazılı bir açıklama yaparak iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin önündeki en büyük engelin Türkiye düşmanlığı üzerine kurulu Ermeni politikaları olduğunu, Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak

31 Hürriyet, "Gül'den Soykırım Açıklaması", 7 Eylül 2008.

32 Armenian Publiv Tv, "Armenian Leader Set to Improve Relations with Turkey", 13 Eylül 2008.

33 http://www.tccb.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/?id=4571

34 Hyetert, "Baykal'dan Gül'e Ermeni Taşıl", 1 Eylül 2008.

bütünlüğünü ve sınırlarını tanımadığını, Anayasasında Türkiye'den toprak taleplerinden vazgeçmediğini, Ermenistan'ın PKK desteğinin bilindiğini, Azerbaycan topraklarının dörtte biri üzerindeki Ermeni işgalinin devam ettiğini, Türkiye'nin ilişkilerin düzeltilmesi için ricacı konumuna sokulmasının siyasi, ahlaki, meşru bir izahı ve gerekçesi olamayacağını, dış dayatmalara boyun eğilerek, içerdeki Erivan lobilerine teslim olunarak Ermenistan'a gidilmesinin tarihi gaflet olacağını ve Türkiye'nin onurunu yaralayacağını, Ermenistan'ın 'Ortak Tarih Komisyonu' kurulmasını lafzen kabul etmesi gibi sözde bir jestin, ziyaret için göstermelik bir siyasi rüşvet olarak kullanılmasının Türkiye'ye itibar kazandırmayacağını, Gül'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin şan ve şerefini korumak için yemin ettiğini, bu şartlarda Erivan'a gitmesinin bulunduğu makamla bağdaşmayacağını, Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'nin onurunu zedeleyecek bir davranış içine girmeyeceğine olan ümidi korumak istediklerini söylemiştir³⁵.

AKP doğal olarak Gül'ün Erivan'ı ziyaretini desteklemiş; ancak önceleri otuz kadar AKP milletvekilinin Cumhurbaşkanı'na refakat etmesi söz konusu iken sonraları Başbakan'ın "Muhalefet Partileri bu konuyu siyasi istismar malzemesi haline getirdi. Milletvekili arkadaşlarımız maça gitmesin" sözleri üzerine AKP'li milletvekilleri maça gitmemişlerdir³⁶.

Ermenistan'a gelince ülkedeki başlıca muhalefeti oluşturan Ermeni Milli Kongresi Başkanı, eski Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan Gül'ün ziyaretinden memnuniyet duyduğunu belirtmiş ve milli maçın ikili ilişkilerin geliştirilmesi için iyi bir fırsat oluşturduğunu söylemiştir³⁷.

Taşnak Partisinin baştan beri Gül'ün ziyaretine karşı çıktığı ve bu ziyaret sırasında gösterileri düzenlediğini yukarıda belirttik. Taşnak Partisinin ileri gelenleri bu ziyaret vesilesiyle pek çok konuşma yaptılar ve mülakat verdiler. Bu yoğun faaliyetin amacının Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde uğramış oldukları hezimetten (ancak %6 oy almışlardı) sonra, Türkiye karşıtı davranışlarla aşırı milliyetçilerin gözüne girebilmek olduğu anlaşılmaktadır.

Kısaca Taşnak olarak adlandırılan Ermeni Devrimci Federasyonu Partisinin Bürosu 10 Eylül 2008 tarihinde Türkiye Ermenistan ilişkileri hakkında bir bildiri yayınlamıştır³⁸. Bu bildiri de, özetle, iki komşu devlet olarak Ermenistan ve

35 Akşam, "Tarihi Gaflet", 2 Eylül 2008.

36 Radikal, "AKP'li vekillere Erivan İzni Yok", 3 Eylül 2008.

37 Today's Zaman, "Gul's Yerevan Visit Welcomed by All But Extremist Opposition", 4 Eylül 2008.

38 ARF-Dashnaksutyun Press Office, 10 Eylül 2008.

Türkiye'nin ilişkilerinin normalleşmesi için çaba harcaması gerektiği, ancak taraflar arasında iyi komşuluğun Türkiye'nin Ermeni soykırımını tanıması ve Ermeni Halkının haklarını iade etmesinden sonra kurulabileceği, Ermenistan'a uygulanan ablukanın kaldırılması ve diplomatik ilişkilerin kurulmasının bu konuda atılacak ilk adımlar olduğu, Türkiye'nin Karabağ sorununa karışmamasının, Ermenistan'a önkoşullar ileri sürmemesinin, Ermenistan'a abluka uygulamaması ve izole etmemesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Ermenistan 1998'den beri soykırım evrensel olarak tanınması ve kınanması politikasını izlemektedir. Bunun, sadece tarihi adaletin yerine getirilmesi için değil, Kafkaslarda genel durumun düzelmesi karşılıklı güvenin kurulması ve böylelikle gelecek soykırımların önlenmesi için de lazım olduğu belirtilmiştir.

Taşnakların diğer önemli bir eylemi, ABD'de başlıca Taşnak kuruluşu olan ANCA'nın Başkanı olan Ken Hachikian'ın Temsilciler Meclisi ve Senatörlere bir mektup göndererek benzer görüş ve talepleri dile getirmesi olmuştur. Hachikian bunların dışında muhataplarından, özetle, Türkiye'nin Ermeni soykırımının incelenmesine getirdiği sınırlamaları kaldırmasını ve bu suçun tanınmasına ve anılmasına karşı olmaktan vazgeçmesi, Türkiye'deki Ermeni kültürel ve dini mirası ile Ermenilerin ilgilenmesine izin vermesi, Azerbaycan silahlı kuvvetlerine yardım etmemesi, Türkiye'deki Ermeni Cemaatinin haklarına konan kısıtlamaların kaldırılmasını istemiştir³⁹. Ken Hachikian ayrıca Cumhurbaşkanı'nın Erivan'daki soykırım anıtını ziyaret etmesini de talep etmiştir⁴⁰.

Görüldüğü üzere Ermenistan Taşnakları, koalisyon hükümetinde yer almalarına rağmen, Türkiye'ye karşı izlenecek politika konusunda Devlet Başkanının aleyhinde bir tutum izlemişlerdir. Henüz, iyi niyet beyanları dışında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde bir gelişme bulunmadığından, bu tutumları Sarkisyan ve Ermeni hükümeti için zararlı değildir. Ancak ileride Türkiye ve Ermenistan arasında bir işbirliği başlarsa Taşnakların koalisyondan ayrılmaları mantıklı olacaktır.

Diaspora'daki diğer tepkilere değinmeye yerimiz müsait değildir. Ancak Gül'ün ziyaretinin endişe ile izlendiğini, Serj Sarkisyan'ın nadiren ve ılımlı bir şekilde eleştirildiğini ve genelde bir "bekle-gör" havasının hâkim olduğunu söylemek mümkündür.

39 Armenian National Committee of America, Pres Release, "ANCA Outlines Concerns About Gul Visit to Armenia", 4 Eylül 2008.

40 Panarmenian.Net ANCA: "Gul Should Attend Armenian Genocide Memorial In Yerevan", 5 Eylül 2008.

Abdullah Gül'ün Ermenistan ziyaretine karşı en büyük tepki Azerbaycan medyasından ve bazı politikacılarından gelmiştir. Genelde ziyaretin Türkiye'nin kendi inisiyatifi ile değil de ABD ve AB'nin baskısıyla yapıldığı, Türkiye'nin Azerbaycan'a rağmen Ermenistan ile olan sınırını açabileceği ve Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımamasına karşılık olarak Türkiye'nin de Karabağ konusunda Azerbaycan'ı destekleyen tutumundan vazgeçebileceği gibi⁴¹ daha ziyade spekülasyon niteliğinde bir çok yazı yayımlanmıştır.

Bir fikir verebilmek üzere bazı siyaset adamlarının görüşlerden özet şeklinde örnekler veriyoruz. Vatandaş Hemreyliği Genel Başkanı Sabir Rüstemhanlı bu ziyaretin Azerbaycan için sorunlara yol açacağını, Türkiye'nin verdiği sözleri tutması gerektiğini söylemiş, başlıca muhalefet partisi olan Musavat'ın içinde yer alan Penah Hüseyinov, Gül'ün Erivan ziyaretinin olumlu bir gelişme olmadığını belirtmiş, iktidardaki Yeni Azerbaycan Partisinden Güler Ahmetova Ankara'nın, Ermenilerin Türklere yaptıklarını göz ardı etmemesi ve tarihin verdiği derslerin unutulmaması gerektiğini ifade etmiş⁴², aynı partiden Ganira Paşayeva hiçbir Azerbaycanlının Türkiye Cumhuriyetinin Ermenistan'ı ziyaretini kabul edemeyeceğini, bunun kendilerini manen yaraladığını ileri sürmüş, tanınmış dış siyaset yorumcusu Vefa Gulizade ise Türkiye'nin Azerbaycan'a kötü bir kaynana gibi davrandığını iddia etmiştir⁴³. Buna karşın Musavat Partisi lideri İsa Kamber Azerbaycan'ın Türkiye'ye itimat etmesi gerektiğini, Türkiye'nin, Türk halkının, Türk milletlerin ve Türkî cumhuriyetlerin kaderinden sorumlu olduğunu ifade etmiştir⁴⁴. Abdullah Gül'ün Ermenistan ziyaretinden sonra yayımlanan bir kamuoyu yoklamasında "Bu ziyaret hakkında düşünceniz nedir?" sorusuna verilen cevapların % 88 i olumsuz, % 9 u olumlu olmuş, % 3 fikir beyan etmemiştir.

Bu olumsuz hava Azerbaycan Hükümetinde görülmemiştir. Bunun başlıca nedeni Gül'ün Ermenistan ziyareti hakkında Azeri yetkililere en yüksek düzeyde bilgi verilmesidir. Bu çerçevede Gürcistan olayları hakkında görüşmelerde bulunmak üzere Türkiye'ye gelen Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov'a bu olası ziyaret hakkında bilgi verilmiş⁴⁵, Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu girişimini anlatmak üzere Ağustos ayında Bakü'ye giden Başbakan Recep Tayyip Erdoğan da 21 Ağustos'ta Azerbaycan'a yaptığı ziyaret sırasında Cumhurbaşkanının

41 NTV-MSNBC, "Ramin Abdullayev. Azeriler Türk-Ermeni Diyalogundan tedirgin", 21 Temmuz 2008.

42 Haberaktuel.com, "Gül'ün kararı Azerbaycan'da yankı buldu", 5 Eylül 2008.

43 Armenian Reporter, "Turkey is Treating us like unloving step-mother", 6 Eylül 2008.

44 Zerkalo, "Azeri Press offers differing views on Turkish leader's planned visit to Armenia", 5 Eylül 2008.

45 Today's Zaman, 30 Temmuz 2008.

Ermenistan'a muhtemelen yapacağı ziyaretin nedenlerini İlham Aliev'e anlatmak fırsatını bulmuştur. Türk tarafının bu açıklamalarına rağmen Azeri yetkilileri Gül'ün ziyaretini anlayışla karşılayan ve/veya Türkiye'nin Ermenistan politikasını destekleyen nitelikte konuşmalar yapmamışlar daha nötr bir tutum benimseyerek bu ziyaretin Türkiye'nin iç işi olduğu, Azerbaycan'ın Türkiye'nin kararlarına karışamayacağı⁴⁶ veya Türkiye'nin her konuda karar alma hakkı olduğu, kendilerinin bu hususta fikir beyan edemeyecekleri⁴⁷ gibi formüllerle Türkiye'nin kararına karşı çıkmayan ancak dolaylı olarak endişe, hatta kırgınlık ifade eden beyanlar vermişlerdir.

Azerbaycan'daki bu durum Cumhurbaşkanı Gül'ün Bakü'yü ziyaret etmesini gerekli kılmıştır. Gül, Erivan'dan döndükten dört gün sonra Bakü'ye giderek İlham Aliev ile Ermenistan'da yaptığı temaslara, Gürcistan'da meydana gelen olaylardan sonra bölgede durum, Türkiye'nin Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu önerisi ve iki ülkeyi ilgilendiren diğer konular hakkında görüşmüş⁴⁸, Aliev'le birlikte bir basın toplantısı düzenledikten sonra Ankara'ya dönmüştür.

Cumhurbaşkanı Bakü'ye giderken uçakta gazetecilerle yaptığı sohbette Ermenistan ziyaretinin Azerbaycan'da yarattığı rahatsızlık hakkında, bunun olmaması gerektiğini, öyle düşünenler varsa bunun haksızlık olduğunu Türkiye'nin çıkarlarını feda edip Azerbaycan davasına en güçlü desteği verdiğini söylemiştir⁴⁹.

Cumhurbaşkanının Azerbaycan ziyaretinden döndükten sonra havaalanında basına yaptığı açıklamada dikkati çeken hususların başında iki ülkenin bölgesel gelişmelerle ilgili değerlendirmelerinin ve mevcut sorunlara çözümler getirilmesine yönelik yaklaşımlarının her zaman olduğu gibi bugün de büyük ölçüde örtüştüğü hakkındaki değerlendirmedir. Bu sözler esasta aynı şekilde düşünüldüğü ancak ayrıntıda veya uygulamada bazı farklar olduğu şeklinde yorumlanabilir. İkinci olarak Cumhurbaşkanı konuşarak, görüşerek çözüme kavuşturulmayacak hiçbir bölgesel sorun ve ihtilafın bulunmadığı hususunda Aliev'le mutabakata vardıklarını, esasen bölge sorunlarının barışçı yollardan ve diyalogla çözümlenmesinin iki

46 Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov, Azeri Press Agency, Elmar Mammadyarov: "Azerbaijan Cannot Interfere in Turkish President's Visit To Armenia", 4 Eylül 2008.

47 Azeri Press Agency, Novruz Mammadov: Participation of Azerbaijan and Armenia in any Platform is Impossible Unless Nagorno Karabakh Conflict is Solved, 8 Eylül 2008.

48 Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan'a Hareketinden önce Havaalanında yaptığı açıklama, 10.09.2008 http://www.tccb.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/

49 Ntvmsnbc.com, "Gül: Azerlerin rahatsız olması haksızlık olur.", 10 Eylül 2008.

ülkenin her zaman savunduğu temel ilke olduğunu söylemiştir⁵⁰. Temel ilke bu olmakla beraber, Başkan Aliev'in Karabağ sorununun barışçı yol ve diyaloglarla çözümlenmediği takdirde Azerbaycan'ın topraklarını güç kullanarak geri almak durumunda kalabileceğini birçok kez ifade etmiş olduğu da bilinmektedir.

Cumhurbaşkanının Ermenistan ve Azerbaycan'da yaptığı görüşmelerin ana noktaları bunlardan ibarettir. Bu arada Ermenistan'la ikili ilişkiler konusunda görüşmeler devam etmektedir. Ayrıca Kafkaslarda durum, Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu ve olasılıkla Karabağ sorunu hakkında üç ülkenin dışişleri bakanlarının New York'ta Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantılarında bir araya gelmeleri de gündemdedir.

İkili ilişkiler konusundaki ilk toplantı Erivan'da 6 Eylül akşamı, Cumhurbaşkanlarının toplantısından sonra Dışişleri Bakanı Ali Babacan ile Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbatyan arasında yapılmıştır. Bu konuda Ermenistan Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada⁵¹ Ermenistan Dışişleri Bakanının önkoşulsuz ilişki kurmak hakkında ülkesinin tutumunu tekrarladığını ve Ermenistan'ın Türkiye Cumhurbaşkanının ziyaretini bu yönde ciddi bir teşvik olarak gördüğünü ifade ettiği belirtilmekte, ayrıca iki bakanın, ikili ilişkilerin kapsamlı bir şekilde normalleştirilmesi için karar aldıkları ve bu yönde adımlar atılmasına değindikleri, diğer yandan Karabağ barış sürecini inceledikleri ve New York'ta, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplantılarında bir araya gelmeyi kararlaştırdıkları ifade olunmaktadır. Açıklamada Ermenistan'ın Türkiye'nin Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu girişimini memnunlukla karşıladığı da belirtilmektedir.

Bu açıklamada Ermenistan'ın önkoşulsuz ilişki hususunda yani Türk sınırının açılması ve diplomatik ilişki kurulması hakkında ısrar ettiği, buna karşın Türkiye'yi özellikle ilgilendiren Türkiye'nin toprak bütünlüğünün (veya sınırlarının) tanınmasının ve soykırım iddialarının gündeme gelmemiş olduğu gibi bir kanı edinilmektedir. Oysa Dışişleri Bakanı Babacan'ın daha sonraki beyanlarından bu konuların ele alındığı anlaşılmıştır. Bir televizyon kanalına konuşan Babacan, 1915 olaylarının açıklığa kavuşturulmasının çok önemli olduğunu, tarihçiler ortak komisyonu önerisinin masada bulunduğunu, Ermenistan'dan arşivlerini açmasının istendiğini belirttikten sonra "artık bu konuda belli bir eşik aşmış gibi görünüyor" sözleriyle ilerlemeler olduğunu ima etmiş⁵² ve başka bir vesileyle de Türkiye'nin

50 "Cumhurbaşkanının Azerbaycan'dan dönüşünde Havaalanında yaptığı açıklama", 10.09.2008 http://www.tccb.gov.tr/sayfa/konusma_aciklama_mesajlar/aciklama_mesajlar/

51 http://www.armeniaforeignministry.com/news/frameset_arch.html

52 CNNTürk, "Ermenistan ile diyalog sıklaşacak", 10 Eylül 2008.

tarihiyle yüzleşmeye hazır olduğunu, tarihçiler ortak komisyonunun incelemeleri sonunda varacağı bulgularını da kabul edeceklerini söylemiştir⁵³ Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebi konusuna ise Ermenistan'da çözüm için güçlü bir irade olduğunu, Türkiye'nin hassasiyetlerini gayet iyi anladıklarını, Türkiye'nin de onlarınkini anladığına dolaylı olarak temas etmiştir⁵⁴. Bu iki konuda fazla bilgi verilmemesinin nedenini Ermenistan'da, Taşnaklar başta olmak üzere, milliyetçi çevrelerin ve ayrıca Diaspora Ermenilerinin hassasiyetine bağlamak mümkündür. Nitekim Edvard Nalbantyan Gül'ün ziyareti vesilesiyle görüştüğü bazı Türk gazetecilerine "sonuç alınincaya kadar bazı konuların kamuoyuyla paylaşılmayacağına ilişkin bir ilke kararından"⁵⁵ bahsetmiştir.

Sonuç olarak Cumhurbaşkanı Gül'ün Erivan ziyaretinden ve daha sonra iki ülke Dışişleri Bakanları arasında yapılan toplantılardan şu sonuçların alındığını söylemek mümkündür:

- Ermenistan Türkiye'nin Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu girişimini kabul ettiğini açıklamıştır.
- Ermenistan Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümüne yardımcı olmasını kabul etmiştir. Ancak Minsk Grubunun arabuluculuk görevi sürecektir.
- Türkiye'nin 1915 olaylarını (soykırım iddialarını) incelemek üzere kurulmasını önerdiği tarihçiler ortak komisyonu hakkında şu safhada bir karar alınmamış olduğu ancak temaların sürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin bu komisyonun yanı sıra ekonomi, kültür ve diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi için de komisyonlar kurulmasını istemesi olasıdır⁵⁶.
- Türkiye'nin toprak bütünlüğünün (veya sınırlarının) tanınması konusunda da şu anda bir ilerleme gözlenmemektedir. Ancak Ermeni yetkililerin sınırlarını tanıtmaktan kaçındıkları bir devlet ile diploma-

53 Today's Zaman, "Babacan Presses Armenia For Joint Studies of Genocide Claims", 13 Eylül 2008.

54 Today's Zaman, "Babacan Presses Armenia For Joint Studies of Genocide Claims", 13 Eylül 2008.

55 Milliyet, Hasan Cemal. "Ermenistan Dışişleri Bakanı Nalbantyan'ın Açıklamaları: Yolun Yarısı geçildi." 8 Eylül 2008.

56 Zaman, "Ermeni tarihi adıma yaklaşıyor. Ortak Tarih Komisyonu yolda", 15 Eylül 2008.

tik ilişki kurmak istemenin açıklanamaz bir çelişki olacağını bilmele-ri gerekir.

Bu arada basın haberlerine göre iki ülkenin üst düzey yetkilileri arasındaki görüşmeler de Bern de devam etmekte olup bir iyi niyet deklarasyonunun hazırlanmasına çalışılmaktadır⁵⁷.

Son olarak Cumhurbaşkanı Gül'ün Ermenistan ziyaretinin Batılı ülkeler kamuoylarında gayet olumlu izlenimler yaratmış olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu ülkeler basınında çıkan yazıların hepsi, değişik ölçülerde de olsa, lehtedir. Ermeni Diaspora basınının dahi ölçülü bir dil kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun başlıca nedeninin Türkiye-Ermenistan arasında kemikleşmiş görülen anlaşmazlıkların çözülme olasılığının büyük memnuniyet yaratması olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan son Gürcistan-Rusya çatışmalarının ciddi endişelere neden olduğu bir dönemde Kafkasya'dan iyi bir haber gelmesi de bir rahatlama duygusu yaratmıştır.

Kamuoyunun bu durumuna paralel olarak ABD ve AB resmi çevreleri de Cumhurbaşkanı'nın temaslarından duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Birkaç örnek vermek gerekirse, genelde Türkiye'ye karşı bir tutum içinde olduğu görülen Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy Abdullah Gül ve Serj Sarkisyan'ın siyasi cesaretini övmüş ve onların açıklık, diyalog ve diğerine saygı yoluyla dünyada uzlaşmanın mümkün olduğunu gösterdiklerini söylemiştir.⁵⁸ AB Konseyi Başkanlığından yapılan açıklamada Cumhurbaşkanı Gül' övülerek ziyaretin tarihi ve simgesel olduğu belirtilmiş ve iki ülke arasındaki gergin ilişkilerin normalleşmesinin ilk adımı olacağı ümidi dile getirilmiştir⁵⁹. AB Komisyonunun genişlemeden sorumlu üyesi Olli Rehn bu ziyareti "önemli bir ilk adım" olarak yorumlamış ve bunu izleyecek diğer adımların iki ülke ilişkilerinin tam olarak normalleşmesini sağlayacağını umduğunu ifade etmiştir⁶⁰. ABD'nin Avrupa ve Avrasya işlerinden sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Daniel Fried Temsilciler Meclisi Dışişleri Komisyonunda yaptığı bir konuşmada Başkan Sarkisyan'ın Cumhurbaşkanı Gül'ü davet etmesinden ve Gül'ün de bu daveti kabul etmesinden son derecede memnun olduklarını ifade etmiş, aralarındaki anlaşmazlığı çözümlmek üzere ABD'nin Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'ı teşvik ettiğini belirtmiş aynı

57 Hürriyet, "Ermenistan'la Bern'de 2. Tur Gizli Görüşme", 19 Eylül 2008.

58 Today's Zaman, "President Gul's Yerevan Visit boost Turkey's credentials in Europe", 8 Eylül 2008.

59 EUobserver.com, "EU Hails Turkey's 'historic' Armenia visit", 5 Eylül 2008.

60 EUobserver.com, "EU Hails Turkey's 'historic' Armenia visit", 5 Eylül 2008.

zamanda Ermenistan'ın sınırlarının açık olmasını istediklerini de eklemiştir⁶¹.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki gergin ilişkiler ve Diaspora Ermenilerinin ABD ve AB'de bazı çevrelerle birlikte ısrarla ortaya attığı soykırım iddiaları Türkiye'nin prestijini önemli ölçüde zedelemişti. Cumhurbaşkanı Gül'ün, beklenenin aksine, Sarkisyan'ın davetini kabul ederek Erivan'a gitmesi ve bu münasebetle yapılan görüşmelerin iyi geçmesi AB ve ABD resmi makamlarında olduğu kadar Batı ülkeleri kamuoyunda da memnuniyetle karşılanmış ve Türkiye lehinde bir havanın doğmasına neden olmuştur. Kanımızca Cumhurbaşkanı Erivan ziyaretinin en büyük getirisi budur. Şimdi, bir süre için olsun Türkiye, Ermenistan'la olan ilişkileri için tenkit edilemeyecek ve bu arada Batılı ülke parlamentolarından soykırım iddiaları hakkında bir karar çıkartmak imkânsız denecek şekilde güçleşecektir. Türkiye- Ermenistan arasında yeniden başlayan görüşmelerden olumlu sonuçlar alınabilmesi Türkiye'nin lehindeki bu havanın sürmesini sağlayacaktır. Buna karşın görüşmelerden bir sonuç alınmazsa ve özellikle iki ülke arasında yeniden gerginlikler yaşanır, Ermeni propagandası tekrar etkin bir hale gelebilecektir.

II - ABD'de GELİŞMELER

İncelediğimiz süre içinde ABD'de Ermeni Sorununa ilişkin bazı gelişmeler olmuştur. Bunların başında Demokrat Parti Başkan adayı Senatör Barack Obama'nın Ermeni soykırım iddialarını benimsediğini her fırsatta tekrar etmesi ve ayrıca, yine Ermeni yanlısı tutumuyla tanınan Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Joe Biden'i Başkan Yardımcısı adayı olarak seçmesidir. İkinci bir gelişme, Ermeni çıkarlarının başlıca savunucularından olan Temsilciler Meclisi üyesi Adam Schiff'in bu Meclise Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınırını açmasına ilişkin bir yasa tasarısı sunmasıdır. Son olarak da yaklaşık iki yıldan beri askıda olan A.B.D'nin Ermenistan'a büyükelçi ataması sorunun çözülmesidir.

Başkan Adayı Barack Obama'nın Tutumu

Bu yılın Kasım ayında yapılacak olan ABD başkanlık seçimi için Demokrat Parti adaylarından Senatör Barack Obama'ya, başkan seçildiği takdirde Ermeni "soykırımını" tanıyacağını ve Türkiye ve Azerbaycan tarafından Ermenistan'a uygulanan "ambargoyu" sona erdireceğini açıklamış olduğunu daha önce bildirmiştik⁶².

61 Turkish Daily News, Ümit Enginsoy, "US Urges Turkey To Open Border ",11 Eylül 2008.

62 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 27-28, s.47.

Senatör Obama bundan sonra da aynı mealde beyanlarda bulunmaya devam etmiştir.

Obama, Nisan ayında Ermeni “soykırımının” anılması vesilesiyle yaptığı bir açıklamada Osmanlı İmparatorluğu’nun 1915-1923 yılları arasında iki milyon Ermeni’yi sürdüğü, bunlardan 1,5 milyon kadarının öldürüldüğü, Ermeni halkına karşı yapılan bu dehşet verici olayları soykırım olarak tanımanın gerekli olduğu ve Amerika’daki Ermeni toplumu ile beraber bu olayın soykırım olarak tanınması için Türkiye Hükümetine çağrıda bulunmaya devam edeceğini söylemiştir⁶³.

Barack Obama veya yardımcılarının Ermenilerce hazırlanan bir metni hemen hiç incelemeyen bildiri haline dönüştürdükleri anlaşılmaktadır. Zira hiçbir kanıt gösterilmeden 1,5 milyon Ermeninin öldürüldüğü sıkça iddia edilmekle beraber Ermeni yanlısı tarihçilerin yapıtlarında dahi 2 milyon Ermeninin sürgüne gönderildiğine rastlamak güçtür. Diğer yandan 1923 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun artık mevcut olmadığı da unutulmuştur. Diğer yandan Obama’nın bildirisinde en sakıncalı husus, 1915 olaylarını soykırım olarak adlandırması yanında Türkiye’den de bu olayları aynı şekilde nitelendirmesini isteyeceğine dair sözlerdir.

Obama Marie Yovanovitch’in Ermenistan’a büyükelçi olarak atanması münasebetiyle, bir Taşnak Örgütü olan ANCA’nın (Armenian National Committee of America) başkanına gönderdiği mektupta da yukarıdaki hususlar tekrarlanmış ve ayrıca Ermeni sürgününe temasla Başkan Bush idaresinin bu olayı soykırım olarak tanımamasının mazur gösterilemeyeceğini ve bu tutumun değiştirilmesini istemeye devam edeceğini belirtmiştir⁶⁴.

Obama ayrıca, büyükelçi adayı Marie Yovanovitch’e “soykırım” konusunda yazılı olarak şu bazı sorular yöneltmiştir. Bu soruları ve cevaplarını kısaca aşağıda göreceğiz.

Araştırmalarımıza göre Barack Obama, şimdiye kadar tüm başkan adayları arasında en fazla Ermenilere angaje olmuş kişidir. Seçildiği takdirde bu vaatlerini, kısmen olsun yerine getirmek isteyecek, aksi halde Ermenilerin şiddetli eleştirine muhatap olacaktır. Ancak soykırım iddiaları hakkında sözlerini tutarsa da bu kez Türkiye’nin tepkilerini çekecektir. Halen Orta Doğu ve Kafkaslardaki gayet kritik durum nedeniyle Türkiye ABD için vaz geçilemez bir müttefik olduğundan

63 State News Service, “Statement from Senator Barack Obama in Remembrance of Armenian Genocide”, 29 Nisan 2008.

64 Asbarez, “Obama Reaffirms Commitment to US Genocide Recognition”, 17 Haziran 2008.

Obama'nın Ermeniler nedeniyle ülkesini zor bir durumda bırakmak veya bırakmamak ikilemi ile karşılaşması kaçınılmazdır.

Son olarak Barack Obamanın kendisine Başkan Yardımcısı adayı olarak Senatör Joe (Joseph) Biden'i seçtiğini belirtelim. 1967 yılından beri Kongre'de görev yapan ve halen de Senato'nun Dışişleri Komitesi Başkanı olan Biden, Türkiye karşıtı olarak bilinen ve yıllardan beri soykırım iddialarına ait çeşitli metinlerin kabulü için çaba göstermiş bir kişidir⁶⁵. Biden'in başkan yardımcılığı adaylığına seçilmesi Amerika'da Ermeni çevrelerinde büyük memnuniyet yaratmış olup başlıca kuruluşlar olan ANCA ile Armenian Assembly of America birer bildiri yayınlayarak Biden'i övmüşler ve Ermeniler lehine olan çabalarını dile getirmişlerdir⁶⁶.

Türkiye'nin Ermenistan'la Olan Sınırını Açmasına Dair Bir Yasa Tasarısı

Amerikan Temsilciler Meclisinde Ermeni çıkarlarını savunanların en önde leken isimlerinden olan Adam Schiff 15 Mayıs 2008 tarihinde Meclise bir yasa tasarısı vererek Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırmasını istemiştir. Yasa tasarısının gerekçe kısmında iki ülke sınırının kapalı olması hakkında bilinen iddialar tekrarlanmıştır. Bu arada sınırın kapalı olmasının Ermeni malları naklinin %30,35 arttırdığını, Ermenistan'a yapılan Amerikan insani yardımını önlediğini, uluslararası hukukun bir ihlalinin oluşturduğunu belirtildikten sonra şu hususların yerine getirilmesi istenmiştir⁶⁷:

- Amerikan Başkanı ve Dışişleri Bakanının, Ermenistan'la ekonomik, siyasi ve kültürel bağların yeniden kurulabilmesi için, bu ülkeye uygulamakta olduğu ablukayı derhal kaldırmasını Türkiye'den talep etmesi,
- Bu kanunun kabulünden otuz gün sonra Dışişleri Bakanının, Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ablukanın kaldırılması için ABD tarafından alınan önlemler hakkında Kongre'ye bir rapor vermesi,

65 Milliyet, "Kandemir: Biden Çıbanbaşı Olur." 24 Ağustos 2008.

66 ANCA, Pres Release, "Obama/Biden Democratic Presidential Ticket Strong on Genocide Recognition; US-Armenia Relations; Armenian Assembly of America, Press Release, 23 Ağustos 2008. Obama Taps Senate Foreign Relations Chairman Biden as his Vice-Presidential Running Mate", 23 Ağustos 2008.

67 Armenian National Committee of America, Press Release, "Rep. Schiff Introduces Bill Calling for the End of Turkey's Blockade of Armenia", 15 Mayıs 2008.

Adam Schiff bundan önce de bu konuda kanun tasarıları vermiş ancak bunlar ele alınmamıştı. Bu kez, herkesin başkan seçimi ile Temsilciler Meclisi ve Senato kısmı seçimleriyle meşgul olduğu ve esasen Kongre'nin tatile gireceği bir sırada böyle bir tasarı vermesinin, Kaliforniya'daki kendi seçim bölgesinde çok sayıda Ermeni olduğundan tekrar seçilebilmek isteğine bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Ermenistan'a Amerikan Büyükelçisi Atanması

Yaklaşık iki yıldır Erivan'da bir Amerikan büyükelçisi yoktur. Daha öncede bildirdiğimiz gibi⁶⁸ Büyükelçi John M. Evans, 2006 yılı Eylül ayında görevinden alınmıştı. Bunda, Bush yönetiminin tutumunun aksine, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelemesinin rol oynadığı anlaşılmıştı. Kendisinin yerine Richard Hoagland büyükelçi olarak atanmak istendi. ABD'de usul gereğince bu atanmanın Senato tarafından onaylanması gerekiyordu. Hoagland, Senato Dışişleri Komitesinde çok sıkıştırılmasına rağmen, hükümetinin tutumuna sadık kalarak, soykırım sözcüğünü telaffuz etmemiş, Komisyon 8'e karşı 11 oyla atamasını kabul ederek Senato Genel Kuruluna tasdik için göndermiş, ancak Senatör Robert Mendez kesin olarak bu atamaya karşı çıkınca Hoagland'ın tayini onaylanmamıştı.

Bu olayda üç hususu dikkate almak gerekmektedir. Birincisi bazı Diaspora Ermeni kuruluşlarının, yandaşları senatörler aracılığı ile büyükelçi adaylarına 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendirmeye zorlamak, böylelikle bu nitelendirmeyi yapmayan Bush hükümetini güç durumda bırakmaktır. İkincisi ise bazı Senatörlerin, Ermenilerin taleplerin haricinde, bu onay sürecini Bush yönetimine karşı kullanmak istemesidir. Üçüncü husus, Ermenistan Hükümetinin ABD ile en üst düzeyde ilişkiler sürdürmek amacıyla bir an önce bir Amerikan büyükelçisinin atanmasını istemesidir. Bu açıdan bakıldığında Diaspora ile Ermenistan Hükümetinin farklı tutumlara sahip oldukları ve Diaspora kuruluşlarının soykırım saplantılarını tatmin etmeyi Ermenistan hükümetinin çıkarlarının üstünde tuttukları görülmektedir. Bush Yönetimi tarafından uzun süre Ermenistan'a büyükelçi atanmamıştır. Bu, büyük olasılıkla, atamaya karşı çıkan senatörleri Ermenistan hükümeti karşısında zor durumda bırakma isteğinin bir sonucudur.

Bu yılın Mart ayında, halen Kırgızistan'da Büyükelçi olan Bayan Marie L. Yovanovitch aday olarak gösterilmiştir. Adı geçen 19 Haziran'da ayında Senato Dışişleri Komitesinde senatörlerin sorularını yanıtlamıştır. Özellikle Robert Mendez'in, 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendirmesi için kendisine yönelttiği sorulara

68 Bkz. Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı:25, ss. 26,27.

rağmen Yovanovitch, bu sözcüğü kullanmamıştır. Buna karşın, özet olarak, Amerikan Hükümeti gibi kedisinin de Osmanlı İmparatorluğunun son günlerinde 1,5 milyondan fazla Ermeniyi mahveden kitle halinde öldürmeleri, etnik temizliği ve zorunlu yer değiştirmeyi kabul ettiğini ve yasını tuttuğunu, ABD'nin, Ermenilerin "Medz Yeghern" veya "Büyük Felaket" olarak tanımladıkları bu olayı 20. asrın en büyük trajedilerinden biri olarak gördüğünü söylemiştir. Soykırım sözcüğünün niye kullanılmadığı hakkındaki bir soruya cevaben de eski başkanlar gibi Başkan Bush'un da bu deyimini kullanmama politikası güttüğünü belirtmiş ve Başkanın kendi geçmişleriyle ve Ermenilerle barışmaları için Türk vatandaşlarını teşvik ettiğini ifade etmiştir⁶⁹.

Yovanovitch'in sorgulanması tamamlanmadığından bazı Senatörler kendisine yazılı sorular sormuşlardır. Bunlar arasında, önemini dikkate alarak, sadece Barack Obama'nın sorularının bir kısmına ve Yovanovitch'in bunlara verdiği cevaplara değineceğiz.

Obama'nın, "Ermeni 'soykırımını' çevreleyen olayları nasıl tanımlıyorsunuz?" şeklindeki sorusu üzerine Yovanovitch, şifaben söylediklerini tekrarlayarak, özetle, ABD'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki "kitle öldürmelerini, etnik temizliği ve zorunlu göçü" kabul ettiğini ifade etmiştir.

Obama'nın, "göreve başlamanızın onaylanması durumunda 'soykırım' kurbanlarını nasıl anacaksınız?" sorusuna Yovanovitch, özetle, Erivan'da her yıl Nisan ayında düzenlenen resmi anma törenine katılma geleneğini sürdüreceğini ve Türk Ermeni halkları ve hükümetleri arasında anlayış ve uzlaşma sağlanması çabalarına öncelik vereceğini söylemiştir

Barack Obama'nın, "Türkiye'de 'soykırımın' daha fazla incelenmesi ve 'tanınması' için ABD Dışişleri Bakanlığı ne adımlar atıyor?" şeklindeki sorusunu yanıtlayan Yovanovitch, Türk devlet arşivlerindeki arşivcilerin ABD'de tarihi araştırmaların yapılması biçimini izlemek üzere davet edilmesine ilişkin bir program üzerinde çalıştıkları, Ermeni arşivcilerle de temas ettikleri ve sonunda iki ülkeden arşivcilerin ortak bir program üzerinde birlikte çalışmalarını umdukları cevabını vermiştir.

Obama'nın, özetle, "TCK'nın 301'inci maddesinde yapılan değişiklikten ABD Dışişleri Bakanlığı'nın tatmin olup olmadığını" sorması üzerine de Yovanovitch,

69 PanArmenian.Net, "Pennington Hopes For Confirmation of Marie Yovanovitch as U.S. Envoy in Yerevan", 23 Haziran 2008.

ABD yönetiminin, 301'inci maddenin kaldırılmasını tercih ettiğini, ancak mevcut düzenlemeyle de azami hapis cezasının üç yıldan iki yıla indirildiğini ve dava açma kararının Adalet Bakanına bırakıldığını belirtmiş ve Adalet Bakanına verilen yetki nedeniyle dava sayısında önemli azalma meydana gelmesinin beklendiğini söylemiştir⁷⁰.

Yovanovitch'in atanması için oylama yapılacağı 29 Temmuz günü Hukuk İşler için Dışişleri Bakan Yardımcısı Vekili Matthew A. Reynolds Senato Dışişleri Komitesi Başkanı Joseph R. Biden'e bir mektup göndererek Yovanovitch'e sorulan sorulardan bazıları hakkında tamamlayıcı bilgiler vermiştir. Yukarıda da değinildiği gibi ABD Yönetimi mesleki eğitim vermek üzere, Türkiye ve Ermenistan'dan bazı arşivcileri Amerika'ya getirmekle ilgili bir projeyi incelemektedir. Bundan amaç Osmanlı askerleri ve resmi kişileri tarafından gerçekleştirilmiş olan Ermenilerin kitle halinde öldürülmesine ve deportasyonuna ilişkin belgelerin gelecek kuşaklarca incelenmesi için arşivcilerin bu kanıtları muhafaza etmelerinin sağlanmasıdır. Reynolds ikinci olarak Yovanovitch'in Amerikan Hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde 1,5 milyondan fazla Ermeni'yi mahveden kitle halinde öldürmeleri, etnik temizliği ve zorunlu yer değiştirmeyi kabul ettiğini söylemiş olduğuna temasla gerçekte Amerikan Hükümetinin bu suçlardan Osmanlı resmi kişilerini sorumlu tuttuğunu söylemiştir⁷¹.

Senato Dışişleri Komitesi, Barbara Boxer hariç, Yovanovitch'in atamasını 29 Temmuz 2008 tarihinde onaylamış, Senato Genel Kurulu da 1 Ağustos'ta bu kararı kabul etmiştir. Yeni Amerikan Büyükelçisi Eylül ayı ortalarında Erivan'a gelmiştir.

Yovanovitch'in atama onay süreci yakından incelendiğinde Amerikan Hükümetinin büyükelçi adayına 1915 olayları hakkında soykırımı yakın ancak aynı olmayan kitle halinde öldürme, etnik temizlik gibi deyimler kullandığı, bu arada soykırımın Ermenicesi olan aynı zamanda büyük felaket anlamına da gelen "Medz Yegern" sözcüklerinin ilk defa telaffuz edilmesi yoluyla Ermeni Diasporası ve onların sözcülüğünü yapan bazı senatörlerin tatmin edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Diğer yandan 1,5 milyon Ermeninin ölmüş olmasından kesin bir dille bahsedilmektedir ki bunun aksinin bilimsel bir şekilde kanıtlanması mümkündür.

70 Haberaktuel.com, "Obama'dean Ermeni soykırım" baskısı ve Armradio", 12 Temmuz 2008, . "U.S. Ambassadorial Nominee Responds to Obama Inquires on Armenian Genocide Policy» ,11 Temmuz 2008.

71 PanArmenian, 30 Temmuz 2008.

III - SOYKIRIM İDDİALARINA İLİŞKİN GELİŞMELER

İncelediğimiz dönem içinde Ermeni soykırım iddialarına ilişkin olarak bazı ülkelerde ve AGİT’te görülen gelişmeleri aşağıda özetliyoruz.

Kanada

Kanada’da sayıları çok olmayan ancak iyi örgütlenmiş bir Ermeni toplumu bulunmaktadır. Bu toplumun yaptığı baskılar sonucunda Kanada Senatosu 2002, Kanada Parlamentosu ise 2004 yılında Ermeni soykırım iddialarını kabul eden kararlar almışlar; ancak Kanada Hükümetleri, Türkiye ile ilişkileri dikkate alarak, bu kararları benimsememişti. Seçimlerden sonra, yeni Başbakan Stephen Harper, açıkça Ermeni iddiaları lehinde tutum almış ve hatta Ermeni Milli Komitesi’ne gönderdiği bir mektupta “Ermeni soykırımının tanınmasının Kanada Hükümetinin resmi tutumu olduğunu” bildirmiştir⁷². Başbakanın bu alışılmamış tutumu bazı siyasi mülahazalarla açıklanabilirse de, bir göç ülkesi olan Kanada’da Ermenileri Türklere tercih etmesinin, Türk toplumunun ağır olmakla beraber, gitgide daha iyi örgütlenmekte olduğu düşünülürse, uzun vadede Başbakan ve partisi için sıkıntı yaratacağı muhakkaktır.

Türklerin örgütlenmeye başlamasının bir sonucu da Toronto Eyaletinde Ermeni soykırım iddialarının ders olarak okutulmasına karşı çıkmaları ve bu konuda uzun süre mücadele vermeleri olmuştur. Bu arada söz konusu derste referans olarak verilen, eski Katolik rahibe Barbara Coloroso’nun “Olağanüstü Kötülük (Extraordinary Evil)” başlığını taşıyan, bilimsellikle uzak kitabına karşı Türk derneklerinin itirazı ve 1200 imzalı bir dilekçe vermeleri sonucunda bu kitap müfredattan çıkarılmıştır⁷³.

Konunun esası ise bu eyaletin Bölge Okul Kurulu (Toronto District School Board) tarafından ele alınmış ve Kurul 12 Haziran 2008 tarihinde “Soykırım ve İnsanlığa Karşı Suçlar” başlığı altında Eylül ayından başlayarak liselerin 11. sınıfı için seçmeli bir ders konmasına ve bu derste Yahudi Holokostu yanında Ermeni Soykırımı ile Ruanda soykırımının da okutulmasına karar vermiştir⁷⁴.

72 PanArmenian.net, « Nearly All Canadian Political Forces Stand for International Recognition of Armenian Genocide », 29 Nisan 2008.

73 Toronto Star, “Le débat du génocide. Bir Türk kaynağı dilekçelerin sayısını 11 bin olarak vermektedir (Star, 17 Mayıs 2008. Kanadalı Türkler soykırımı müfredattan çıkarttı)”, 21 Mayıs 2008.

74 National Post, “Genocide Course Sparks Controversy in Toronto”, 13 Haziran 2008.

Bu kararın, soykırım konusunda bilimsel bir düşünceyi yansıtmaktan ziyade Kanada'daki Ermenilerin propaganda yeteneklerinin sonucunda alındığından şüphe yoktur. Zira bu karar, BM 1948 Sözleşmesine göre yetkili mahkeme tarafından soykırım olarak kabul edilen üç olaydan sadece ikisini içermekte ve Bosna soykırımını dışarıda bırakmaktadır. Buna karşın hakkında bir uluslararası mahkeme kararı olmayan Ermeni soykırım iddialarını müfredata almaktadır.

İsveç

İsveç Parlamentosu zaman zaman Ermeni soykırım iddialarını tanıması için taleplerle karşılaşmaktadır. 2000 yılında Parlamentonun Dışişleri Komisyonun hazırladığı bir raporda 1915 olayları soykırım olarak zikredilmekteydi. Ancak doğrudan doğruya bu "soykırıma" ilişkin bir karar alınmamış olduğundan İsveç'in Ermeni "soykırımını" kabul ettiğini söylemek mümkün değildi. Ayrıca 2002 yılında Dışişleri Komisyonu, 2000 yılı raporunun esas dayanağını teşkil eden, Ermeni "soykırımının" Birleşmiş Milletler tarafından tanındığı ifadelerinin doğru olmadığını, Birleşmiş Milletlerin Ermeniler hakkında böyle bir kararı bulunmadığını, ayrıca Süryaniler, Asuriler ve Keldaniler hakkında da bir Birleşmiş Milletler kararı olmadığını kabul etti. Böylelikle Dışişleri Komisyonu'nun ülkedeki Ermeni kuruluşları tarafından yalıtıldığının ortaya çıkması üzerine İsveç soykırım iddialarının tanınması girişimlerini bir süre için durdurdu.

Bu yılın Mayıs ayında söz konusu iddiaların tanınması için bazı milletvekillerinin yaptığı bir girişim Dışişleri Komisyonu'nda görüşüldü. Komisyonun bu konuda kabul ettiği rapor başlıca dört husus içeriyordu⁷⁵.

Birinci husus, yukarıda da değindiğimiz, Ermenilerin soykırım iddiaları hakkında 1985 yılında veya daha sonra alınmış bir Birleşmiş Milletler kararı bulunmamasıdır.

İkinci husus, Osmanlı İmparatorluğu zamanında Ermenilerin, Süryanilerin ve Keldanilerin başına gelenlerin, eğer soykırım hakkındaki BM 1948 yılı sözleşmesi o tarihte (1915) yürürlükte olsaydı, muhtemelen soykırım olarak addedileceğidir. Bu ifadeler, BM Soykırım Sözleşmesi'nin, yürürlüğe girdiği 1951 yılından sonraki olaylara uygulanabileceğini, diğer bir deyimle 1915 olaylarına uygulanmayacağını belirtmektedir. 1948 Sözleşmesi'nin 1915'te yürürlükte olması hâlinde 1915 olaylarının muhtemelen soykırım olacağıın ileri sürülmesi ise bir varsayım

75 PanArmenian.Net, "Sweden's Refusal to Recognize Armenian Genocide to Harm Turkey", 12 Haziran 2008.

olduğundan hukuken bir anlam ifade etmemektedir. Bu ifadelerle karar tasarısını sunan Ermeni ve Süryanilerin bir ölçüde tatmin edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Üçüncü husus Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması sırasındaki olayların niteliği hakkında uzmanlar arasında görüş birliği olmamasıdır. Bu sözlerle 1915 olaylarını soykırım olarak tanımlamayan uzmanlar da olduğu ifade edilmek istenmiştir. Karar tasarısını sunanlar bu ifadelerle şiddetle itiraz etmişlerdir. Birçok ülkeye mensup 64 yazar ve bilim adamına imzalatan ve Ermenilerin soykırıma uğratıldığını iddia eden bir metin parlamenterlere dağıtılmış ancak bir etki yapmamıştır.

Dördüncü ve son nokta Türkiye ile ilgili olup Türkiye'nin hâlen geçirdiği "nazik milli süreci" olumsuz etkilemekten kaçınılmasına ilişkindir. Bununla İsveç Parlamentosu karar tasarısını kabul ettiği takdirde bunun Türkiye'de aşırı akımların işine yarayacağı ifade edilmek istenmektedir. Ancak, şimdiye kadar soykırım iddiaları konusunda parlamentolarca alınan kararların Türkiye'de aşırı akımlar tarafından ele alındığını söylemek güçtür. Buna karşılık Türkiye'nin bu ülkeler olan ilişkilerinin söz konusu kararlardan olumsuz etkilendiği bir gerçektir.

Dışişleri Komisyonu raporu 11 Haziran'da İsveç Parlamentosu Genel Kurulu'nda üç saat süreyle görüşülmüş ve yapılan oylamada Ermeni "soykırımını" tanıma önerisi 37 olumlu, 245 olumsuz oyla reddedilmiştir. 1 çekimser oy verilmiş, 66 kişi ise oylamaya katılmamıştır. Ret oyu verenlerin oranı yüzde 70 gibi büyük bir rakamdır.

Bu oylamanın, konuyu ortaya atan İsveç'teki Ermeni Dernekleri Birliği ve onunla beraber hareket eden Süryani Dernekleri Birliği için bir hezimet olduğundan şüpheli yoktur. Bu konunun tekrar İsveç Parlamentosu'na getirilmesi zor olacaktır.

Slovakya

Slovakya Parlamentosu 30 Kasım 2004 tarihinde Ermeni "soykırımını" tanıyan ve bu olayı insanlığı karşı suç olarak kabul eden bir karar almıştır⁷⁶.

Slovakya Başbakan Yardımcısı ve Adalet Bakanı Stefan Harabin Mayıs ayında Ermenistan'ı ziyaret ederek çeşitli temaslarda bulunmuş ve "soykırım" anıtına bir çelenk koymuştu. Bu vesileyle yaptığı konuşmalarda Slovakya'da halen sadece

76 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 16-17, ss.37-39.

Yahudi Holokostunu inkâr edenleri cezalandıran bir yasa bulunduğunu, Ermeni “soykırımı” dâhil, tüm soykırımların inkârını cezalandıran bir yasa tasarısının parlamentoya sunulduğunu ve bu tasarının 2009 yılı Ocak veya Şubat aylarında parlamento tarafından kabul edilmesinin beklendiğini açıkladı. Ayrıca, ifade özgürlüğünün en önemli insan haklarından biri olduğunu; ancak bu hakkın bir sınırı bulunduğunu ve Ermenileri kastederek, bazı kişilerin soykırımı uğramış bir millet için kabul edilemez beyanlarda bulduklarını da ifade etmiştir⁷⁷. Bu tasarı kanunlaştığı takdirde Ermeni soykırımı olmadığını söyleyenlerin beş yıla kadar hapsedilmesi mümkün olacaktır⁷⁸.

Bu olaydan bir gün sonra Dışişleri Bakanı Ali Babacan Slovakya’yı ziyaret etmiştir. Slovak Dışişleri Bakanı Jan Kurbis Anadolu Ajansı’nın verdiği bir beyanatta Slovak Parlamentosunun 2004 yılı kararının hükümetin görüşünü yansıtmadığını, bu konuyu Slovak Adalet Bakanı ve Hükümet üyeleriyle görüşeceğini, tarihin tarihçilere bırakılması gerektiğine inandığını, bu konuda Türk kamuoyunun hassasiyetini bildiğini ve bu sorunun Türkiye ve Slovakya arasındaki çok iyi olan ilişkilere gölge düşürmesine izin vermeyeceğini söylemiştir⁷⁹.

Dışişleri bakanı Jan Kurbis’in Adalet Bakanı Stefan Harabin ile yapacağını söylediği görüşmeler bir sonuç vermemiş olmalı ki Harabin Ağustos ayı sonunda Avrupa Ermeni Cemaatleri Birliği Başkanı Ashot Grigorian’la yaptığı bir görüşmede Ermeni soykırımının inkârını da cezalandıran kanunun öngörülen zamanda kabul edileceğini, esasen Parlamentosunun 2004 yılı kararına hükümetin uymasının zorunlu olduğunu söylemiştir. Dışişleri Bakanı Babacan’ın arşivlerin açılması hakkındaki önerisi hakkında ise Erivan’da Soykırım Müzesini ziyaret edenlerin Ermeni arşivlerini göreceğini belirterek Türklerin soykırım yaptıktan sonra arşivlerin soykırımını da organize ettiklerinden kimsenin şüphe duymadığını ifade etmiştir⁸⁰. Görüleceği üzere Slovakya Başbakan Yardımcısı ve Adalet Bakanı Ermeni soykırım iddialarını benimsemenin çok ötesinde bir Ermeni militanı gibi hareket etmekte ve konuşmaktadır.

77 ARKA, “Slovakian Justice Minister: Armenian Genocide Can’t Go Unpunished ve Czech News Agency”, 26 Mayıs 2008, “Slovak Minister on Armenian Genocide on the Eve Turk’s Visit”, 27 Mayıs 2008.

78 Milliyet, “Slovakya’da ‘Soykırım İnkârı’ Suç Oluyor”, 28 Mayıs 2008.

79 Turkish Pres, “History Must be Left to Historians”, 29 Mayıs 2008.

80 Noyan Tapan, “Deputy Prime Minister of Slovak Republic: Nobody Doubts That After Committing Genocide Turks Also Organized ‘Genocide of Archives’”, 29 Ağustos 2008.

Arşivler ve Tarih Araştırmaları Hakkında AGİT Parlamenter Asamblesi Kararı

Başbakan Erdoğan'ın 1915 olaylarının iki ülke tarihçileri ve diğer uzmanları tarafından, gerektiğinde diğer ülkelerin de uzmanlarının katılımıyla, incelemesi için 2005 yılı Nisan ayında Başkan Koçaryan'a yaptığı öneriye, milliyetçi çevrelerin Ermenistan'da olduğu kadar diasporada da karşı çıktığı bilinmektedir. Bunun nedeni, Ermeni soykırım iddialarını gerçek olarak kabul eden bu çevrelerin, 1915 olaylarının incelenmesinin bu gerçeği zedeleyeceği kanısındır. Yukarıda değindiğimiz gibi, Başkan Sarkisyan'ın ilke olarak böyle bir komisyonun kabul edileceğine dair sözleri de çok tepki çekmiştir. Buna karşılık birçok ülke Türkiye'nin komisyon kurulması teklifinin lehinde tutum almıştır.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Parlamenter Asamblesinin, Astana'da yaptığı ve 3 Temmuz'da sona eren toplantısında kabul ettiği bir bildirge Türk görüşlerine önemli bir destek sağlamıştır.

Astana Deklarasyonu'nun ana konusu AGİT ülkelerinde saydamlıktır. Deklarasyonun demokrasi, insan hakları ve insani konulara ayrılmış bölümünde tarihi incelemelerin saydamlığını ve doğruluğunu geliştirebilmek için arşivlerin tam olarak açık olmasının önemine değinilmektedir (madde 62). Ayrıca AGİT üyesi devletlerin tarihi ve siyasi arşivlerle ilgili makamlarının tüm arşivleri araştırmacılara ve diğer ilgili kişilere imkânlar ölçüsünde açmaları için çağrıda bulunmaktadır (madde 66). Bu konuda Türkiye'nin tasnifi tamamlanan tüm arşivlerinin herkese açık olduğunu ve Ermeni sorunu konusunda da başlıca arşivlerin tasnifinin tamamlandığını belirtelim. Ermeni tarafına gelince, Ermenistan arşivlerinin de açık olduğu söyleniyorsa da bazı kişilerin bazı arşivlerden uzak tutulduğunu gösteren asgari bir olay bulunmaktadır⁸¹. Diaspora arşivlerine gelince Boston'daki Taşnak, Paris'teki Nubar Paşa arşivleri ile Zoryan Enstitüsü arşivleri özel arşiv niteliğindedir; diğer bir deyimle bu arşivlere girebilmek izin almaya bağlıdır ve bu nitelikleri itibarıyla de söz konusu üç arşiv Astana Deklarasyonundaki "tam olarak açık olma" ilkesine uygun durumda değildir.

Astana Deklarasyonu'nun karma tarihi komisyonlarla ilgili 68 inci maddesinin çevirisi ise şöyledir: " Katılan devletler arasında, bu devletlerin tarihçilerinden ve uzmanlarından oluşan, gereken durumlarda üçüncü ülkelere mensup olanlar

81 Yektan Türkyılmaz olayı için bkz. Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 18, ss.23-25.

da dahil edilerek, karma tarih komisyonları kurulmasını teşvik eder, Söz konusu komisyonlar katılan devletler tarihinin tartışmalı dönemlerine objektif ve bilimsel bir ışık tutmak ve böylece saydamlığa ve karşılıklı anlayışa yeni bir katkıda bulunmak amacıyla ilgili tarihi, siyasi ve askeri arşivlerde araştırmalar yapmakla görevli olacaklardır.” Görüldüğü üzere deklarasyonun bu maddesi tarihin tartışmalı noktaları hakkında ortak tarihçiler komisyonu kurulmasını teşvik etmekle Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı öneriyi desteklemektedir.

AGİT'in yukarıda değindiğimiz deklarasyonuna, Ermenistan hariç, diğer ülkeler olumlu oy verdiler. Ermenistan bu davranışıyla tarihi olaylarla ilgili olarak bazı iddialar ileri süren ancak bu iddialarının incelenmesini istemeyen, o nedenle de iddiaları hakkında inandırıcı olmayan bir duruma düştü.

Bu arada söz konusu deklarasyonun bir emsal oluşturabileceğini, birkaç istisna dışında AGİT ile aynı üyelere sahip Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi'nin hatta NATO Asamblesinin dahi benzer bir metni kabul edebileceğini ve hatta uygun bir gündem maddesi altında, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu da arşivlerin açık olması yanında tartışmalı olaylar için tarihçiler ortak komisyonu kurulması fikirlerini içeren bir kararı kabulde zorlanmayabileceğini belirtelim.

Erivan'daki Soykırım Anıt ve Müzesine Yapılan Ziyaretler

Ermenistan'a resmi ziyarette bulunan yabancıların Erivan'daki Soykırım Anıt ve Müzesine de gitmeye ve çelenk konulmaya teşvik edildiğini ve böyle yapıldığı takdirde de ilgili kişinin veya temsil ettiği ülkenin Ermeni "soykırımını" tanıdığı şeklinde yorumlar yapıldığını daha önce bildirmiştik.⁸²Bu nedenle söz konusu Anıt ve Müzeye yapılan ziyaretler hakkında bilgi vermekteyiz.

2008 yılının Mart-Ağustos aylarında yapılan başlıca ziyaretler şunlardır⁸³:

3 Mart 2008: Vatikan Devlet Sekreteri (Başbakanı) Kardinal Tarcisio Bertone. Vatikan Ermeni Soykırım iddialarını 2000 yılında tanımıştır. Kardinal Bertone Özel Deftere "Bunun hiçbir zaman olmamasını isterdim. Kahraman Ermeni milleti çok yaşasın" yazmıştır.

25 Nisan 2008: Macaristan Savunma Bakanı Yardımcısı Bayan Agnesh Vadda. Macaristan Ermeni soykırım iddialarını tanımamıştır.

82 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 27-28, ss 38-40.

83 Bu bilgiler Armenian Genocide Museum-Institute'a ait İnternet Sitesinden alınmıştır. <http://www.genocidemuseum.am/eng/delegation.php>

21 Mayıs 2008: Belarus Kültür Bakanı Vladimir Feodorovich Matvichuk. Belarus Ermeni soykırım iddialarını tanımamıştır.

25 Mayıs 2008: ABD Temsilciler Meclisinden, Adam Schiff'in başkanlık ettiği bir heyet.
Adam Schiff ABD Kongresinde Ermeni çıkarları için çalışanların başında gelenlerdendir.

26 Mayıs 2008: Slovakya Başbakan Yardımcısı ve Adalet Bakanı Stefan Harabin. Bu kişinin özel durumuna yukarıda değindik.

27 Haziran 2008: Gürcistan'ın Eğitim ve Bilim Bakanı Giorgi Nodia. Gürcistan Ermeni soykırım iddialarını tanımamıştır.

6 Temmuz 2008: Çek Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Karel Schwarzenberg. Çek Cumhuriyeti Ermeni soykırım iddialarını tanımamıştır.

13 Eylül 2008: Çek Cumhuriyeti Senatosu Başkanı Prshemisl Sododka. Yukarıda belirttiğimiz gibi Çek Cumhuriyeti Ermeni soykırım iddialarını tanımamıştır.

6 Eylül 2008 tarihinde Erivan'da yapılan Türkiye-Ermenistan Futbol milli maçını izlemek üzere Türkiye'den Ermenistan'a gidenler olmuştur. Anıt ve Müze Müdürü Hayk Demoyan'a göre 300 kadar Türk anıt ve müzeyi ziyaret etmiştir. Milliyet gazetesi yazarlarından olup, 1921 yılında Ermeniler tarafından katledilen Cemal Paşa'nın torunu Hasan Cemal de müzeyi ziyaret ederek bir çelenk koymuştur⁸⁴.

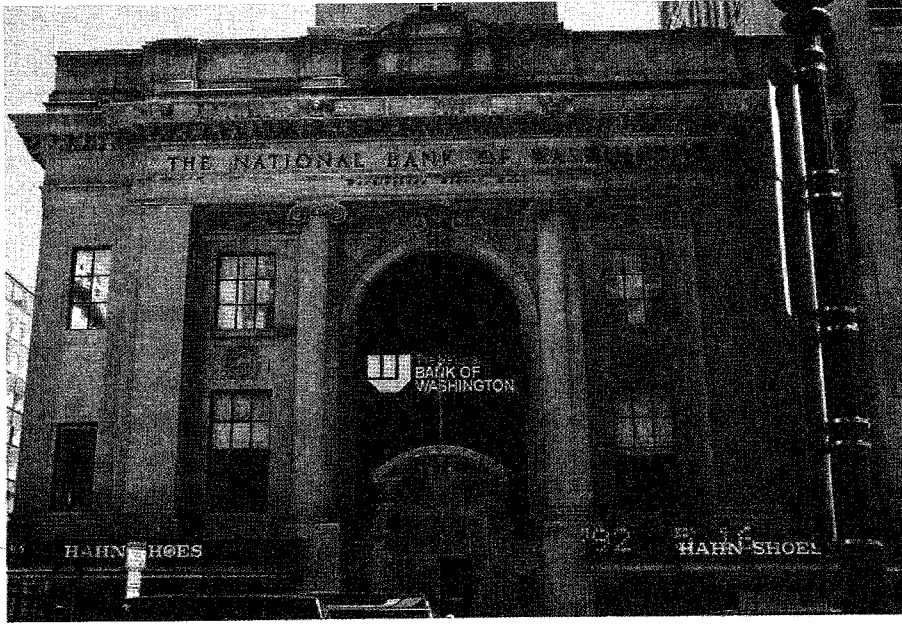
IV - AMERİKA ERMENİ SOYKIRIMI MÜZESİ

Birçok müzenin yer aldığı ABD Başkenti Vaşington'da 1993 yılında bir Yahudi Soykırımı Müzesi açılmış ve büyük rağbet görmüştü. Bu durumdan esinlenen bazı Diaspora Ermenileri 1996 yılında aynı şehirde bir Ermeni soykırım müzesi kurulması fikrini ortaya atmışlardı. Bu müzenin gerçekleşmesini Amerika'da en önemli Ermeni kuruluşlarından olan Armenian Assembly of America (AAA) ve ona bağlı olup esas itibarıyla soykırım iddialarının yayılması ile görevli Armenian National Institute (ANI) üstlenmişlerdir.

Zengin bir iş adamı olan ve 1996 yılında firmasını satarak elde ettiği 3,4 milyar

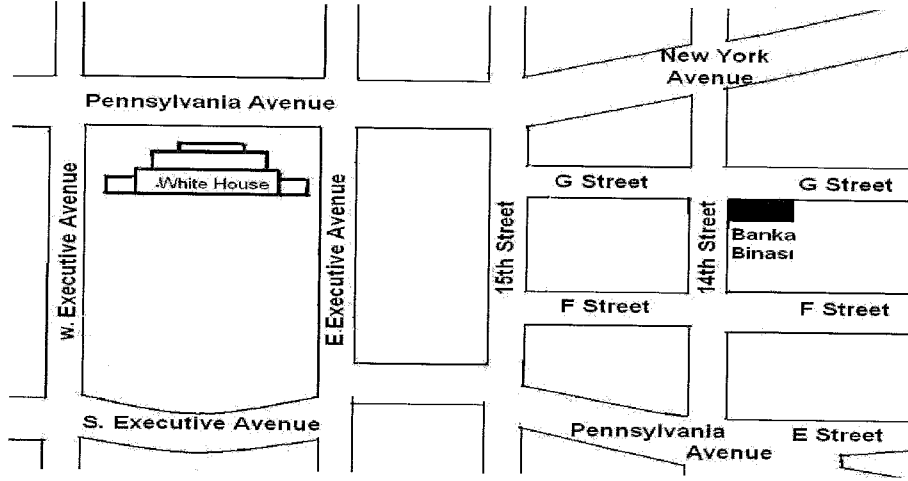
84 AZG Armenian Daily, Over 300 "Turkish Citizens Visited Genocide Museum In Yerevan", 10 Eylül 2008.

dolarlık serveti hayır ve sanatla ilgili faaliyetler için harcayan ve Erivan'da kendi adını taşıyan bir modern sanat müzesi kuran Gerard Cafesjian ve Kafesciyan Aile Vakfı bu projeye katılınca Vaşington'da uygun bir bina arayışına başlanmış ve 2000 yılı Mart ayında, 14. sokakta National Bank of Washington'un 1925 yılında yapılmış olan eski binası 7, 5 milyon dolara satın alınmıştır. Bu meblağ'ın 3,5 milyon dolar Kafesciyan Vakfı, 3,5 milyon doları Bayan Matyhevossian ve 0,5 milyon doları da AAA tarafından ödenmiştir. Binanın alanı yaklaşık 2.800 m²'dir.

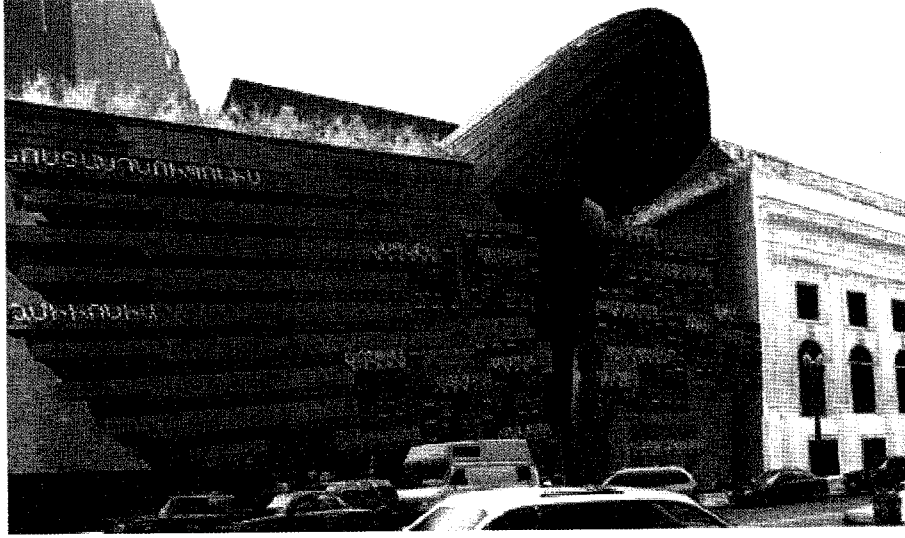
Bir süre sonra söz konusu binanın artık Ermeni Soykırım Müzesi ve Anıtı adını taşıyan bu proje için küçük geleceği düşünülmüş ve bir köşe başında bulunan binanın yanındaki sokakta (G Street) birbirine bitişik dört bina yaklaşık 12 milyon dolara Kafesciyan Vakfı tarafından satın alınmıştır. Bu binalar projenin üç misli kadar (yaklaşık 8.500 m²) büyütülmesine imkân sağlamıştır. Müzenin ön projeleri yapılırken diğer yandan da The Armenian Genocide Museum and Memorial Inc. (kısaca AGM&M,Inc.) adı altında bir kuruluş vücuda getirilmiştir. Armenian National Institute de bu kuruluşa bağlanmıştır.

Aşağıdaki plandan da görüleceği üzere banka binası Beyaz Saray'a gayet yakındır. Ayrıca Yahudi Soykırım Müzesiyle de aynı cadde üzerindedir.

Tanınmış bir mimar olan Edgar Papazian'a müze için bir ön proje çizdirmiştir. Temsili bir resmi aşağıda verilen bu projeye göre, anıt değeri nedeniyle yıkılmayan ve cephesinde tadilat ta yapılamayan banka olduğu gibi muhafaza edilmekte olan sokaktaki dört küçük bina yıkılarak oraya yeni bir bina yapılmaktadır. Bu binanın ana noktasını büyük bir bombayı andıran bir kubbe oluşturmaktadır. Bu kubbe yeni binanın üzerine düşmüş ve onu çatlatmış kanısını vermektedir. Yeni binanın cephesi bir Türkiye haritasını andırmaktadır. Harita üzerinde Ermenice ve Türkçe şehir adları yazılıdır. Bomba şeklindeki kubbenin sözde Ermeni soykırımını temsil ettiği ve Doğu Anadolu'ya düşerek orasını harabeye çevirdiğinin anlatılmak istendiği anlaşılmaktadır.

Bu bina yaklaşık 100 milyon dolara mal olacaktı. Gerard Cafesjian'ın projeyi desteklemesine karşın Müze Mütevelli Heyetinin diğer üyeleri (ki bunlar genellikle AAA mensubudur) Müzenin eski banka binasında yapılması, yan sokakta satın alınan dört binanın satılarak gelirinin müzenin düzenlenmesi için kullanılması üzerinde durmuşlardır. Böylelikle müze için biri çok büyük diğeri daha mütevazı iki kavram ortaya çıkmış; ancak bu konuda bir anlaşmaya varılamayınca Gerard Cafesjian Mütevelli Heyetinden 2006 yılında ayrılmış fakat oy hakkını korumuştur. Mütevelli heyeti ise projeyi gerçekleştirmek üzere bir İnşaat ve İşlemler Komitesi kurmuştur. Daha küçük bir müze için çalışmalar başlayınca Gerard

Edgar Papazian'nın ön projesi.

Kafesciyan, AAA ve Mütevelli Heyetinin diğer üyelerine dava açarak, kendisinin ve Kafesciyan Vakfının Mütevelli Heyetinin kararlarına katılmasının önlendiğini ileri sürmüş ve müze için yan sokakta satın aldığı dört binanın kendisine iadesini istemiştir⁸⁵.

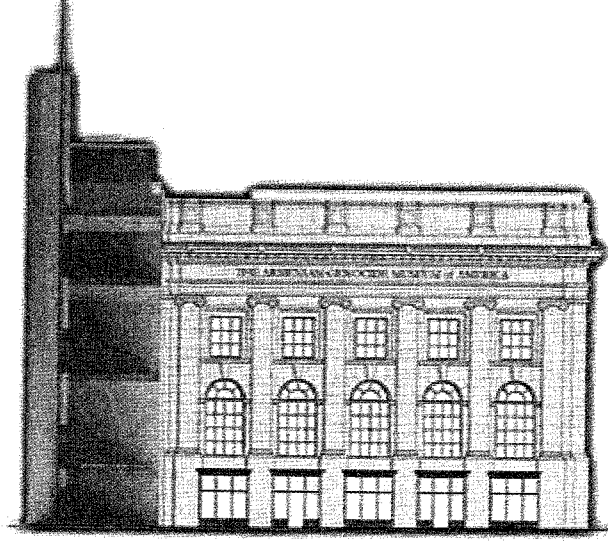
İnşaat ve İşlemler komitesi ise planların tasarımı ve yapılması için iki ayrı firmayla anlaşmıştır. Bunlar Gallager & Associates ve Martrinez ve Johston firmalarıdır⁸⁶. Yapılacak binanın ön projeleri henüz açıklanmamış ancak Müze'nin Internet sitesinde şu taslak yayımlanmıştır.⁸⁷

Bu taslak banka binasını yan sokaktan göstermektedir. Buna göre banka binasının yanındaki küçük arsa inşaata dahil edilerek buraya camdan bir tür kule eklenmiştir. Bu yapının merdiven ve asansörleri içereceği ve girişin de buradan yapılacağı

85 Yazımızın buraya kadar olan kısmı için, Mütevelli Heyeti üyesi ve Kafesciyan Vakfı Temsilcisi John J. Walters, Jr'un Armenian Reporter gazetesine, 27 Ekim 2007 tarihinden itibaren yazdığı "Commentary: The history of the Armenian Genocide Museum and Memorial in Washington" başlıklı dört makede yer alan bilgilerden yararlanılmıştır.

86 Armenian Genocide Museum and Memorial Inc., Press Release, 31 Ağustos 2008.

87 <http://www.armeniangenocidemuseum.org> "Armenian Genocide Museum of America", 12 Temmuz 2008.

anlaşılmaktadır⁸⁸ . Böylelikle banka binası tamamen müzeye tahsis edilmiştir.

Bu kule ve banka binası yaklaşık 50.000 square feet (4.672 m2) alana sahip olacaktır ki bu Edgar Papazian'a çizdirilen planın yarısı kadardır. Ayrıca bu haliyle müze, Papazian tasarımına göre, gösterişini de kaybetmektedir.

Müzenin 2010 veya 2011 yılında açılacağı bildirilmektedir⁸⁹: ancak müzenin içinin düzenlenmesi inşaattan fazla zaman alacağından bu iyimser bir tahmindir.

Gerard Cafesjian bu konuda açtığı ilk davayı kaybetmiştir⁹⁰ . Ancak AAA ile arasında hukuk savaşı devam etmektedir.

Diğer yandan müze ile ilgili hazırlıklar sürmekte Türkiye'deki Anıtlar Kurulu'na tekabül eden bir kuruluş olan Historic Preservation Review Board (Tarihi Koruma ve Gözden Geçirme Kurulu) banka binasının müze yapılması için gerekli izni

88 Real Estate Digest of Washington DC, "Armenian Museum to Renovate and Build Near White House", 1 Nisan 2008.

89 <http://www.armeniangenocidemuseum.org>, "Armenian Genocide Museum of America", 12 Temmuz 2008.

90 AZG Armenian Daily, "Armenian Genocide Museum of America", 15 Nisan 2008.

vermiştir⁹¹. Ayrıca Zonning Adjustment Board (İmar Düzenleme Kurulu)' dan da izin alınmıştır⁹².

Diğer yandan Erivan'daki Ermeni Soykırımı Müzesi ve Enstitüsü ile bir işbirliği sözleşmesi imzalanmıştır⁹³. Erivan'daki soykırım anıtı 1967 yılında Sovyetler Birliği döneminde açılmıştı. Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, 1995 yılında bu anıtın yanında bir müze ve bir enstitü kurulmuştu. Söz konusu enstitü soykırım iddialarının ileri sürülmesi alanında gayet aktiftir. Washington'daki müzenin de Erivan'daki müzeden sergilenmek üzere eşya ve belgelerin bir kısmını sağlayacağı anlaşılmaktadır.

İkinci bir işbirliği sözleşmesi ise Near East Foundation (Yakın Doğu Vakfı) ile imzalanmıştır⁹⁴. ABD'de 1915 yılında, Ermenilere yardımda bulunmak üzere, bir "American Committee for Armenian and Syrian Relief" (Ermeni ve Suriyelilere Yardım için Amerikan Komitesi) kurulmuştu. Osmanlı Hükümeti bu Komite'nin göç ettirilen Ermenilere yardımına izin vermişti. (Sadece bu olayın dahi Osmanlı Hükümetinin Ermenileri ortadan kaldırmaya niyeti olmadığını ortaya koyduğunu belirtelim). Söz konusu Komite 1919 yılında Kongre kararıyla Near East Relief (Yakın Doğu Yardımı) ismini almış ve yetimhaneler, hastaneler ve okullar açmak suretiyle Ermenilere yardım etmiş ve o zamanın parasıyla 100 milyon doların üzerinde harcama yapmıştır. Daha sonra adı Near East Foundation'a dönüştürülen bu kuruluş halen Mısır gibi bazı ülkelerde faaldir. Yapılan işbirliği sözleşmesi bu kuruluşun elinde olan Ermeni tehciriyle ilgili bazı belgelerin sergilenmesiyle ilgilidir.

Böyle bir müzede neler sergilenebilir? Bilindiği gibi müzeler sanat eserlerini, tarihi eşyaları ve teknolojik ve bilimsel gelişmeleri sergiler. Soykırım müzeleri ise, ölen insanlardan geriye hemen hiçbir şey kalmadığı için, sergilenen materyal bulmakta güçlük çekmekte ve bu eksikliği başka çarelere başvurarak doldurmaya çalışmaktadırlar.

Mesela, Washington'daki Amerika Holokost Müzesi ve Anıtı normal bir müze

91 Armenian Genocide Museum of America, Press Release, 28 Mart 2008.

92 Armradio, "Armenian Genocide Museum of America Plans Approved by DC Zonning Board", 14 Temmuz 2008.

93 Armenian Genocide Museum of America, Press Release, 28 Nisan 2008.

94 Armradio, Armenian Genocide Museum of America and Near East Foundation Enter into Cooperation Agreement, 19 Haziran 2008.

binası gibi değil Alman Auschwitz-Birkenau toplama kampında esinlenerek inşa edilmiştir. Bu nedenle bina olarak dahi etkileyicidir. İçinde ise pek çok maket ve açıklama içeren panolar yanında toplama kamplarındaki Yahudilerin ve Hitler dâhil pek çok Alman siyasetçisinin ayrıca kamp yöneticilerinin fotoğrafları vardır. Müzede sergilenenler arasında kamplarda öldürülen on binlerce Yahudi'nin bıraktığı ayakkabılar ve Yahudi kadınların kesilen saçlarının oluşturduğu yığınlar bulunmaktadır. Aynı bir bölümde ise öldürülenlerin fotoğrafları tüm duvarları kaplamaktadır. Bir başka bölümde cesetlerinin yakıldığı fırınlar da teşhir edilmektedir. Sonuç olarak bu müze alışılmamış mimarisinin yanında belirli bir mizansen içinde teşhir edilen bu eşyalarıyla da gezenleri gerçekten etkilemektedir.

Hazırlanmakta olan Ermeni soykırımı müzesine gelince, Mimar Papazyan'ın yukarıda fotoğrafını verdiğimiz ancak kabul edilmeyen projesi dışarıdan çok çarpıcıydı. Banka binası ise gerek hacmi gerek dış görünümü itibarıyla kişileri etkilemekten uzaktır.

Bu binanın içinde nelerin teşhir edilebileceğine gelince, ortada bir soykırım değil bir zorunlu göç olduğundan teşhir edilecek eşya da ona göre azdır. Bu çerçevede esas itibarıyla fotoğrafların sergileneceği düşünülmektedir. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunda çalışmış olan Armin T. Wegner'in çektiği ve sefil durumdaki bazı insanları gösteren fotoğrafların burada da kullanılması olasıdır. Bu kişinin meşhur Protestan Papaz Johannes Lepsius ile işbirliği yapması ayrıca savaştan sonra da Ermeni iddiaları lehinde faaliyette bulunması fotoğrafların doğruluğu hakkında öteden beri şüphe uyandırmıştır. Esasen Birinci Dünya Savaşı içinde Anadolu'daki koşullar o derecede kötüydü ki fotoğraflardaki kişiler herkes (Türk, Ermeni Kürt) olabilir. Diaspora'da çıkan bazı yazılara göre Wagner'in dışında, Victor Pitchman gibi diğer bazı subayların fotoğraflarının sergileneceğinin de düşünüldüğü anlaşılmaktadır⁹⁵. Bunun dışında soykırımdan kurtulduğu iddia edilen bazı kişilerin anıları da sergilenebilir. Soykırım kurbanlarına ait olduğu ileri sürülerek bazı eşyalar teşhir edilebilir. Ancak Yahudi Holokostu Müzesindeki eşyaların aksine bunların gerçekliğinin kanıtlanması çok zordur; hatta bazen mümkün de değildir.

Ermeni soykırım iddialarının kanıtlamak için bu güne kadar birçok kez sahteciliğe başvurulmuştur. Mesela üzerinde kartalların uçtuğu bir kafatası yığını gösteren bir tablonun, Ermenileri simgelediği yıllarca iddia edilmiştir. Sonra'dan bu tablonun 1871-72 yıllarında Rus ressam Vasili Vereshchagin tarafından yapıldığı

95 Armradio, "New Documents and Photos on the Armenian Genocide Revealed", 26 Ekim 2007.

ve Ermenilerle bir ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır⁹⁶. Aram Andonyan'ın 1920'de yayımladığı "The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians" (Naim Bey'in Anıları: Ermeni Tehcir ve Katliamına ilişkin Resmi Türk Belgeleri) başlıklı kitabında yer alan ve Talat Paşa tarafından valilere gönderildiği iddia edilen şifre telgraflara benzer bazı metinler de yıllarca soykırımın kanıtı olarak takdim edilmişti. Sonradan bu metinlerin sahte olduğu meydana çıkmıştır⁹⁷. Bu misalleri daha da arttırmak mümkündür.

Önümüzdeki yıllarda açıldığı takdirde Ermeni Soykırım Müzesi'nin soykırım iddialarının pekiştirilmesine katkıda bulunacağına ve birçok kişi için de bu iddiaların somut bir kanıtı olarak algılanacağına şüphe bulunmamaktadır.

Bazı hukukçularla yaptığımız görüşmeler açılmadan önce bu müzeye hukuki alanda yapılacak itirazların bir sonuç vermeyeceğini göstermektedir. Esasen inşaat için gerekli izinler alınmıştır.

Buna karşı açılmasından sonra sergilenen bazı eşya ve belgelere, gerçek olmadığını öne sürerek itiraz etmek, ilke olarak, mümkündür. Mesela sergilenen Osmanlı belgeleri arasında sahte olanlar varsa Osmanlı arşivlerinde böyle bir belge mevcut olmadığı ileri sürülerek dava açılabilir. Diğer yandan Amerikan vatandaşı olmuş Türklerin kurduğu dernekler de, müzenin kendilerini rencide ettiğini belirterek, dava açabilirler. Özel kişiler ise müzede sergilenen eşya ve belgeler kendi dedelerini anısına zarar veriyorlarsa Müzeyi dava edebilirler. Mesela Müze, büyük bir ihtimalle Talat Paşa'yı ve o dönemin diğer ilgili şahsiyetlerini yerecektir. Onların torunların, dedelerinin kötülendiğini ileri sürerek, dava açmaları mümkündür.

Bu tür davalar kazanılırsa belki tazminat alınacak ve ilgili eşya veya belge sergiden kaldırılacak; ancak müze var olmaya devam edecektir. O itibarla müzenin yaptığı olumsuz propagandanın başka yollarla dengelenmesi önem arz etmektedir. Bu konuda Vaşington'da bir "Anadolu Kültür ve Uygarlıkları Müzesi" açılması için bir süre önce yapılmış olan bir önerinin⁹⁸ ivedilikle değerlendirilmesi gerekmektedir. Böyle bir müzenin esas amacı Osmanlılar dâhil, Anadolu'daki tüm uygarlıkların tanıtılması olacaktır. Aynı zamanda bazı tarihi gerçeklere de vurgu

96 Türkkaya Ataöv, *An Armenian Falsification*, Ankara, 1985.

97 Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara, TTK, 1983.

98 Şükrü Elekdağ, T.B.M.M' de gündem dışı konuşma, 22 Nisan 2003.

yapılabilecektir. Bunlar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Engizisyonundan kaçan Yahudilere kucak açması, İmparatorlukta Müslümanların yanında Hıristiyan ve Yahudilerin de kendi kültürel, mesleki ve dinsel gelenek ve inançlarını sürdürdükleri, Osmanlı Ermenilerin devlete ve Osmanlı kültürüne katkıları, ancak sonra bazılarının dış etkiler altında tutum değiştirmeleri gibi konuların işlenmesi Ermeni soykırım müzesine karşı en anlamlı cevap olacaktır.

V - KARABAĞ SORUNUNA İLİŞKİN GELİŞMELER

Bilindiği gibi Karabağ sorununa barışçı bir çözüm bulma çabaları yaklaşık 15 yıldan beri devam etmektedir. AGİT ülkeleri 1994 yılında toplandıkları Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te içlerinde ABD, Rusya Federasyonu ve Türkiye'nin de bulunduğu ve sonraları Minsk Grubu diye anılan bir ülkeler grubunu soruna çözüm bulunmasına yardımcı olmakla görevlendirmişlerdi. Sonraları bu görev Grubun eş başkanı olan ABD, Rusya Federasyonu ve Fransa tarafından yürütülmüştü. Aradan geçen yıllar içinde, bir konu hariç, Karabağ Sorununun ne gibi esaslara dayanılarak çözümlenebileceği üzerinde bir mutabakat belirmişti. Buna göre Ermenistan işgal etmiş olduğu, Karabağ'ı çevreleyen yedi Azerbaycan "rayon"undan (ilinden) çekilecek, Azeri mülteciler bu topraklara dönecekler ve bölgeye bir uluslararası barış gücü yerleştirilecektir. Karabağ bir koridorla Ermenistan'a bağlanacaktır. Nahcivan'da bir yolla Azerbaycan'a bağlanacaktır.

Üzerinde mutabakata varılamayan husus Karabağ'ın statüsünün ne olacağıdır. Ermenistan Karabağ'ın bağımsız bir devlet olmasını savunmaktadır. Azerbaycan ise bu bölgenin Azerbaycan'a bağlı kalmaya devam etmesini, ancak çok geniş bir özerkliğe sahip olmasını ileri sürmektedir. Tarafların bağdaştırılması mümkün görülmeyen bu tutumlarına karşılık Minsk Grubu eş başkanları son yıllarda Karabağ'ın statüsü sorununun ertelenmesi ve gelecek yıllarda ele alınmasını önermeye başlamışlardır. Taraflar, ilke olarak, ertelemeye karşı görünmemekle beraber, erteleme sonunda statünün nasıl belirleneceği sorunu ortaya çıkmıştır. Ermenistan'a göre söz konusu süre sonunda Karabağ'da bir referandum yapılarak Karabağ halkı kendi kaderini kendisi tayin etmelidir. Ancak bu süre de çok uzun olmamalıdır. Azerbaycan ise önce Karabağ'ın Azeri halkının evlerine geri dönmelerinin gerçekleşmesini, bu nedenle sürenin uzun olmasının gerektiğini ileri sürmektedir. Diğer yandan Azerbaycan sadece Karabağ'da referandum yapılmasına karşıdır; zira Azeriler bu topraklara geri dönseler dahi nüfusun en çok %30'unu oluşturacaklarından referandum sonucu önceden bellidir; zira Karabağlı Ermeni-

ler Ermenistan'a katılma yönünde oy kullanacaklardır veya Ermenistan, bazı taktik nedenlerle istediği takdirde, Karabağ'ın bağımsız olması için oy vereceklerdir. Buna karşılık Azerbaycan Anayasasının 3. maddesine göre, ülke sınırlarının değiştirilmesi için plebisit (halkoylaması) yalnız ülke genelinde yapılabilir⁹⁹. Buna göre Karabağ'ın statüsünün ne olacağına ilişkin bir referandumun tüm Azerbaycan'da yapılması gerekmediktedir. Böyle bir referandumun Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı kalmaya devam etmesinden başka bir sonucu olmayacağı şimdiden bellidir.

Azerbaycan'ın bu tutumu Karabağ bölgesinin Azerbaycan topraklarının bir parçası olduğu görüşüne dayanmaktadır. Buna karşın Ermeni görüşü ise Karabağ bölgesinin Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmeden önce kendi bağımsızlığını ilan etmiş olduğu bu nedenle Karabağ'ın hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'a ait olmadığıdır. Ancak bu görüş doğru değildir; zira Azerbaycan gibi Ermenistan (ve Sovyetlerden ayrılan diğer tüm ülkeler) Sovyetler Birliği Anayasasına göre bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu anayasa özerk bölgelere bağımsızlığını ilan etme hakkı vermemektedir.

Sorunun İleride Kuvvet Kullanarak Çözümlemesi Olasılığı

Azerbaycan yetkilileri, başta İlham Aliev olmak üzere birçok kez, gerektiği takdirde işgal altındaki Azerbaycan topraklarını kuvvet kullanarak kurtarabileceklerini söylemişlerdir. Azerbaycan ekonomisinin süratle kalkınması buna paralel olarak da milli savunma harcamalarının artması, Aliev'in Azerbaycan'ın savunma harcamalarının Ermenistan bütçesine denk olması hedefini koyması, ileride iki ülke silahlı kuvvetlerinde Azerbaycan lehine büyük fark olacağını göstermekte ve bu nedenle de önümüzdeki yıllarda Ermeni işgalindeki toprakların güç kullanılarak kurtarılması, imkân dâhilinde görülmektedir. Başkan Aliev, iki ülke arasında bir ateşkes olduğunu ancak savaşın bitmediğini söylemektedir¹⁰⁰. Geçekten de hukuki anlamda durum böyledir.

Başkan Aliev bu konuda daha ayrıntıya girerek uluslararası finans kuruluşlarının Azerbaycan'ın gelecek yirmi yıl içinde sadece petrolden 140 milyar dolar kazanacağını belirttiklerini,¹⁰¹ Azerbaycan'ın bu durumdan yararlanarak işgal edilmiş

99 Kamil Ağacan, "Dağlık Karabağ: 2006 Altın Fırsat mı?", *Stratejik Analiz*, Şubat 2006, Sayı 70, ss.83-87

100 Kamil Ağacan, "Dağlık Karabağ: 2006 Altın Fırsat mı?...", ss.83-87.

101 Azertag, "Azerbaijan to Earn 140 Billion Dollars For 20 Years." Bakan Aliev bir yıl kadar sonra, Dünya Bankası hesaplarına göre bu rakamı 200 milyar dolar olarak vermiştir." 25 Haziran 2006.

topraklarını geri almak için ordusunu güçlendireceğini söylemiştir¹⁰². Gerçekten de 2003 yılında 135 milyon dolar kadar olan Azerbaycan'ın savunma harcamaları 2007'de yaklaşık yedi kat artarak 1 milyar dolara ulaşmıştır¹⁰³. Başkan Aliiev'e göre Azerbaycan GSMH'nin 25-30 milyar dolar olması beklenmektedir. Ermenistan'ınki ise 4-5 milyar civarındadır¹⁰⁴. Bu olanak mahfuz tutulmak kaydıyla Azerbaycan, Minsk Grubu aracılığıyla Ermenistan'la müzakerelerde bulunmayı sürdürmüştür. Azerbaycan'ın kuvvet kullanmak opsiyonuna karşılık Ermeni yetkilileri, doksanlı yılların başındaki askeri başarılarının etkisi altında, Ermenistan'ın halen askeri üstünlüğünü koruduğunun veya ekonomik gücün mutlaka askeri güç anlamına gelmediğinin ifade etmişlerdir.

Diğer yandan Azerbaycan'ın bu tutumuna karşın Başkan Koçaryan taraflar arasındaki görüşmelerin sonuçsuz kalmaya devam etmesi halinde Ermenistan'ın Karabağ devletini hukuken tanımak, Karabağ'ın güvenliği hakkındaki sorumluluğunu resmiyete dökmek ve Karabağ'ın etrafındaki güvenlik bölgesini güçlendirmek zorunda kalacağını ifade etmiştir¹⁰⁵. Bu sözler, Ermenistan'ın Karabağ'ı resmen tanıdıktan sonra bu "devlet" ile bir anlaşma yaparak savunmasını üstleneceği ve "güvenlik bölgesi" olarak nitelendirilen Karabağ'ın etrafındaki Azerbaycan'a ait yedi ilden çekilmeyeceği anlamına gelmektedir. Ancak Ermenistan'ın böyle bir politika izlemesi Azerbaycan'ın işgal altındaki toprakları bir an önce kurtarmak için harekete geçmeye zorlayacak ve sonuçta Karabağ savaşı yeniden başlayacaktır. O nedenle böyle bir politikanın izlenmesi zordur, ayrıca ABD ve Rusya Federasyonun böyle bir durumu önlemek için azami çabayı gösterecekleri konusunda şüphe yoktur.

2006 Yılı Gelişmeleri

2007 yılında Ermenistan'da parlamento seçimi, 2008 yılında ise hem Ermenistan hem de Azerbaycan'da devlet başkanı seçimi yapılacak olması bu iki yıl içinde bir ilerleme sağlamanın güç olacağı, o nedenle de Karabağ sorununun 2006 yılı içinde çözümlenmesine çalışılması gerektiği, Minsk Grubu eş başkanlar dâhil, genel olarak kabul edilen bir görüş olmuştur. Bu nedenle 2006 yılında çözüm için yoğun faaliyette bulunulmuştur. İki ülke dışişleri bakanlarının birçok kez bir

102 Hürriyet, "Aliiev'den Ermenistan'a Sert Uyarılar", 13 Eylül 2007.

103 ANS, "Azerbaijani President: The War is not Over Yet", 26 Haziran 2007.

104 Azeri Pres Agency, "Azerbaijani President: We Do Not Need To Pretend To Have Talks For Nagorno Karabakh Conflict Solution.", 13 Eylül 2007.

105 RFE/RL, "Armenia Report, Kocharian Hopes For Karabagh Deal, Shrugs Off Azeri Oil", 3 Şubat 2006.

araya gelmeleri yanında Aliev ve Koçaryan Şubat ayında Fransa'da Rambouillet, Haziran'da Bükreş ve Aralık ayında da Minsk'te görüşmüşler ancak Karabağ'ın statüsü konusunda bir anlaşmaya varamamışlardır.

Bu arada Minsk Grubu eş başkanları, 33 Haziran 2006 tarihinde Grubun bağlı olduğu AGİT Daimi Konseyi'ne Karabağ sorununun çözümü için öngördükleri ana ilkeleri bildirmişlerdir¹⁰⁶. Esası itibarıyla bu yazımızın birinci paragrafından verdiğimiz bilgilere uyan söz konusu ilkeler şöyle özetlenebilir:

- Ermeni kuvvetlerinin Karabağ'ı çevreleyen topraklardan çekilmesi.
- Kelbecer ve Lâçin illeri için özel hükümler getirilmesi (Ermenistan ile Karabağ arasında bir koridoru kurulması kastedilmektedir).
- Söz konusu toprakların silahsızlandırılması.
- Karabağ'ın nihai hukuki statüsünü saptamak için bir referandum veya halk oylaması yapılması. Bu referandumun tarihi ve ne şekilde yapılacağı müzakerelerle saptanacaktır.
- Bu topraklara uluslararası bir barış gücünün yerleştirilmesi.
- Bu konuları kapsayacak olan anlaşmanın uygulanması için bir ortak komisyonun kurulması.
- Mayınların temizlenmesi, gerekli onarım ve inşaatın yapılması, kişilerin işgal edilmiş topraklara ve Karabağ'ın savaştan etkilenmiş bölgelerine geri dönmeleri için uluslararası yardım sağlanması.
- Tarafların kuvvet kullanmaktan veya kuvvet kullanma tehdidinde bulunmaktan vaz geçmeleri.
- İki taraflı veya uluslararası güvenlik garantilerinin verilmesi.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı bir bildiri yayınlayarak¹⁰⁷ bu ilkelerin eksik olduğunu bu arada Ermenistan'ı Karabağ'a bağlayacak koridordan ve referandum

106 AZG, Armenian Daily, "Statement by the Minsk Group Co-Chairs to the OSCE Permanent Council", 29 Haziran 2006.

107 Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia, Pres Release, 26 Haziran 2006.

yapılıncaya kadar Karabağ'a verilecek statüden bahsedilmediğini bildirmiştir. Ancak bu ilkelerin müzakerelere devam edilmesi için ciddi bir zemin oluşturduğu da belirtilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan müzakerelere engel çıkartmaya devam ettiği takdirde, Azerbaycan'ın Karabağ idaresiyle doğrudan görüşmesi için ısrar edileceği de ifade edilmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı cevabi bildiriye¹⁰⁸ Azerbaycan'ın, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası tanınmış toprak bütünlüğü çerçevesinde ve Azerbaycan Anayasasına uygun olarak Karabağ'a en geniş özerkliği vermeye hazır olduğu teyit edilmiş, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün müzakere konusu olamayacağı vurgulanmış diğer yandan Azerbaycan'ın devam etmekte olan müzakerelere katılmaya devam edeceği de belirtilmiştir.

Yıl sonuna doğru, 10 Aralık 2006 tarihinde yapılan bir halk oylamasıyla Yukarı Karabağ'da yeni bir Anayasa kabul edilmiştir. Buna göre Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ bölgesinin egemen, demokratik, yasal ve sosyal bir devlet olduğu ve "Yukarı Karabağ Cumhuriyeti" şeklinde tanımlanacağı bildirilmiştir.

Azerbaycan'ın bir parçası olan Yukarı Karabağ bölgesinin kendisini egemen bir devlet olarak ilan etmesinin hukuki temeli mevcut değildir. Bu olay Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından, "Azerbaycan'ın siyasi birliğinin, egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün Ermenistan tarafından yeni bir ihlali" olduğu belirtilerek, kınanmıştır¹⁰⁹. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı ise bu hareketin Azerbaycan Anayasasını ihlal ettiği, hiçbir hukuki sonuç doğurmayacağı ve uluslararası camiayı kandırmayacağını belirtmiştir¹¹⁰. Bu vesileyle "Yukarı Karabağ Cumhuriyeti"nin ve ondan önce Karabağ'daki Ermeni idarelerinin hiçbir ülke tarafından tanınmadığını belirtelim.

Görüldüğü gibi, hiçbir sonuca varmamasına karşın Azerbaycan ve Ermenistan Minsk Grubu aracılığıyla müzakerelerde bulunmaya devam etmişlerdir. Bu, Rusya ve ABD'nin müzakerelerin sürmesini istemelerinin ve bu hususta taraflara baskı yapmalarının bir sonucudur. Ayrıca müzakere süreci mevcut anlaşmazlığın silahlı bir çatışmaya dönmesini de engellemektedir. Ancak Minsk Grubu eş başkanlarının anlaşmazlığı çözümlenmesini sağlayamadığı da açıktır. Buna rağmen müzakereler, seçim yılları olan 2007 ve 2008'de de sürmüştür.

108 Azerbaijan Today, "Azerbaijan Foreign Ministry About Latest Statement of Armenia on NK", 27 Haziran 2006.

109 Dışişleri Bakanlığı Bildirisi No. 188, 11 Aralık 2006.

110 Armenews, Communiqué du Ministère des Affaires Etrangères azerbaïdjanais sur le referendum du 6 décembre, 6 Aralık 2008.

2007 Yılı Gelişmeleri

2007'de iki ülke devlet başkanlarının St.Petersburg'da Bağımsız Devletler Topluluğu Zirve Toplantısı sırasında yaptıkları bir görüşmeden de sonuç alınmamıştır. Mink Grubu eş başkanları bu konuda yayınladıkları bir bildiriye¹¹¹ bir anlaşmaya varabilmek için sınırlı sayıda engel bulunduğunu ancak başkanların geriye kalan bu sorunların üstesinden gelemediklerini ve kendilerinin arabulucu olarak başkanlarının yerine karar alamayacaklarını bildirmişlerdir. Aynı bildiriye kuvvet kullanma tehdidinde bulunan ve savaşın anlaşmazlığı çözebileceği kanısını uyandıran beyanların halkların barış için hazırlanmasına katkıda bulunmadığı da belirtilmiştir.

Aynı bildiriye Karabağ'da yapılacak olan başkanlık seçimlerine atıfla, uluslararası toplumun diğer bütün üyeleri gibi kendi ülkelerinin de Yukarı Karabağ'ı bağımsız bir devlet olarak tanımadığını belirtmişlerdir.

1991 yılında bağımsızlığını ilân eden Karabağ'ın ilk başkanı Robert Koçaryan'dır. Adı geçenin, 1997 yılında Ermenistan'a başbakan olmasından sonra (bir yıl sonra Ermenistan devlet başkanlığına seçilmiştir) yerine Arkady Gukasyan seçilmiş, 2002 yılında da tekrar başkan olmuştu. Gukasyan üçüncü kez aday olamayacağı için seçime girmemiştir. 19 Temmuz 2007 tarihinde yapılan seçimde oyların % 85'ini alan Bako Saakyan başkan olmuştur. Adı geçen 1960 doğumlu olup Karabağ savaşına katılmış sonra da bu bölgede içişleri bakanlığı dâhil, güvenlikle ilgili makamlarda bulunmuştur. 2001'de bu yana "Milli Güvenlik Hizmetleri" başkanlığını yürütmüştür¹¹².

Karabağ'daki "başkanlık seçimlerinin" Ermenistan hariç, hiçbir ülke tarafından tanınmadığını söylemeye gerek yoktur. Bu arada Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu konuda seçimden önce bir açıklama yayımlayarak¹¹³ bu seçimlerin "Yukarı Karabağ'da hukuka aykırı mevcut durumu tek yanlı olarak meşrulaştırma çabalarının bir parçası" olarak görüldüğü, aynı zamanda bu seçimlerin "uluslararası hukuk ilkelerinin, BM Güvenlik Konseyi kararlarının ve AGİT ilkelerinin açık ihlali" niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Diğer yandan bu seçim kınanırken bunun uluslararası hukuk bakımından herhangi bir bağlayıcılığı olmayacağı ve so-

111 PanArmenian. "Net.OSCE MG: Preservation of the Status Quo in the Karabakh Conflict May Seem Less Difficult for Sides Than Mutual Compromises", 13 Temmuz 2007.

112 Regnum, Russia, "Bako Saakyan Elected as Nagorno Karabakh resident", 20 Temmuz 2007.

113 Yukarı Karabağ'daki Seçimler Hakkında 106 sayılı açıklama, 16 Temmuz 2007.

nuçlarının da tanınmayacağı belirtilmiştir.

Minsk Grubu eş başkanları, AGİT Dışişleri Bakanlarının 29 Kasım 2007'de Madrid'de yaptıkları toplantı öncesinde Azerbaycan ve Ermenistan dışişleri bakanları ile görüşerek kendilerine devlet başkanlarına iletmek üzere "Yukarı Karabağ Anlaşmazlığının Barışçı Çözümü için Temel İlkeler"i içeren bir belge vermişlerdir. Eş başkanlar, kendi aracılığıyla üç yıldan beri yürütülen müzakerelerde iki taraf arasında çözümlenmesi gereken konularda az sayıda görüş ayrılığında kaldıklarını, ortaklaşa yaptıkları önerilerin bu görüş ayrılıklarının âdil ve yapıcı çözümler getirdiğini ifade etmişler ayrıca taraflardan söz konusu Temel ilkeleri kabul etmeleri ve kısa zamanda kapsamlı bir barış antlaşması kaleme almalarını istemişlerdir¹¹⁴.

Söz konusu temel ilkeler açıklanmamıştır. Basın haberlerine göre¹¹⁵ bu belge üç konu içermektedir: Üzerinde anlaşma sağlanan noktaları anlaşmaya varılamayan noktalar ve bunlar için çözüm önerileri.

Anlaşmaya varılan noktalar şöyle özetlenmektedir.

- Ermeni güçleri, Karabağ'ı çevreleyen yedi Azerbaycan ilinden beşinden çekileceklerdir.
- Savaş sırasında bu bölgeleri terk etmek zorunda kalan Azeriler evlerine dönecektir. Kelbecer daha ileri bir tarihte Ermeniler tarafından boşaltılacak ve bu bölge Azerileri de evlerine dönecektir. Bu aşama Karabağ'ın statüsünün saptanması sürecindeki ilerlemelere bağlı olacaktır.
- Laçın ili veya bir kısmı Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan bir koridor için kullanılacaktır.
- Güvenlik bir uluslararası barış gücü tarafından sağlanacaktır.

Anlaşma olmayan husus ise, tahmin edilebileceği üzere, Karabağ'ın statüsüdür. Tekrar etmek gerekirse Azerbaycan'ın, geniş bir özerkliğe sahip olmakla beraber Karabağ'ın hukuken Azerbaycan'a bağlı olmaya devam etmesi görüşüne karşılık

114 <http://www.osce.org/item/28515.html> OSCE Minsk Group Co-Chairs issue statement on Nagorno-Karabakh, Madrid, 29 Kasım 2007.

115 Central Asia-Caucasus Institute Analyst. Issue Haroutiun Khachatryan: Karabakh in Madrid: Great Powers Seek Continuity in the Peace Process Turbulent Year Ahead, 9 Ocak 2008.

Ermenistan bu bölgeye bağımsızlık verilmesinde ısrar etmektedir.

Minsk Grubu eş başkanlarının Karabağ'ın statüsünün tespiti için ne gibi önerilerde bulunduğu belli değildir. Ancak bunların daha önce ileri sürülmüş olan referandum fikrinden çok uzak olmaması olasıdır.

Bir diğer olasılık da Karabağ'ı çevreleyen Azerbaycan illerinin boşaltılmasıyla yetinilmesi Karabağ'ın statüsünün saptanmasının belli olmayan bir tarihe bırakılmasıdır. Böyle olduğu takdirde Karabağ üzerinde Ermeni hâkimiyeti sürecek Azerbaycan da statüsü belli olmadığı için bu bölge üzerinde hak iddia etmeye devam edebilecektir ¹¹⁶.

2008 Yılı Gelişmeleri

2008 yılının ilk yarısına damgasını vuran olay Ermenistan'da başkanlık seçimleri olmuştur. Bu seçimlerde, bir önceki seçime göre, Karabağ konusu yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Bunun nedeni Levon Ter-Petrosyan'ın 1998 yılında Karabağ sorunu nedeniyle başkanlıktan ayrılmasına yol açan konuları gündeme getirmesi ve o zaman başbakan olan ve Ter-Petrosyan'ın ayrılmasında başlıca rolü oynamış bulunan Robert Koçaryan'ın bu eleştirilere cevap verirken ayrıca suçlamalarda da bulunmasıdır.

Seçimlerden sonra Ermenistan'da yaşanan kargaşa Karabağ sorununu da etkilemiş ve Azerbaycan'la sınır bölgelerinde çarpışmalar olmaya başlamış ve yeniden savaş çıkabileceği endişeleri yaşanmıştır¹¹⁷. ABD Hükümeti Ermenistan ve Azerbaycan'a ateşkesi ihlal etmemeleri çağrısını yapmıştır¹¹⁸. Kısa süre sonra Minsk Grubunun eş başkanları da benzer

bir talepte bulunmuşlar ve tarafları görüşmeye çağırılmışlardır¹¹⁹. Seçimlerden sonra da önce dışişleri bakanları düzeyinde sonra da Nisan ayı başında NATO Zirve Toplantısı sırasında Aliiev ile Sarkisyan arasında görüşmeler olmuş ancak bir sonuç alınmamıştır.

Minsk Grubundan ve özellikle bu Gruptaki ABD Temsilcisi Matthew Bryza'dan

116 Eurasia Daily Monitor, "Emil Danielyan. Karabakh Peace in Question After Armenian Vote", 3 Nisan 2006.

117 Armenews, "Vers une nouvelle guerre au Haut Karabakh?", 8 Mart 2008.

118 Agence France Pres, "US Urges Azerbaijan, Armenia to avoid Further ceasefire Violation", 5 Mart 2008.

119 <http://www.osce.org/item/30.349.html>

gelen aşırı iyimser beyanlara rağmen taraflar arasında, Karabağ'ın gelecek statüsünün ne olacağı hususunda, anlaşmazlık devam etmekte bu da bir çözüme varılmasının önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır. Bu durumu gösterebilmek üzere iki taraf yetkililerinin konuya nasıl yanaştıkları hakkında birer misal verelim.

Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan Karabağ sorununun çözümünün dayanması gereken ilkeler hakkında basına verdiği bir demeçte¹²⁰ bu ilkelerin başında Karabağ'ın Azerbaycan'ın otoritesi altında olamayacağını belirttiği belirtilmiştir. Başkan Aliev ise Ağustos ayı başında yaptığı bir konuşmada¹²¹ "Azerbaycan Karabağ'a hiçbir zaman, kendi toprak bütünlüğü dışında herhangi bir statü vermeyecektir" sözleriyle ülkesinin tutumunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Ekim ayında Azerbaycan'da başkanlık seçimleri yapılacaktır. Bu seçimlerden önce ve Karabağ sorunu konusunda bir ilerleme beklememek normaldir. Diğer yandan Minsk Grubunun "motorunu" ABD oluşturmaktadır. Bu ülkede de Kasım ayında seçimler yapılacak ve yeni hükümet Ocak 2009 sonunda çalışmaya başlayacaktır. Bu durumun da söz konusu soruna barışçıl çözüm arayışlarını bir süre daha gecikmesi olasıdır.

Uluslararası Kuruluşlar ve Karabağ Sorunu

Tüm çabalara rağmen Minsk Grubu eş başkanlarının soruna bir çözüm bulamadıkları açıktır. Diğer yandan eş başkanların Azerbaycan'ın özellikle üzerinde durduğu Karabağ bölgesinin hukuken Azerbaycan'a ait olmasını desteklemedikleri de referandum seçeneğini önermelerinden bellidir. Oysa Azerbaycan'ın bu talebi uluslararası hukukun ana ilkelerinden olan toprak bütünlüğüne dayanmaktadır. Ermeniler buna karşılık diğer bir ana ilke olan halkların kendi kaderini kendisi tayin etmesinde (self-determination) ısrar etmekte; ancak savaş sırasında Karabağ'lı Azerileri, Hocalı'da olduğu gibi katlederek veya başka şekillerde kaçırılarak bu bölge tamamen Ermenileştirildiğinden artık self-determinasyon ilkesinin uygulanması mümkün değildir. Bu durum dikkate alındığında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesinin geçerliğini başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası ilgili kuruluşlara tasdik ettirmesi gayet önemlidir. Nitekim Azerbaycan bu çerçevede bazı başarılı girişimlerde bulunmuştur.

120 Armradio, "Just and Peaceful Resolution of Nagorno Karabakh Conflict Remains a Priority of Armenia's Foreign Policy", 23 Haziran 2008.

121 Itar-Tass, "Azerbaijan Territorial Integrity vital in Karabakh Settlement", 5 Ağustos 2008.

İslam Konferansı Örgütü Kararı

İslam Konferansı Örgütü Karabağ sorunu konusunda Azerbaycan'ın görüşleri doğrultusunda öteden beri bazı kararlar almaktadır. Bu kararlar her yıl yapılan Dışişleri Bakanları toplantılarında ve iki veya üç yılda bir yapılan doruk konferanslarında alınmakta ayrıca bu toplantılarla ilgili nihai bildirimlerde de bu kararlardan bahsedilmektedir.

Son olarak Dakar'da 13–14 Mart 2008 tarihinde bu konuda alınan 10/11-P(IS) sayılı ve “Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan Cumhuriyetine Saldırısı” başlığını taşıyan kararın İngilizce tam metni Dergimizin “Güncel Belgeler” bölümündedir. Bu kararın önemli noktalarını şöyle özetlenebilir.

- Ermenistan'ın Azerbaycan'a yapmış olduğu saldırı şiddetle kınanmaktadır.
- Azerbaycan sivil halkına karşı yapılan eylemler insanlığa karşı suç olarak kabul edilmektedir.
- Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarındaki arkeolojik, kültürel ve dini anıtların yağlanması ve tahrip edilmesi şiddetle kınanmaktadır.
- Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Karabağ konusunda doksanlı yıllarda almış olduğu 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararların uygulanması, Ermeni kuvvetlerinin, Karabağ dahil, işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından tamamen ve koşulsuz olarak çekilmesi ve Ermenistan'ın Azerbaycan'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı göstermesi kuvvetle istenmektedir.
- Azerbaycan'a karşı yapılmış bir saldırının varlığını tanıması, daha önce kabul ettiği kararlar uyarınca BM Antlaşmasının VII bölümündeki önlemleri alması için (diğer bir deyimle Ermeni güçlerinin geri çekilmesini sağlaması için) Güvenlik Konseyine çağrıda bulunmaktadır.
- Tüm devletlerin Ermenistan'a silah ve askeri malzeme sağlamaktan kaçınması, üye ülkelerin topraklarının bu silah ve malzemenin taşınması için kullanılmaması istenmektedir.
- Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki anlaşmazlığın barışçıl çözümünün

devletlerin toprak bütünlüğü ve uluslararası tanınmış sınırların dokunulmazlığı ilkelerine saygıya dayanması gerektiği belirtilmektedir.

- AGİT Minsk Grubunun faaliyetlerinin ve Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları arasında yapılan istişarelerin desteklendiği, aşamalı bir çözümün Azerbaycan'a yapılmış olan saldırının sonuçlarının tedrici bir şekilde ortadan kalkmasına yardımcı olacağı ifade olunmaktadır.

Yukarıda değindiğimiz gibi bu karar ve bu konuda İKÖ organları tarafından alınmış diğer tüm kararlar Azerbaycan'ın görüşlerini yansıtmakta ve bu ülkenin Karabağ konusundaki taleplerini kuvvetli bir şekilde desteklemektedir. Söz konusu kararlar, İKÖ'nün diğer konulardaki kararları gibi, ne dünya ne de Türkiye medyasında fazla bir yer bulmamaktadır. Bunun başlıca nedeni kararların tavsiye niteliğinde olması ve bağlayıcılığının olmamasıdır. Böyle de olsa elliden fazla üyesi olan İKÖ'nün Karabağ sorununda Azerbaycan'ı çekincesiz desteklemesi Müslüman ülkelerin de üye olduğu uluslararası kuruluşlarda Azerbaycan görüşlerine rağbet edileceği ve Ermeni görüşlerinin kabul edilme şansının bulunmadığını göstermektedir. Nitekim aşağıda açıklayacağımız gibi, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda da böyle olmuştur.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kararı

Azerbaycan Karabağ Sorununu konusunu Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na götürerek kendi görüşleri doğrultusunda bir karar aldirtmayı başarmıştır. Hemen belirtmemiz gerekir ki Genel Kurul kararları, aynen Avrupa Parlamentosu veya Avrupa Konseyi Asamblesi veya AGİT Parlamenter Asamblesi kararları gibi, bağlayıcı olmayıp daha ziyade bu kuruluşlarda çoğunluğun görüşünü yansıtan ve tavsiye niteliği taşıyan kararlardır. Ancak, BM Genel Kurulu'nun kararları, bu kurulda hükümetler temsil edildiği için ayrı bir öneme sahiptir. BM Genel Kurulundan kendi görüşleri lehinde karar aldıran taraf müzakere sürecinde önemli bir koza sahip olmaktadır.

BM Genel Kurulu tarafından 14 Mart 2008 tarihinde 62/243 sayı ile kabul edilen ve "Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Topraklarında Durum" başlığını taşıyan kararın İngilizce tam metni Dergimizin "Güncel Belgeler" bölümünde verilmiş olup en önemli noktaları aşağıdadır.

- Uluslararası tanınmış sınırları içinde Azerbaycan Cumhuriyetinin egemenlik ve

Toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ve desteklenmesi teyit edilmektedir. “Uluslararası tanınmış sınırlar” Azerbaycan’ın Sovyetler Birliğinden ayrıldığı zamanki sınırlardır. Karabağ da bu sınırların içindedir.

- Tüm Ermeni güçlerinin Azerbaycan’ın işgal edilmiş topraklarından derhal, tamamen ve koşulsuz olarak çekilmesi talep edilmektedir. Buradaki” Tüm Ermeni güçleri” deyimi hem Ermenistan hem de Karabağ’daki askeri güçlerini ifade etmektedir.
- Azerbaycan’ın işgal edilmiş topraklarından çıkartılmış olan halkın evlerine dönme hususunda vazgeçilemez hakkı olduğu teyit edilmektedir.
- Azerbaycan’ın Karabağ bölgesindeki Ermeni ve Azeri toplumlarına normal, güvenli ve eşit yaşam koşulları sağlamanın gerekli olduğu belirtilmekte ve bunun, Azerbaycan Cumhuriyeti içindeki bu bölgede etkili demokratik, kendini idare sistemi kurulmasına yol açacağı belirtilmektedir. Ayrıca, Karabağ’da, günümüzün aksine, Ermeni ve Azeri toplulukların beraberce yaşayacağı ve bunların kendini idare edeceği, diğer bir deyimle özerk olacağı belirtilmekte ve bu bölgenin Azerbaycan içinde kalacağı da vurgulanmaktadır. Bu ifadeler Ermenilerin bağımsız Karabağ hayallerine son vermekte en azından bağımsız bir Karabağ’ın tanınmayacağını göstermektedir.
- Azerbaycan topraklarının işgalinden doğan durumun hiçbir devlet tarafından yasal olarak tanınamayacağı ve bu durumun sürdürülmesi için yardım yapılamayacağı teyit edilmektedir. Bu ifadeler de Karabağ için olduğu gibi bu bölgeyi çevreleyen Azerbaycan topraklarının, mesela bağımsızlık vermek veya Ermenistan’a ilhak etmek gibi yollarla statülerine bir değişiklik yapılmasının kabul edilmeyeceği anlamına gelmektedir.
- Anlaşmazlığın barışçıl çözümünü amaçlayan, uluslararası hukukun ilke ve kurallarına uygun, arabuluculuk çabaları ve özellikle Minsk Grubu eş başkanları çabaları desteklenmekte ve bunların artırılması istenmektedir. Burada önemli olan sadece Minsk Grubundan değil tüm uluslararası arabuluculuk çabalarından bahsedilmesi ve desteklenmesidir. Diğer yandan çözümün uluslararası hukukun ilke ve kurallarına uygun olması gerektiği belirtilmek suretiyle egemenlik ve toprak bütünlüğüne de dolaylı atıf yapılmış olmaktadır.

- BM üye tüm devletlerin ve ayrıca uluslararası kuruluşların anlaşmazlığın çözüm sürecine katkıda bulunmaları istenmektedir.
- Son olarak BM Genel Sekreterinden Genel Kurulun bundan sonraki oturumuna (63. Oturum) sunulmak üzere bu kararın uygulaması hakkında kapsamlı bir rapor - hazırlaması istenmekte ve 63. oturumun gündemine "Azerbaycan'ın İşgal Altındaki - Topraklarında Durum" maddesinin konacağı belirtilmektedir. Konunun şimdiden gelecek oturumun gündemine konması ve Genel Sekreterin bu konuda Rapor hazırlanması Karabağ ve Azerbaycan'ın işgal edilmiş diğer toprakları konusunun gelecek yıl da görüşüleceğini ve sorun o zamana kadar çözülmediği takdirde bunun Ermenistan üzerinde önemli bir baskı oluşturacağını göstermektedir.

Karar için yapılan oylamada 39 ülke lehte, 7 ülke aleyhte oy vermiş, 97 ülke çekimser kalmıştır. 46 ülke de oylamaya katılmamıştır. Çekimser kalanların oyları sayılmadığından karar kabul edilmiştir.

Lehte oy veren 39 ülkeden 31'i İKÖ ülkesi ülkelerdir. Geri kalan sekiz ülke Kamboçya, Kolombiya, Gürcistan, Moldova, Myanmar, Sırbistan, Tuvalu ve Ukrayna'dır. Bu ülkeler ne coğrafi ne de siyasi bakımdan bir bütünlük göstermemektedir. Daha ziyade Türkiye ve/veya Azerbaycan'ın etkisiyle oy verdikleri düşünülebilir. Hiçbir AB ülkesi ülke lehte oy vermemiştir.

"Türki" ülkelerden Azerbaycan dışında sadece Özbekistan lehte oy vermiştir.

Aleyhte oy veren 7 ülkeden üçü, Minsk Grubu eş başkanları olan ABD, Rusya Federasyonu ve Fransa'dır. Ermenistan da, doğal olarak, aleyhte oy kullanmıştır. Hindistan'ın aleyhte oy vermesinin tek nedeni Azerbaycan ile Pakistan arasındaki iyi ilişkiler olsa gerektir. Afrika'daki Angola ve Pasifiklerdeki Vanuatu'nun aleyhte oy verme nedeni bilinmemektedir. Ancak Genel Kurul oylamalarında küçük devletlerin kendilerini hiç ilgilendirmeyen konularda taraf tutar şekilde oy kullandıkları sıkça görülen bir durumdur ve genelde bilinçsizlik veya sorumsuzluk sonucudur.

Çekimser kalan 97 ülke BM üyelerinin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Tüm AB ülkesi ülkeler çekimser kalmıştır. Ayrıca çekimseler arasında Japonya, Çin, Brezilya, İsrail gibi önemli ülkeler de vardır. Çekimserlerin sayısının bu derecede fazla olmasının başlıca nedeni Minsk Grubu eş başkanı olan ABD, Rusya Federasyonu ve Fransa'nın bu yolda tavsiyede bulunmuş olmalarıdır. İKÖ ül-

kesi ülkeler yukarıda değindiğimiz Dakar Zirve Toplantısı kararını oy birliği ile aldıklarından bu ülkelerin Azerbaycan kararına da olumlu oy vermeleri gerekirdi ve en azından böyle yapmaları tutarlı olurdu. Oysa 8 İKÖ ülkesi ülke çekimser kalmıştır. Bunlar Arnavutluk, Cezayir, Kamerun, Mısır, Kazakistan, Mozambik, Surinam ve Togo'dur. Bu olgu da Fransa'nın (Cezayir, Kamerun, Surinam ve Togo için) ve Rusya Federasyonu'nun (Kazakistan) etkisini görmek mümkündür.

BM üyesi bazı ülkeler çok küçüktür. Bunların tüm çalışmalara katılmaları ve oy vermeleri olası değildir. Ancak örgütlü bir temsilcilikleri olan ülkelere olumlu, olumsuz veya çekimser oy kullanmaları beklenir. Hal böyle iken İKÖ ülkelerinden 17'si Azerbaycan kararı için oy kullanmamıştır: Bunların arasında İran ve Suriye gibi önemli ülkeler vardır. "Türki" ülkelere Kırgızistan ve Türkmenistan da oy kullanmamıştır.

Bu oylamada en fazla dikkat çeken husus Minsk Grubu eş başkanlarının aleyhte oy kullanmasıdır. Normal koşullarda bu ülkelerin, yapmakta oldukları arabuluculuk rolünü dikkate alarak, çekimser kalmaları gerekirdi. Bu karara aleyhte oy vermek Azerbaycan'ın egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesine, Ermeni güçlerinin Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarından derhal, tamamen ve koşulsuz olarak çekilmesine, işgal edilmiş topraklarından çıkartılmış olan Azerilerin evlerine dönmesine karşı çıkmak demektir. Ancak eş başkanların yorumu bu şekilde olmayıp, onlar oylamadan sonra ortaklaşa yaptıkları bir "oy açıklamasında" 2007 Kasım ayında AGIT Madrid toplantısında Azerbaycan ve Ermenistan'a Karabağ sorununun çözümü için "Temel İlkeleri" içeren bir belge verdikleri, bu ilkelerin ancak bazılarını içerdiği için Azerbaycan Kararına oy vermediklerini açıklamışlardır¹²². Yakından bakıldığında Azerbaycan kararında bulunmayan tek ilkenin "self-determination" olduğu görülmektedir. Azeriler haklı olarak, sadece Ermenilerin yaşadığı Karabağ'da bir halk oylamasına karşı çıkmaktadırlar. Kanımızca eş başkanların bu karara karşı çıkmalarının esas nedeni, Karabağ sorununun AGİT dışında uluslararası kuruluşlarda ve özellikle Müslüman ülkelerin ağırlığı olan BM Genel Kurulunda görüşmeye başlanırsa halen sahip oldukları kontrolü elden kaçıracakları korkusudur; ancak kararın alınmasını engelleyememişlerdir. Diğer yandan gelecek yıl da aynı konu Genel Kurul'da görüşülecek ve olasılıkla benzer bir karar alınacaktır.

Karabağ sorunu konusundaki son gelişme, Osetya olayları nedeniyle Rusya'nın

122 State News Service, "Explanation of Vote by Ambassador Alejandro D. Wolff, U.S." 14 Mart 2008. "Deputy Permanent Representative, on Draft Resolution: Situation in Occupied Territories of Azerbaijan, to the General Assembly."

orantısız güç kullanarak, bir süre için olsun, Gürcistan topraklarını işgal etmesi ve Avrupa'da bazı ülkelere yerleştirilen füze savarlar nedeniyle A.B.D ile Rusya ilişkilerinde ciddi bir gerginlik yaşanmasıdır. Bu durum iki ülkenin Minsk Grubu içindeki işbirliğini etkilemesi olasılığını gündeme getirmiştir. Diğer yandan bu grubun yaklaşık 15 yıldır sorunun çözümünde bir başarı sağlayamaması da bazı yeni formüller denenmesinin yararlı olabileceğini düşündürmüştür. Bu arada Azerbaycan'da Türkiye'nin Minsk Grubu eş başkanlığa getirilmesinden bahsedilmeye başlanmış¹²³ veya Türkiye'nin Minsk Grubun görevini Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformunca istenmesini istediği spekülasyonları yapılmıştır¹²⁴.

Abdullah Gül ile Serj Sarkisyan arasında 6 Eylül'de Erivan'da yapılan görüşmelerde Karabağ sorunu da ele alınmıştır. Sarkisyan bu konuda sonradan bir gazetecinin sorularına verdiği cevapta Gül'ün gerektiği taktirde Karabağ sorunun çözümüne yardımcı olacağını söylediğini, kendisinin bu öneriyi memnuniyetle kabul ettiğini, zira bu yardımı reddetmenin anormal olacağını bununla beraber yardım ve arabuluculuk arasında fark bulunduğunu Minsk Grubu ortak başkanlarının çalışmalarına katkıda bulunacak her adımın olumlu olarak değerlendirileceğini söylemiştir. Buna göre Karabağ sorunun Türkiye ve Ermenistan arasında, büyük olasılıkla Azerbaycan'ın da katılımıyla ele alınacağı sonucuna varılmaktadır. Ancak resmi müzakereler Minsk Grubu eş başkanlarının arabuluculuğu ile sürecektir. Kısaca Türkiye'nin, yardım adı altında resmi olmayan bir tür arabuluculuk rolü üstleneceği anlaşılmaktadır.

123 PanArmenian.Net, "Azerbaijan Urges Turkey to co-Preside in the OSCE Minsk Group, 9 Eylül 2008.

124 Azeri Press Agency, "How Do Azerbaijani Political Scientist Value Turkey Recent Initiatives for Solutions to Nagorno Karabağ Conflict- Opinion Pool", 11 Eylül 2008.

OSMANLI DEVLETI'NDE ERMENİ TERCÜMANLAR (ARMENIAN TRANSLATORS IN THE OTTOMAN STATE)

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
gsahin@aku.edu.tr

Öz: *Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında ve zamanla dallanıp budaklanmasında birçok etkenin rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Ancak Ermeni tercümanların tarihi süreç içerisinde gerek çeşitli siyasi sorunlara gerekse Ermeni meselesine etkileri kanaatimizce ciddi olarak incelenmesi gereken bir husustur. Bu çalışmada söz konusu çerçeveden hareketle, Osmanlı Devleti'nin dışişleri teşkilatında görev yapan Ermenilerden bazı örnekler verildikten sonra özellikle de Osmanlı aleyhine faaliyet gösteren Ermeni tercümanlar üzerinde durulacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Ermeni Tercümanlar, Tercümanlık.*

Abstract: *It is a known fact that many factors have an influence on the emergence of Armenian question and its ramifications it time. But, in our opinion, the role of Armenian translators in various political problems or Armenian question in general is a matter which should be analysed seriously. In this study, after citing some examples from the Armenians who have served the Ottoman State's foreign affairs organization, we will condense our research especially on the Armenian translators who took action against the Ottoman State.*

Key Words: *Ottoman State, Armenian Translators, Profession of a Translator.*

Giriş

Ermeni meselesi ya da mesele olan Ermeniler; günümüzde uluslararası arenada hemen her fırsatta Türkiye'nin karşısına çıkarılmakta, konu tam anlamıyla siyasallaştırılmakta ve Türkiye gereksiz yere bu sorunla uğraşmak zorunda kalmaktadır. Kanaatimizce söz konusu meselede Türk tarafının en önemli eksiklerinden birisi belki de birincisi, konuya her yönüyle hâkim ve aynı zamanda yabancı dil bilen eleman eksikliğidir. Türk tarafı için gerek çeşitli Batı dillerinin gerekse Ermenice'nin öğrenilmesi, arşiv araştırmalarında kullanılması, yazılı eserler verilmesi ve konuşulması, sorunun dünya kamuoyu tarafından tüm açıklığıyla öğrenilmesi için vazgeçilmez bir ihtiyaç değil bir zorunluluktur. Tabi ki

bu ihtiyacı öncelikli sorun olarak görmek de kanaatimizce son derece önemlidir.

Tarihi süreç içerisinde gerek Türklerin gerekse Avrupalıların karşılıklı tanışmalarında en büyük engel yabancı dil bilmeme olmuştur. Bu bağlamda Türkiye’de başta Fransızca olmak üzere çeşitli Batı dillerinin öğretimi ile ilgili çalışmaların Tanzimat döneminde yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir¹. Yabancı dil konusunda Tanzimat’la başlayan bu çabaların günümüzde hâlâ istenilen boyutta olmadığı bilinen bir gerçektir. Bu noktada Türkiye’nin ikili ilişkilerinde ve Ermeni araştırmalarında elini güçlendirecek olan Ermenice öğretimi ile ilgili çalışmaların son zamanlarda gündeme gelmesi, geç kalmış ancak sevindirici gelişmelerdendir². Türkiye’de çeşitli yabancı dillerin öğretimi ile ilgili bir takım adımların vaktiyle atılmış olmasının, uzun vadede son derece önemli gelişmelerin zeminini oluşturacağı muhakkaktır. Bir yabancıya Türkçe bilmesi ne kadar önemli bir kazanç ise bir Türk’ün farklı dilleri bilmesi de o kadar önemli bir avantajdır.

Yabancı dil bilen eleman ihtiyacı günümüz dünyasında ne kadar önemli bir zorunluluk ise takdir edileceği üzere çok kültürlü, çok dilli, çok dinli bir devlet olan Osmanlı için de aynı gereklilik söz konusuydu. Bu ihtiyaç hem iç hem de dış siyasetin bir gereğidir. Burada özellikle belirtilmesi gereken bir husus ise; II. Mehmet gibi istisnaları bulunmakla birlikte genel olarak Osmanlı hükümdarlarının, vezirlerinin ve önemli memuriyetlerde bulunan devlet adamlarının, bir Avrupa dilini öğrenmeyi ihtiyaç olarak görmedikleridir. Sadece yüksek rütbeli devlet adamları değil sıradan devlet memurlarının da böyle bir çaba içerisinde olmadıkları söylenebilir. Tabiri caizse Müslüman Osmanlı memurları bir Batı dili öğrenme işine “*tenezzül etmemişlerdir*”. XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde yabancı dil bilen Türklerin sayısı bir elin parmaklarını ancak bulmaktaydı³.

Osmanlı’nın güçlü olduğu dönemler için bu durumu ve psikolojiyi doğal karşılamak ve anlamak mümkündür. Ancak bu hâl, zamanla olumsuz gelişmeler için bir zemin oluşturacaktır. İlerleyen dönemlerde bu eksiklik yoğunlukla hissedile-

1 Konuyla ilgili mesela bkz. Ömer Demircan, *Dünden Bugüne Türkiye’de Yabancı Dil*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988, s. 40 vd; yine Mustafa Durmuş Çelebi, “Türkiye’de Anadili Eğitimi ve Yabancı Dil Öğretimi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:21 Yıl:2006/2, s. 285-307.

2 Üniversiteler Arası Kurul’un, 2008 yılının Temmuz ayında Nevşehir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesinde Ermenice, İbranice, Yunanca, Arapça dil ve edebiyat bölümlerinin açılışına onay vermesi, bu ihtiyaca bir çözüm olarak değerlendirilebilir. Bu kararlar, Türkiye’de ilk kez Ermeni Dili ve Edebiyatı’nın resmi bir bölüm olarak öğretim faaliyetine başlamasına izin çıkmıştır. Bkz. “Üniversiteler Arası Kurul’dan Ermenice’ye İzin”, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/9390811.asp?m=1>, (9 Temmuz 2008).

3 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), 2. baskı, Ankara: TTK Yayını, 1984, s. 87-88.

cektir. Peki Osmanlı Devleti yöneticileri, yabancı dil ve tercümanlar meselesine nasıl bakmakta ve bu ihtiyaç nasıl karşılanmaktaydı? Bunu anlamak için öncelikle Osmanlı açısından tercümanlık hizmetlerinin nasıl yürütüldüğü meselesinin ana hatlarını değerlendirmek yerinde olacaktır.

I) XIX. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık

Yabancı dil yani Osmanlı açısından bir Batı dili bilmek, geçmişten beri devlet yöneticilerinin ilgilenmek durumunda oldukları bir ihtiyaç olmuştur. Devletlerarası ilişkilerde son derece önemli bir işleve sahip olan tercümanlık kurumunun Osmanlı Devleti'nde XIV. yüzyıldan beri mevcut olduğu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır⁴. Ancak malum olduğu üzere Osmanlı'da, Batıdaki gibi yabancı dil öğretimi yapılan veya diploması öğretilen “*Diplomat Akademisi*” denebilecek bir kurum maalesef bulunmamaktaydı. Gerçi Enderun Mekteplerinde yönetici yetiştirmeye yönelik bir öğretim tarzı mevcuttu. Ancak profesyonel anlamda dil eğitimi verilmesi veya elçi yetiştirilme usulü söz konusu değildi. Bu sebepten Osmanlı Devleti'nde uzun süre meslekten yetişmiş diplomat ve tercüman görülmemiştir⁵.

Buna karşılık henüz 1753 yılında Avusturya-Macaristan İmparatoriçesi Maria Theresia tarafından, Osmanlı İmparatorluğuna dil bilen diplomat ve tercümanlar gönderebilmek için “*Viyana Diploması Akademisi*” kurulduğu bilinmektedir. Bu anlamda 1792 yılında Viyana'da iken adı geçen akademiye şeref misafiri olarak davet edilen Osmanlı elçisi Ebubekir Ratip Efendi, akademide kendisine Türkçe hitap edildiğini, buradaki gençlerin kısa zamanda Arapça, Farsça ve Türkçe'yi öğrendiklerini, kendisinin de bu gençleri sınağığını ve öğrenciler tarafından büyük bir anlayış ve dostlukla karşılandığını bildirmektedir⁶.

Osmanlı Devleti'nde tercümanlık görevinin XVI ve XVII. yüzyıllarda tamamen Müslümanlar tarafından yerine getirildiği görülmektedir⁷. Ancak bu kişilerin kö-

4 Cengiz Orhonlu, “Osmanlı Devletinde “Tercümanlık””, *Atatürk Konferansları V, 1971-1972*, Ankara: TTK yay., 1975, s. 14-15 vd.

5 Bkz. Hüner Tuncer, “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendinin Viyana Mektupları (1792)”, *Belleten*, Cilt XLIII, Ocak 1979, Sayı 169, s. 74; ayrıca bkz. Cahit Bilim, “Ebubekir Ratip Efendi”, *Belleten*, Cilt LIV, Sayı: 209, (Nisan 1990), s. 262 vd.

6 E. Ratip Efendi, akademinin kitaplarını, kanunlarını, para koleksiyonunu ve korosunu büyük bir hayranlıkla izlediğini de anlatmaktadır. Ayrıca “*Asya Akademisi*”nden de bahseden E. Ratip Efendi, buraya bazı kitaplar da hediye etmiştir. Bkz. Hüner Tuncer, “Osmanlı Elçisi...”, s. 74; ayrıca Cahit Bilim, “Ebubekir Ratip Efendi”, s. 262 vd.

7 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara: TTK yay., 1988, s. 71.

ken olarak Batılı olduklarını kaydetmek gerekmektedir. Yani Osmanlı Devleti'nde tercümanlık görevinin ilk zamanlarda Batı dillerini iyi bilmelerinden ötürü mühtedi yani aslen batılı olan ancak daha sonra din değiştirerek Osmanlı hizmetine giren kişiler tarafından yerine getirildiği görülmektedir⁸. Osmanlı'da tercümanlar görev alanları itibarıyla Divân-ı Hümayûn, Eyalet, Yabancı Elçi ve Konsolosluk ve Eğitim Kurumları ve Askerî tercümanlar olmak üzere dört çeşide ayrılmaktaydı⁹. Ancak bu gruplardan statü olarak en dikkate değer grubun yabancı elçi ve konsolosluklarda görev yapan tercümanların olduğunu ifade etmek gerekmektedir¹⁰.

İlk dönemlerde Osmanlı yöneticileri, yabancı ülkelerle hem haberleşmeyi hem de konuşmaları Bâb-ı Âlî veya Divân-ı Hümayûn tercümanları vasıtasıyla sağlardı. Yabancı devlet temsilcileriyle temaslar ise İstanbul'daki elçilikler aracılığıyla sağlanır ve konuşmalar yukarıda da ifade ettiğimiz şekilde din değiştirenler veya yerli Hıristiyan tercümanlar aracılığıyla tercüme edilirdi. Görev icabı Osmanlı ülkesine gelen yabancı devletlerin elçilerinin yanlarında ise tercümanları bulunmaktaydı. Ancak bu tercümanların da genellikle yerli Hıristiyan gruplardan olduğu görülür. Araştırmalar göstermektedir ki İngiltere, Fransa, Rusya, İsveç, Avusturya, Danimarka, Hollanda gibi devletler, konsolosluklarında belirli aileleri istihdam etmiştir. Mesela Fransızlar tercüman olarak Galata'nın Latin kökenli ailelerini tercih etmekteydi¹¹. Ancak hemen belirtmek gerekir ki Avrupalı devletler XVII. yüzyılın sonlarından itibaren tercümanlık hizmetlerini kendi ülkesinin vatandaşları ile yürütmenin önemini fark etmişlerdir.

Bazı tercümanların hırsları, suistimalleri, ellerindeki bilgilerin ve sırların karşı tarafa satılması gibi ihanetler, casusluk¹², yapılan yanlış tercüme, güvensizlik, hatta tercümanların bir konsolostan diğerine transferi veya ikili çıkar ilişkisi içine girmeleri, Batılı devletlerin kendilerince tedbirler almasının yolunu açmıştır. Bu nedenle, 1699 yılında tercüman yetiştirmek üzere Fransa Kralı Louis tarafından

8 Bernard Lewis, "Fransız Devriminin Türkiye'deki Yankıları", *Dünyayı Değiştiren On Yıl*, (Server Tanilli eseri içinde), İstanbul: Adam Yayını, 2004, s. 206; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Papirüs yayını, 1997, C. I, s. 39; Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", *Tarih ve Toplum*, (Şubat 1996), C. 25, S. 146, s. 17-18.

9 Geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Devletinde "Tercümanlık"", s. 15 vd.

10 Bu konuyla ilgili bkz. Kenan İnan, "Osmanlı Döneminde Yabancı Elçilik ve Konsoloslarda Görevli Tercümanların Statüleri", *Tarih ve Toplum*, (Ekim 1996), C. 26, S. 154, s. 4 vd.; yine Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde ...", s. 17 vd.

11 Frédéric Hitzel, "Dil Oğlanları", (çev. Aksel Tibet), *Toplumsal Tarih*, (Eylül 1995), s. 38.

12 Gilles Veinstein, "Osmanlı Yönetimi ve Tercümanlar Sorunu", *Osmanlı*, C. 6, (edt. Güler Eren), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 257; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin...*, s. 72.

Fransa'da "Diloğlanları Okulu" ve 1795 yılında "Yaşayan Doğu Dilleri Okulları"nın kuruluşu kayda değer gelişmelerdendir¹³.

Yerli tercümanlara güvenmemekten dolayı tercüman görevlendirme usulü değiştirilmiş, böylece Osmanlı tebaasından tercüman seçme usulü Fransa için sona ermiştir. Bu endişelerin bir göstergesi olarak mesela İngilizlerin de XVII. yüzyılın sonlarında bazı Rumları, Levant Company hesabına yabancı dil öğretmek için İngiltere'ye götürmüş olmaları ifade edilebilir. Ancak bu çalışmadan bir sonuç alınamayınca uygulamaya son verilmiştir¹⁴. Elbette bu durumun yansımalarını Ermeni sorununda da görmek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya gönderdiği geçici veya sürekli elçilerin yanlarında görev yapan tercümanların da genellikle Rum ve kısmen de Ermeni toplumundan oldukları ifade edilmelidir. Üç yüzyıldan fazla bir zamandan beri devam eden tercümanlık makamında, Hıristiyan azınlıkların önemli görevlerinin uzunca süre devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu memuriyet XVIII. yüzyılda artık neredeyse tamamen Fenerli Rum ailelerin tekeline girmiştir¹⁵. Özellikle Fenerli Rumlardan yabancı devletlerle olan ilişkileri yürütmede sadece tercüman olarak yararlanılmamış, bu kişilere Osmanlı dışişleri teşkilatı içerisinde sürekli elçilik kurullarında maiyet memurluğu, elçilik müsteşarlığı ve hatta elçilik gibi önemli görevler de verilmiştir¹⁶.

Kanaatimizce Osmanlılar ile Avrupalılar arasında tercümanlığın azınlıklara bırakılmış olması zamanla ciddi sorunlar doğurmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığına göre zaten Osmanlı dışişlerinde önemli etkileri bulunan Rum, Ermeni ve Yahudiler ne Türkçe'yi ne de Avrupa dillerini tam olarak bilmektedirler¹⁷. Aynı zamanda

13 Frédéric Hitzel, "Dil Oğlanları", C. 4, S. 21, s. 37.

14 Kemal Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde...", s. 18.

15 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 87-88; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 40; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin...*, s. 72.

16 Bu bağlamda mesela XIX. yüzyıl içinde Londra'ya atanan 16 elçiden 3'ü, Washington'a atanan 7 elçiden 2'si, Berlin'e atanan 15 elçiden 2'si ve Roma'ya atanan 10 elçiden 4'ü Fenerli Rum'dur. Bkz. Ergun Göze, "Diplomasimizin Müesseseleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, Ağustos 1980, s. 177; keza bkz. Carter V. Findley, "The Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 4, (Oct., 1970), s. 338; "Museum Ancient Turkish Costume", *The New York Times*, 7 Mayıs 1853. yine bkz. Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, 2. Baskı, Ankara: Türk Kült. Araş. Enst. Yay., 1988, s. 10-11; Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diploması*, Ankara: Dış Politika Enstitüsü Yay., 1991, s. 50; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Seferleri ve Sefaretnameleri*, (yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara: TTK Yay., 1992, s. 178.

17 Bkz. Gilles Veinstein, "Osmanlı Yönetimi...", s. 258.

ilgi alanları itibariyle de tarih, edebiyat, felsefe veya diğer alanlardan da pek anlamamaktadırlar¹⁸. Tercümanlarla ilgili benzer izlenimler çeşitli yabancılar tarafından da dile getirilmiştir. Mesela XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ülkesinde bulunan Sir Adolphus Slade, Rum tercümanların Osmanlı tarihindeki “*çirkin ve kuvvetli*” rollerine değinirken tercümanların tek kelime Türkçe bilmeyen elçilere anlamsız uzun raporlar verdiklerini, hatta Türkçe önemli eserlerin tercümesidir diye uydurma kitaplar sunduklarını, aslında bu kişilerden bazılarının Türkçeyi de pek iyi bilmediklerini ifade etmektedir¹⁹.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru özellikle Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminden sonra yabancı dil, diplomatlarda aranan zorunlu bir nitelik olmaya başlamıştır. Hatta yabancı dil bilgisi özellikle de Fransızca bilgisinin bulunması, devlet kademelerinde yükselmenin “*tılsımı*” haline gelmiştir²⁰. Özellikle 1821 yılında Yunan isyanının başlamasından sonra Osmanlı Devleti hizmetindeki Rum tercümanların konumlarının ciddi şekilde sarsıldığı²¹, hatta var olan tereddütlerin genel bir tepkiye dönüştüğü anlaşılmaktadır. Devlet yöneticileri tarafından Rumlara duyulan bu tepkinin sebepsiz olmadığını hemen ifade etmek gerekmektedir. Bu süreçte eski Rum tercümanların bir çok ihaneti ortaya çıkmıştır.

Rum tercümanların devlet hizmetinden izole edilmesi, bu alandaki ihtiyacın farklı çözümlerle karşılanmasına neden olmuştur. Rumların tercümanlık işinden el çektilmesinden sonra 1821 yılında temelleri atılan Bâb-ı Âli Tercüme Odasına, Müslüman Osmanlı memurları arasından tercüman seçilmesi çabaları başlamıştır²². Ancak eskiden beri Müslümanlar arasında Rumca veya diğer Avrupa dillerini öğrenmek pek iyi değerlendirilmemiş hatta yabancı dilleri öğrenenlere “*dinsiz*”

18 İngiliz Türkolog Charles Wells (1839-1917), Osmanlı idarecilerine Türkçe bilmeyen Avrupalı diplomatları ülkelerine kabul etmemelerini tavsiye eder. Bkz. Hüseyin Çelik, *Türk Dostu, İngiliz Türkolog Charles Wells Hayatı-Eserleri ve Osmanlı Türkleri İle İlgili Düşünceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayını, 1996, s. 22-23.

19 Adolphus Slade, *Sir Adolphus Slade'in (Müşavir Paşa) Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı "Karaadeniz" Seferi*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), Genelkurmay IX. Şube Yayınları, Askeri Deniz Matbaası, 1945, s. 150-152; Bu anlamda mesela C. Wells, Türkler ve İngilizler arasında ortaya çıkan yanlış anlamaların temel sebebinin Türkiye'de görevli olan İngilizlerin Türkçe bilmemesine bağlamaktadır. Bkz. Hüseyin Çelik, *Türk Dostu...*, s. 22-23.

20 Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbıâli (1789-1922)*, (çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol), İstanbul: İz yayıncılık, 1994, s. 116; Örneğin Tanzimat'ın üç Hariciye Nazırı Mustafa Reşit, Ali ve Fuat Paşalar bu makama yükselmelerini yabancı dil bilmelerine borçluydular. Bkz. Ergun Göze, “Diplomasimizin Müesseseleri”, s. 177.

21 Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde...*, s. 106-107.

22 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin...*, s. 74.

gözü ile bakılmıştır²³. Dolayısıyla bu gayretlerin sonuçlarını özellikle kısa vadede görmek pek mümkün olmamıştır²⁴.

Rum tercümanlar, 1821 yılında Osmanlı Devleti hizmetinden el çektiler. Ancak Rumların tercüman olarak gerek tüccar ve yabancı gezginlerin gerekse yabancı devlet görevlilerinin hizmetinde çalışmaya devam ettikleri belirtilmelidir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da tercümanlık hizmetinin gerek Yunan isyanının çıktığı dönemde gerekse araştırmamızın odak noktasını oluşturan Ermeni sorununun ortaya çıktığı dönemlerde maalesef tam olarak Müslüman Osmanlı memurların kontrolünde olmadığını ifade etmek gerekmektedir.

II) XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeni Tercümanlar

Rumların tercümanlık işinden el çektilerinden sonra Müslüman memurlarla yürütülmeye çalışılan tercümanlık görevi, özellikle Tanzimat Fermanı ile birlikte Ermenilerin de yoğun olarak vazife almaya başladıkları bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gelişmenin temelini, Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin ve özellikle de Ermenilerin, Avrupalılarla Haçlı Seferleri ile başlayan ilişkilerinde aramak yerinde olacaktır. Ermenilerin, Haçlı Seferleri sırasında ve sonrasında Batılılarla karşılaşmaları ve onlarla belirli düzeyde de olsa münasebetlerini geliştirmeleri, sonraki dönemlerde kanaatimizce hem kendileri hem Avrupalılar hem de Osmanlı Devleti açısından çok önemli gelişmelerin zeminini oluşturmuştur. Bu şekilde başlayan ilişkiler süreç içerisinde temellenmiştir.

İki kültürün karşılaşması ve uzun vadede Ermenilerin Batı kültürünün etkisinde kalması, her iki taraf için de sosyal, siyasi önemli gelişmelerin yolunu açmıştır²⁵. Bu anlamda Ermenilerin, henüz 1391 yılında değişik bölgelerden İstanbul civarına, özellikle de Galata'ya göç etmeye başladıkları ve burada kurulan en eski Erme-

23 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 6. Cilt, s. 2695.

24 Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde...*, s. 114-115; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Osmanlı Tarihi)*, 6. Cilt, (yay. haz. Dündar Günay-Mümin Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1994, s. 2776-2777; Bulgarzade Yahya Efendi ile birlikte oğlu Ruhu'l-Din Efendi de Rumca ve Fransızca belgeleri tercüme etmek ve birkaç yardımcı eğitmek üzere Bâb-ı Âli'ye görevlendirildiler. Ancak bunun yeterince hızlı sonuç vermeyeceği anlaşılınca aslında çok fazla güvenilmemekle birlikte Yahya Efendi'nin kontrolünde çalıştırılmak üzere Stavrakı Aristarchi'nin tercüme işlerinde geçici olarak görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Aristarchi, 1822 yılı Nisan'ına kadar görevde kalmış ancak bu tarihte o da görevinden alınmıştır. Bkz. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde...*, s. 114-115.

25 Y. Gamidas Çark (Çarkçıyan), *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953, s. 28.

ni kilisesinin, Cenevizlilerin himayesinde olduğu ifade edilmelidir²⁶. İşte Ermenilerin Selçuklular döneminden başlayan ancak esas olarak Osmanlı döneminde, Batı etkisine girmeleri, Avrupa kültürüne açık olmaları ve bu ülkelerin dillerini bilmelerinde, tarihten gelen bu ilişkilerin ve ticaretin önemli etkisi olmuştur.

Bu ilişkileri, zamanla kendi ekonomik gelişimleri için fırsat olarak gören Ermeniler, özellikle Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonları da kendi çıkarları için iyi bir avantaj olarak kullanmışlardır. Elbette bu etkileşimde Avrupalı devletlerin kendi çıkarları da belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Böylece başta Ermeniler olmak üzere diğer gayrimüslim Osmanlı tebaası da hem Batıların imtiyazlarından hem de Osmanlı tebaası olmanın getirdiği nimetlerden faydalanmayı ihmal etmemiş, iki yönlü bir kazanç elde etme imkanı sağlamışlardır. Ermenilerin Avrupa ile ilişkileri zamanla daha da ilerlemiş, karşılıklı çıkarlar, Avrupa'yı Ermenilere, Ermenileri de Avrupa'ya yaklaştırmıştır. Bu durum Ermeniler açısından Batı kültürünün bilinmesi, Batıya açıklıkta önemli katkılar sağlamıştır²⁷. Tüm bu gelişmeler Ermenilerin, özellikle de Rum isyanından sonra Osmanlı dışişlerindeki konumlarını sağlamlaştırma çalışmalarının tarihsel arka planını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti döneminde Ermenilerin, Batılı devletlerle çeşitli alanlarda işbirliği içerisinde oldukları görülmektedir. Bu anlamda İstanbul'daki yabancı devlet elçiliklerinde tercümanlık yapan Ermenilerle ilgili bilgiler XVII. yüzyıla kadar gitmektedir. Mesela Fransız elçiliğinde görev yapan Ermeni tercümanlardan birisi Bağdasar adını taşımaktadır ki 1630'lu yıllarda bu görevi yerine getirdiği ifade edilmektedir. Katolik mezhebine mensup Frenklerin tercümanı olan Bağdasar, asılarak idam edilmiştir. 1656 yılında ise Sarkis ve Yağup adında iki Ermeni tercümanın isimleri kaynaklarda geçmektedir. XVIII. yüzyılın başlarında Sarkis Sahatçi isimli bir Ermeni tercümanın Fransız elçiliğinde görev yaptığı²⁸, yine Ermeni Camcioğlu veya Camcizade ailesinin İsveç elçiliğinin tercümanlığını yürüttüğü görülmektedir²⁹.

26 Louis Mitler, "The Genoese in Galata: 1453-1682", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, No. 1, (Feb., 1979), s. 90.

27 Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, The Armenian General Benevolent Union of America yayını, 1958, s. s. 469. (Bu eser internette tam metin (523 s.) olarak yayınlanmaktadır. Bkz. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Places/Asia/Armenia/_Texts/KURARM/home.html), (28.10.2007).

28 Kevork Pamukciyan, "Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi", *Tarih ve Toplum*, (Kasım 1995), C. 24, S. 143, s. 23-24.

29 Kevork Pamukciyan, "Camcioğlu Ermeni...", s. 23. İsveç elçiliğinin tercümanları ile ilgili ayrıca bkz. Kemal

Burada belirtilmesi gereken bir başka husus ise XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde Osmanlı hesabına eğitim görmek üzere Batı'ya gönderilen öğrenciler arasında yaklaşık % 16.1 gibi azımsanmayacak oranda gayrimüslime rastlanmasıdır. Yurtdışında öğrenim görmek üzere gönderilen gayrimüslimler içerisinde özellikle Ermenilerin çoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır³⁰. Bu durum yurtdışındaki öğrenciler üzerinde Osmanlı yönetiminin denetim sorunu yaşamaya başlamasıyla birlikte Ermenilerin, Osmanlı dış politikasındaki yerlerini Müslümanlar aleyhine fakat Batılı devletler ve kendi lehlerine sağlamlaştırılmalarının zeminini oluşturmuştur.

XIX. yüzyıl başlarında Avrupa devletlerine yaklaşmak her yönden avantaj olarak görülmektedir. Bu anlamda hem Osmanlı tebaası gayrimüslim gruplar hem de Avrupa, birbirinden asla vazgeçememiştir. Mesela Osmanlı tebaasından Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerine mensup zengin kimseler tercümanlık, yasakçılık veya hizmetkarlık gibi çeşitli vesileler ile Avrupalıların himayesi altına girerek bazı imtiyazlar elde etmeye ve bazı sorumluluklardan kurtulmaya çalışmışlardır. Ancak bu kişilerin yerine getirmesi gereken sorumlulukların diğer gayrimüslim vatandaşlara pay edilmesi, bir süre sonra bu topluluklar içinde sıkıntı yaratmaya başlamıştır. Bu sebeple gerek Müslim gerekse gayrimüslim ahali, sorunun çözülmesini dilekçelerle yöneticilerden talep etmiştir³¹.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti dışişleri hizmetinde çalışan pek çok Ermeni memur ve tercüman bulunmaktadır. Mesela Tanzimat döneminin önemli simalarından Reşid Paşa, Fransa'ya Osmanlı elçisi olarak görevlendirildiği zaman, yanına Agop Gırcıkyan (1806-1865) isimli bir Ermeni yardımcı almıştır. Bir çok yabancı dil bilen A. Gırcıkyan adlı kişi, elçiliğin maslahatgüzar veya işgüderi sıfatını taşımaktaydı. Bu kişi Paris'te hem tercümanlık, hem müşavirlik yapmış hem de Reşid Paşa'nın çocuklarına özel ders vermiş, ayrıca Sorbonne'de siyasi derslere de devam etmiştir.

Reşid Paşa'nın 1837 yılında Londra elçiliğine tayin edilmesi ile Paris elçiliğinde maslahatgüzar olarak vazifesine devam eden Gırcıkyan, elçiliğin birinci tercümanını sıfatıyla Paşaya refakat etmiş, ardından Reşid Paşa, Sadrazam Pertev Paşa tara-

Çiçek, "Osmanlı Devleti'nde ...", s. 19.

30 Mustafa Gençoğlu, "Başlangıçtan İkinci Meşrutiyete Osmanlı'da Yurt Dışı Eğitimi ve Sonuçları", *Köksav E-Bülten Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı*, 29 Mart 2008; keza bkz. Cahit Bilim, "Osmanlılar'da Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (Nisan 1999), Cilt: 1, Sayı: 1, s. 25.

31 BOA, C.ML. nr. 1468/32.

fından Bâb-ı Âlî'ye Dışişleri Bakanı olarak tayin edilince Agop Efendi de müşavir olarak Reşid Paşa'yı takip etmiştir. 1856 yılında Reşid Paşa'nın oğlu Mehmet Cemil Bey, Paris elçisi olduğunda A. Gircikyan müşavir olarak tekrar Paris'e gönderilmiş ve 1859 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Hatta Mehmet Cemil Bey'in İstanbul'a çağrılması ve ardından Saffet Paşa'nın bu göreve atanmasına kadar geçen süre zarfında Agop Efendi, elçiliğin Umumi Maslahatgüzarı olarak işleri yürütmüştür³². A. Gircikyan'ın dışında 1841 yılında Reşid Paşa'nın Paris'teki elçilik görevi sırasında tercüman olarak Kevork Stimaracıyan (1821-1895) görev yapmıştır³³.

Bu dönemlerde Osmanlı dışişlerinde görev yapan bir başka Ermeni tercüman Abro Çelebi ailesinden Sahak Abro (1823-?)'dur. Bu kişi İzmir'den İstanbul'a gelerek 1852 yılında dışişleri tercüme şubesine yazılmıştır. Buradaki çalışmalarından sonra Ali Paşa'nın sadrazamlığı sırasında arşivin birinci tercümanlığına atanmış, ayrıca uzun seneler Haricî Mektuplaşmalar Şubesinin Başkanlığını ve Hariciye Vekâleti Umûmî Kâtipliğini yapmıştır³⁴. Krikor Margosyan (1821-1888) ise bir başka Ermeni tercümandır. Bir çok yabancı dili bilen bu kişi, Girit'te Mustafa Paşa'nın çocuklarına hocalık etmiş, bu vesile ile Sahak Abro ile beraber Hariciye odasında göreve başlamıştır. Kırım savaşı öncesi Prens Mençikov'un İstanbul'a geldiğinde Rifat Paşa, Hariciye vekili iken tercüman olarak görev yapmıştır³⁵.

Osmanlı dışişlerinde çalışan bir başka Ermeni, Ovakim K. Reisman (1843-1915)'dir. 1864 tarihinde dışişlerinde çalışan Gostanyan sayesinde Hariciye basının bürosuna alınmıştır. 1872 yılında "Arya" isimli Ermenice-Türkçe haftalık bir mecmua çıkarmıştır. Bu kişilerin yanında İstevan Arzumyan, Minas Minasyan, Boğos Aşnan, Yakup Yakupyan, Ohannes Surenyan ve Sırabyon gibi Ermeni vatanşahlar, Osmanlı dışişlerinde tercüman olarak görev yapmışlardır. Bu tercümanlardan Sirobyan'ın dışişlerinde tercümanlık görevini kusursuzca yerine getirmesi sebebiyle padişah tarafından 30.000 kuruş para ödülü ile ödüllendirildiği ifade edilmektedir³⁶. Ancak bazı kaynaklarda Ermenilerin de Türkçe bilgileri konusun-

32 Görüleceği üzere Agop Gircikyan'ın popülerliği, Reşid Paşa'nın siyasi kariyeri ile uyumlu olarak sürekli artan bir grafik izlemiştir. Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 128-129.

33 Bu kişi aynı zamanda Paris Ziraat Fakültesinden mezun olmuştur. Bkz. Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 128-130.

34 Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 130-131.

35 1859 yılında Türkçe olarak Grammaire Française'yi neşretmiştir. Bkz. Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 132.

36 Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 134-135.

da kaygıların varolduğu hakkında değerlendirmeler bulunmaktadır³⁷.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Paris Türk elçiliğinde çalışan memurların çoğunluğunu da Ermeni vatandaşlar oluşturmaktadır. Dışişlerinde çalışan Ermeni ailelerinden en meşhurları Manas ailesi idi³⁸. Bu isimleri artırmak mümkündür³⁹. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde görev yapan Ermeni tercümanların sayısı XVIII. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır⁴⁰. Ancak XIX. yüzyılın başlarında Rumların resmi tercümanlık işinden el çektilerinden sonra Türklere yabancı dil özellikle de Fransızca öğretilene kadar Ermenilerin bu alanda daha çok görev aldıkları görülmektedir⁴¹. XIX. yüzyılın ortalarında konsolosluklarda tercüman olarak Ermenilerin yanında Yahudilerin de görev aldığı ancak bu görev için Yahudilerden ziyade Ermenilerin tercih edildiği belgelerden öğrenilmektedir⁴².

Osmanlı Devlet adamları, devletin temel felsefesi gereği elbette memurlarının Müslüman veya gayrimüslim olmalarına göre değil ehliyetlerine göre görev ve sorumluluk yüklemektedir. Ancak bu durumun uzun vadede devletin zararına bir sonuç doğurduğunu görmekteyiz. Çünkü görevini hakkıyla yapan Ermenilerin dışında bu görevini Ermeni çıkarları için kullanan tercümanları varlığı bir gerçektir. İşte bu Ermeni tercümanların, Avrupa ülkelerinde geliştirdikleri ilişkilerin, zamanla Ermeni meselesinin siyasallaşmasında ve Osmanlı'ya bir müdahale vesilesi olarak kullanılmasında önemli ölçüde katkı sağladığını söylemek mümkündür.

III) XIX. Yüzyılın Sonlarına Doğru Ermeni Tercümanlar

XIX. yüzyılın sonlarına doğru gerek İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin politikaları gerekse misyonerlerin çalışmaları ile Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı

37 Mesela bkz. Ömer Demircan, *Dünden Bugüne*, s. 48.

38 Bu aileye mensup Ermenilerin, II. Mahmud döneminde devlet dairelerine asılan resimleri yaptıkları da anlaşılmaktadır. Bkz. Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 137.

39 Mesela tercüme işleriyle uğraşan veya dışişlerinde çalışan Ermeniler arasında Sebuş Laz Minas (Hüsrev Bey) (1825-1887), Krikor Odyan (1834-1887), Hariciye baş sırkatibi olarak Serkis, muhasebat müdürü Huryan ve matbuat kalemi baş memurluğunda da Parnasyan Efendi'ler, Rupen Manas (Rubens), Zenop Manas, aynı aileden Gaspar Manas, Usep Serpos, Avedik Sahumyan, Divân-ı Hümayun birinci mütercimi Davud Efendi ve ikinci mütercimi Nişan Seferyan Efendi'ler bulunmaktaydı. Ayrıca Nişan Efendi'nin kardeşi Humyak Seferyan Efendi, Haçık Efendi, Papazyan gibi Ermeni vatandaşlar da yine Osmanlı Hariciyesinde çalışan Ermenilerden bazıları idi. Bkz. Y. Gamidas Çark, *Türk Devleti...*, s. 132-145.

40 Kevork Pamukciyan, "Camcioğlu Ermeni...", s. 23-24.

41 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, İstanbul: Eser matbaası, 1977, s. 639.

42 BOA, A.MKT.UM., nr. 90-1/87.

isyan hareketlerine girişmeye başlamışlardı. Bu dönemlerde Osmanlı yöneticilerinin Batı dillerinin öğretimi ile ilgili çalışmalarını yoğunlaştırdıkları görülecektir. 1821 yılında temelleri atılan ve 1833 yılında ise tam anlamıyla kurulup mektep halini alan “*Bâb-ı Âli Tercüme Odası*”, 1865’de “*Tercüme Cemiyeti*”, 1866’da Maarif Nezaretine bağlı “*Telif ve Tercüme Dairesi*” kurularak 1870’de konuyla ilgili bir nizamname çıkarılmıştır⁴³.

Bu bağlamda yine 1864’de önemli sayılabilecek bir adım atılarak “*Lisan Mektebi*” açılmıştır. Bu kurumda Fransızca’nın yanında Rum ve Bulgar dillerinin öğretimi de planlanmıştır. Tarihi kesin olmamakla birlikte bir süre sonra bu mektep kapanmıştır. Daha sonra 1883 yılında mevcut kurumlarda yeterince yabancı dil öğretilmediği gerekçesiyle uluslararası diplomasi dili olan Fransızca’yı öğretmek için Lisan Mektebinin tekrar açıldığı görülecektir. Bu dönemde Lisan Mektebinin eğitim programına Fransızca’nın yanında Arapça ve Farsça konulmuştur⁴⁴. Kısa sayılabilecek bir sürede önemli miktarda öğrencinin eğitim gördüğü kurum 1892 yılında aniden kapatılmıştır⁴⁵. Ancak bu süreçte Avrupa dillerinin özellikle de Fransızca’nın dışında farklı yabancı dillerin öğretiminin gündemde olmadığı görülmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni tercümanların bir çoğunun devlet aleyhine faaliyet içerisinde olduğu ve Osmanlı yöneticilerinin de bu faaliyetlere karşı tedbir almaya çalıştığı ifade edilmelidir. Bu anlamda arşivlerde birçok belge bulunmaktadır. Mesela 30 Ağustos 1890 tarihli bir belgeden Trabzon İngiliz Konsoloshanesinde görevli Ermeni asıllı tercüman Gomidos Hekimyan, Rusya Konsoloshanesi tercümanı Ermeni asıllı Magadiryan Bedros ve yine aynı konsoloslukun ikinci katibi Karakin Serdaryan’ın, Osmanlı Devleti aleyhinde Ermenilerle işbirliği yaptıkları tespit edilmiş, bu sebeple adı geçen tercümanlar görevlerinden uzaklaştırılmışlardır⁴⁶.

Osmanlı yöneticilerinin bir Batı dili ve Ermenice bilir memur arayışları XIX. yüzyılın son çeyreğinde iyice hissedilmeye başlamıştır. Özellikle Ermeni hareketlerinin yoğunlaştığı Sultan II. Abdulhamid döneminde, ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla Ermenice bilen güvenilir memurlar, yoğun

43 Ömer Demircan, *Dünden Bugüne...*, s. 48.

44 Osman Ergin *Türkiye Maarif Tarihi...*, s. 638-644.

45 Bkz. Uğurhan Karaaslan, “Osmanlı Dış Politikasında Değişim ve Babialı Tercüme Odası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 1999, 2. Bölüm, s. 44-46.

46 BOA, DH.MKT., nr. 45/1756.

bir şekilde aranır ve talep edilir olmuştur. Bu yöndeki ihtiyacı ve arayışları kimi araştırmacılar “*Abdulhamid rejiminin, Ermeni eğitimi üzerinde sürdürdüğü bu ağır gözetim, sansür ve baskı siyasetinin başarılı olabilmesi için yapılan bir çabası*”⁴⁷ olarak değerlendirse de bizce Ermenice bilen memur arayışı, bölücü Ermeni faaliyetlerinin engellenmesi yönündeki bir gayrettir.

Bu anlamda mesela 8 Eylül 1892 tarihinde Erzurum vilayetinin Fransızca, İngilizce, Rusça ve Ermenice dillerini bilen bir tercüman talebi üzerine, Memduh Bey isminde bir memur Erzurum'a atanmıştır. Ancak Memduh Bey'in aranan özellikleri taşımadığı anlaşılmıştır⁴⁸. Bu dönemde Ermenice bilen devlet memurlarının genellikle Ermeni olduklarını belirtmek gerekir. Bunlardan bir kısmı gayrimüslim Ermeniler bir kısmı ise sonradan Müslüman olmuş Ermenilerdi. Elbette bu dönemlerde bütün Ermeni tercümanların ihanet içinde olmadıkları ifade edimelidir. Bu bağlamda 1835'te Van'da doğup İstanbul'da eğitimini tamamlayan Tigran Emircanyan örnek gösterilebilir.

İstanbul'daki Ermeni okullarında bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra Van'a dönen Emircanyan, burada eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmiştir. 1893'te Van vilayeti idaresinde tercüman olan bu kişiye okullarda kullanılan ders kitaplarının denetlenmesi görevi verilmiştir. Tigran Emircanyan aynı zamanda şüpheli Ermenice belgeleri de polis için tercüme etmekteydi. Bu sebepten Van'daki Ermenilerin bir çoğu kendisine hain gözüyle bakmış ve onu öldürme teşebbüsünde dahi bulunmuşlardır⁴⁹. Yine belgelerden anlaşıldığı üzere 10 Mart 1895 tarihinde Fransa, Rusya ve İngiltere elçilikleri baştercümanları tarafından, Erzurum'daki Fransa Konsolosluk tercümanlığı görevinde bulunan Ermeni Katolik milletinden Dikran Serabya, Heyet-i Tahkikiye refakatine memur delegelere tercüman olarak tayin edilmiştir⁵⁰.

XIX. yüzyılın son dönemlerinde gerek Batı dili gerekse Ermenice bilen güvenilir memur ihtiyacı yoğun bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Bu konuyla ilgili arşivde pek çok belge ile karşılaştık. Mesela 16 Nisan 1894 tarihinde Maraş'a, Ermenice ve Fransızca bilen bir tercümanın tayin edilerek gönderilmesi talebi⁵¹,

47 Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 5 (245), Bahar (Ağustos 2007), s. 90-91.

48 BOA, DH.MKT. nr. 103/1998.

49 Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde...”, s. 90-91.

50 BOA, İ.HUS., nr. 1312/N-25/35.

51 BOA, DH.MKT. nr. 43/224.

aynı yılın Ekim ayında Cebel-i Bereket (Osmaniye) sancağından⁵², 1894 yılının Mayıs ayında bin kuruş maaşla Erzurum Vilayeti'nden⁵³ ve 22 Ekim 1895 tarihinde beş yüz kuruş maaşla Diyarbakır Vilayeti'nden⁵⁴ yapılan Ermenice bazı kitap ve mektupları tercüme edebilecek, Ermenice yazabilen, güvenilir aynı zamanda Müslüman tercüman talepleri maalesef sonuçsuz kalmıştır. Hatta bu tür talepler karşısında böyle Ermeni, Rum ve Bulgar dillerini bilen güvenilir insanların İstanbul'da dahi bulunamadığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine okullarda bu dillerin öğretilmesi gereğinin hissedilmeye başlamasının Bâb-ı Âlî'ye bildirilmesi gerektiği anlaşılmıştır⁵⁵. Bu bağlamda henüz 1864-1865'lerde Osmanlı kanunlarının toplandığı Düsturların Rum, Bulgar ve Ermeni dillerine çevrilmesi söz konusu olmuş, Rum diline tercüme yapacak bir kişi zorlukla bulunurken Bulgar ve Ermeni dillerine tercüme yapacak kimse bulunamamıştır⁵⁶.

Tercümanlar sadece siyasi meselelerde etkili değillerdi. Yaptıkları tercüme ile Avrupa'da var olan veya şekillenmeye başlayan Türk imajına da olumsuz katkı yapmaktaydılar⁵⁷. Bu anlamda görüşlerimizi destekleyen bilgileri kaynaklarda bulmak mümkündür. Mesela 31 Mayıs 1893 tarihli bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla; seyahat etmek veya çeşitli vesilelerle Osmanlı topraklarına gelen ve Osmanlı dilini bilmeyen yabancılara, İstanbul'daki "*Royal, Britanya, Bizans, Lüksemburg, Emperyal*" gibi otel ve lokantalarda bulunan özellikle Yahudi, Rum ve Ermeni milletinden tercümanların yanlış bilgiler verdikleri, bu durumun doğal olarak oldukça olumsuz sonuçlar doğurduğu, yanlış ve kasıtlı bilgiler yüzünden Osmanlı memleketi ile ilgili kaleme alınan seyahatnameler vasıtasıyla Türkler aleyhinde Avrupa'da pek çok olumsuz yayının yapıldığı belirtilmelidir⁵⁸. Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu durumdan rahatsızlık duydukları açıkça görülmektedir.

52 BOA, DH.MKT. nr. 39/291.

53 BOA, DH.MKT. nr. 62/238. (Bkz. Ek-1).

54 BOA, A.MKT.MHM., nr. 4/636. Burada 1885'lerde Tercüme odasında görevli tercümanların maaşlarının aylık 250 ile 1200 kuruş arasında değişmekte olduğunu, bazen bu rakamın daha yükseklere çıktığını ifade etmek gerekir. Bu konuyla ilgili bkz. Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, 2006, 3. bölüm, s. 109-112 vd. Yine XIX. yüzyılın başlarında mesela Mora tercümanının maaşının aylık 1250 kuruş olduğunu ifade etmek kıyas açısından faydalı olacaktır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin...*, s. 76.

55 BOA, DH.MKT. nr. 62/238.

56 Osman Ergin *Türkiye Maarif Tarihi...*, s. 640.

57 Geniş bilgi için bkz. Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerine Göre Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, İstanbul: Gökkuşbu Yay., 2007, s. 55 vd.

58 BOA, Y.MTV., nr. 134/78. (Bkz. Ek-2).

Bu bağlamda devlet yöneticileri ayrılıkçı Ermenilerin tercümanlık gibi çok önemli ve kritik bir görevi almamasına özellikle dikkat etmiştir. Ancak Batılı devletlerin söz konusu Ermeni tercümanları himaye etmesi ve korumaya çalışmaları dikkat çekicidir. Mesela Fransa Devleti'nin Sivas viskonsolosu maiyetine Osmanlı Devleti tebaasından Doktor Karakin, büyükelçilikçe imtiyazlı tercüman olarak tayin edilmiştir. Ancak bir süre sonra ele geçirilerek çözümü yapılan bir mektubun içeriğinden Karakin'in "*fesat erbabından*" olduğu anlaşılmıştır. Karakin ile yandaşlarının zararlı düşüncelerine meydan verilmediği ve bu konuda gerekli görülen kişilerin yargılanarak haberleşmelerinin sınırlandırıldığı 27 Ağustos 1894 tarihli yazıdan anlaşılmıştır.

Tercüman Karakin'in kardeşi Doktor Dikran'ın da 1893 yılında Yozgat meselesinde müfritlerin elebaşlarından ve planlayarak adam öldürenlerden olması dolayısıyla Divân-ı Harb tarafından idam cezasına çarptırıldığı anlaşılmıştır. Hâlâ Yozgat'ta tutuklu bulunan Karakin'in tercümanlıktan yararlanarak ileride daha fazla fesat hareketlerinde bulunacağı, bundan ötürü hükümet ile konsoloshane arasında devam eden iyi ilişkilerin zarar göreceği ve tartışmalara yol açma ihtimali yüksek olduğu bahis konusu edilmiştir. Bu hususta Fransa Büyükelçiliğinden 13 Haziran 1895 tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilen yazıda, bu tercümanlığa Karakin'in yerine bir başka kişinin tayin edilmesi için konsolosluğa gerekli emirlerin verileceği ifade edilmiştir⁵⁹.

Tercümanların Osmanlı dışişlerini oldukça sıkıntıya soktuklarını görmek mümkündür. 22 Kasım 1894 tarihinde Cizvit Ruhban Cemaati Başrahibi Andre'nin yanında bulunan tercüman Artin Köylüyan, Samsun'dan geçişi sırasında adı geçen rahibin mektuplarından birinin, evrakları arasında ortaya çıkmasından dolayı tutuklanmıştır. Ancak bu konuda yapılan soruşturma sonuçlanıncaya kadar serbest bırakılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda Artin Köylüyan'ın evrakı arasında sakıncalı bölümleri bulunan üç adet mektubun ortaya çıkması sebebiyle Artin'in suçlu görülerek sorgulanması gerektiğine karar verilmiştir.

Belgelerde Fransa Büyükelçiliğinin tercümanı olan Artin Köylüyan'ın bölücülükle ilgili çalışmalarının olduğu ifade edilmektedir. Fakat bölgede faaliyet gösteren Cizvit misyoner cemaati Başrahibi Peder Andre, onu kurtarmak için araya girmek istemiştir. Başrahip 1893 yılında Beyrut'ta ve 1894 yılında İstanbul'da tercüman olarak görev yapan Merzifonlu Artin Köylüyan adlı kişinin, Samsun yetkililerince tutuklandığını öğrendiğini yazdıktan sonra, mektupta ileriki zamanlarda misyonlarına gelmeye hazırlanan gençlere "*Ermenistan'ın gelecekteki havarilerine kalp*

59 BOA, A.MKT.MHM., nr. 660/2.

ile bağlı” olduğunun söylenmesini Köylüyan’dan kendisinin rica ettiğini, bunun “*Birleşmiş Ermeniler*” e yardım için gönderildiği zaman misyonlarına, Kutsal Peder Papa XIII. Leon tarafından verilen bir isim olduğunu bildirmiştir. Bu sözlerin siyasi mesajlar olmayıp sadece dinî bir anlamı bulunduğunu, bu sebepten tercümanın gemiye binmesinde hiçbir sorunun çıkmamasını umduğunu ifade etmiştir⁶⁰.

Yine belgelerden anlaşıldığı üzere 18 Nisan 1894 tarihinde Ermeni ayrılıkçı hareketine yardımcı olduğu konusunda hakkında şikayet bulunan Basra İngiliz konsolosluğu ikinci tercümanı Ermeni Matos Efendi hakkında da gerekli işlemlerin yapılması istenmiştir⁶¹. Bunun dışında 17 Kasım 1894 tarihinde Samsun’daki Avusturya Acentesi tercümanlığında bulunan bir Ermeni’nin fesat hareketlerinden dolayı tercümanlıktan çıkarıldığı görülmektedir. Aynı kişinin daha sonra takip edilmesi ve yakalanması için isminin öğrenilerek kısa süre içerisinde Zaptiye Nezaretî’ne bildirilmesi istenmiştir⁶².

Tercümanların elçilerinin vekili, istihbarat görevlisi tabiri caizse “*gözü, kulağı ve ağzı*” olarak görev yaptıkları anlaşılmaktadır⁶³. Bu anlamda Ermeni tercümanların bazen Avrupalı devletlerin aracılığını bazen de komitacı Ermenilerin taraftarlığını üstlendiği görülür. Mesela 30 Aralık 1895 tarihinde elçiliklerin tercümanları, Zeytun’da isyan eden Ermeniler için Babıali’den ayrıcalık istemeye gitmişlerdir⁶⁴. Yine 1894 yılının son aylarında Sivas vilayetinden gönderilen telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla Samsun’daki Avusturya acentesinin Berar Manik (?) müstear isimli Ermeni asıllı tercümanı, acenteye ait belgeler arasında yurtdışından gönderilen Hınçak gazetesinin el altından dağıtımını yapmaktaydı. Bu olayın anlaşılmasından sonra tercümanın görevine son verilmesi ve ardından gerekli incelemenin yapılması söz konusu olmuştur⁶⁵.

Bu anlamda 24 Şubat 1896 tarihinde Arnavutların zulmettiği yolunda Vulçetrin ve Priştine ahalisi adına verilen şikayet dilekçelerinin, yapılan inceleme sonucunda Priştine’de bulunan Sırp konsolosluğu tercümanı Ermeni asıllı Merat tarafından

60 BOA, HR.SYS., nr. 2748/48.

61 BOA, DH.MKT., nr. 35/225.

62 BOA, İ.HUS., nr. 1312/CA067/31.

63 Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Londra 1964, s. 225’den naklen Kemal Çiçek, “Osmanlı Devleti’nde ...”, s. 20.

64 “Reinforcements for Armenians”, *The New York Times*, (30 Dec. 1895).

65 BOA, A.MKT.MHM., nr. 15/715.

yazıldığı tespit edilmiştir⁶⁶. Keza 21 Mart 1896 tarihinde İskenderun'da Ermeni bir tercümanın kasten yanlış tercüme yapması neticesinde Osmanlı ve İngiliz denizcileri arasında bir kavga yaşandığı görülmektedir⁶⁷. Bu örnekler yukarıda değindiğimiz endişelerin haklılığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

IV) XX. Yüzyılda Ermeni Tercümanlar

Ermeni tercümanların XX. yüzyılın başlarında da ayrılıkçı Ermeni hareketlerini desteklediklerini görmekteyiz. Mesela 8 Ocak 1902 tarihinde Diyarbakır Fransa konsolosluk tercümanı olarak görev yapan Kasabyan Artin adlı bir Ermeni, bölgede bir takım fesat hareketlerine girişip bozgunculuk yapınca oradaki görevinden uzaklaştırılmıştır. Bu kişinin Maraş'ta görevlendirilmesi düşünülmüşse de orada da görev yapmasının uygun olmayacağı bildirilmiştir⁶⁸.

Bu dönemler Ermeni komitacıların ve bu arada komitacı tercümanların tam anlamıyla faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda 12 Mart 1903 tarihinde Amerikan elçiliği tercümanı olan Erşak Şimadunyan hakkında inceleme ve takibat yapılmış, bu tercümanın Anadolu'da Ermeni fesat hareketlerine katıldığı tespit edilmiş ve görevinden uzaklaştırılmıştır⁶⁹. Bu tür olumsuzluklara rağmen Avrupalı devletler tarafından Ermenilerin tercüman olarak tercih edilmeye devam edildiği de görülmektedir. Mesela belgelerden 18 Mart 1903 tarihinde İstanbul Flemenk elçiliği tercümanlığına bir Ermeni'nin tayin edildiği tespit edilmektedir⁷⁰.

Kaynaklarda tercümanların devletlerin ikili ilişkilerinde ve siyasetlerinde gerçekten belirleyici ve etkin bir konuma sahip oldukları tespit edilebilmektedir. Bu ifadenin abartılı olmadığı çok rahat gözlemlenebilir. Bu anlamda mesela 11 Aralık 1906 tarihli bir belgeden Ruslarla sınır boylarında zabıt ve askerler arasında son derece dostane devam etmekte olan ilişkileri, Rusya'nın Erzurum Konsololuğuna atanan Ermeni tercümanın bozabileceği ile ilgili endişelerin bulunduğu görülmektedir. Bu sebepten elçilik vasıtasıyla konsolosun dolayısıyla tercümanın da değiştirilmesi hakkında talepler gündeme gelmiştir⁷¹.

66 BOA, A.MKT.MHM., nr. 12/691.

67 BOA, YA.HUS., nr. 37/348.

68 BOA, İ.HUS., nr. 1319/N-095/92; YA.HUS. nr. 10/424.

69 BOA, A.MKT.MHM., 6/730.

70 BOA, YA.HUS., nr. 32/444.

71 BOA, Y.PRK.ASK., nr. 62/242. (Bkz. Ek-3)

Tercümanların görevleri sırasında işlerine geldiği şekilde davrandıkları, meseleleri bazen abarttıkları bazen yönlendirdikleri de anlaşılmaktadır. Mesela 17 Haziran 1912 tarihinde Van Fransız konsolosunun ve Ermeni tercümanının Van'da asayişin kötü olduğu hakkında verdikleri haberlerin kötü niyetli olduğu, esasen Van'da asayişin normal olduğu tespit edilmiştir⁷². Bu tür komitacı ve ayrılıkçı tercümanlar görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.

Ermenilerin artan terör eylemleri sonucunda Osmanlı Hükümeti en son çare olarak 27 Mayıs 1915 tarihinde “*Tehcir Kanunu*” adıyla meşhur olan sevk ve iskan kanunu çıkarmış ve Doğu Anadolu'daki Ermeni halkı, yoğun olduğu eyaletlerde ihtilal çıkarmalarını engellemek için yani tamamen askerî sebeplerden dolayı başka bölgelere göç ettirmiştir⁷³. Tehcirin amacının, Ermenilerin hükümet aleyhinde faaliyetlerde bulunmasını önlemek ve bağımsız bir Ermenistan hükümeti kurulmasını olanaksız hale getirmek olduğu belirtilmiştir⁷⁴. Ancak Anadolu'daki Ermenilerin tamamı göç ettirilmemiştir⁷⁵.

Anadolu'da kalan Ermenilerden bölücü faaliyetlere karışanların, Avrupa'da bulunan Ermeni komitacılarıyla her türlü haberleşmesini yine Ermeni tercümanların sağladığı görülmektedir. Bu anlamda 21 Ağustos 1916 tarihli bir belgede İstanbul'daki Amerika elçiliği tercümanı Şimadunyan⁷⁶ ve elçinin özel katibi Andonyan isimli şahısların Avrupa'da bulunan Ermeni komitacılarına her türlü haberleşmeyi sağladıkları ve her ikisinin de bu dönemlerde ayrılıkçı komitacı Ermenilere en çok hizmet etmiş adamlar olarak tanındığı ifade edilmektedir. Bu sebeple Dahiliye Nezareti'nin gerekli tedbirleri alması gündeme gelmiştir⁷⁷.

Burada ifade edilmesi gereken bir diğer husus da gerek I. Dünya Savaşı ve gerekse Milli Mücadele dönemlerinde çeşitli sebeplerle Anadolu'ya yabancıların gelmeye devam ettiği. Anadolu'da dolaşan yabancı devlet adamı, memur, gezgin,

72 BOA, HR. SYS., nr. 84/85-1.

73 Konumuzun kapsamı dışında olduğu için bu konuda mesela bkz. Hikmet Özdemir – Kemal Çiçek vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: TTK Yay., 2004, s. 67.

74 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara: TTK yayını, 2005, s. 49.

75 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, “1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, (yay. haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım vd.), Ankara: Asam-Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayını, 2003, ss.113-120.

76 Muhtemelen Mart 1903 tarihinde Amerikan elçiliği tercümanı olarak görev yapan Erşak Şimadunyan (BOA, A.MKT.MHM. 6/730) ile aynı kişi veya aynı aileden gelen bir tercümandır.

77 BOA, HR. SYS., nr. 2883/37-1. (Bkz. Ek-4).

tüccar vs.nin de yanlarında gayrimüslim tercümanların bulunması, Türkler aleyhinde olumsuz bir imaj oluşmasının önemli nedenlerindedir⁷⁸. Milli Mücadele dönemlerinde de Müslüman tercüman sıkıntısının var olduğu ve Ermeni tercümanların Türk hükümeti aleyhine faaliyetler içerisinde oldukları bilinmektedir. Bu konuyla ilgili araştırmalardan anlaşıldığına göre 1919'da Karahisar-ı Sahip'te (Afyonkarahisar) bulunan İngiliz siyasi temsilciliğinin tercümanı Ermeni miltenden bir kişidir. Hem adındaki bu kişinin Türkleri rahatsız ve rencide edecek bir tavır içerisinde olduğu, Türk ve İngilizler arasına nifak sokmaktan geri kalmadığı anlaşılmış, bu sebepten görevinden alınması istenmiştir⁷⁹.

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere işgal yıllarında İtilâf devletleri polisinin, özellikle İngiliz yetkililerinin çalıştırdığı Rum ve Ermeni tercüman ve yardımcıları, bu yetkililerin Türklere karşı olan tutumlarına büyük ölçüde olumsuz etki yapmıştır. Çünkü bu yetkililer ister istemez Türklere, söz konusu Osmanlı tebaası Rum veya Ermenilerin gözüyle bakmaktaydı. Bu hususta Harold Armstrong'un konuyla ilgili olarak söylediği "*Dürüst olmayan tercümanlara güvenen İngiliz askeri makamları, sarhoş, faydasız ve yalancı bir zorba olan Dipovan gibi canavarlara güveniyor; onlara yetki vererek iyi adımızı lekeliyorlardı*"⁸⁰ sözleri görüşlerimizi desteklemektedir.

Esasen bu Ermeni veya Rum tercümanların tavırları ve faaliyetlerinin zamanla yabancıları da rahatsız ettiğini görmek mümkündür. Mesela Sivas Kongresi'nin gerçekleştirilmesi sırasında incelemeler yapmak üzere Anadolu'da bulunan General Harbord ve General Pershing'in iyi niyetleri ve tarafsız davranmaya çalışmalarına rağmen bu mümkün olmamıştır. Çünkü heyette Mühendis Binbaşı Şekerciyen, Mühendis Üsteğmen H. H. Kaçadoryan, Yardımcı Aram Kojassar, Tercüman Dikran Serjenyan ve Tercüman Dik Ohanesyan olmak üzere ikisi subay, üçü sivil beş Amerikalı Ermeni bulunmaktadır. General Harbord heyetinde bulunan Ermenileri çevresinden uzaklaştırarak, güvenilir, dürüst ve Türk asıllı bir tercüman ve rehber bulunmasını İstanbul'daki temsilcilerinden istemiştir. Amerikan Büyükelçisi de Robert Koleji Müdürü ile temasa geçerek kolejde tarih öğretmeni olan

78 Gürsoy Şahin, "Atatürk Döneminde Batı'daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Doğumunun 125. Yılında Atatürk Özel Sayısı*, 8. Cilt, Sayı 3, Aralık 2006, ss.137-159.

79 Mustafa Turan, "Karahisar-ı Sahip'te İngiliz Siyasi Temsilciliği Tercümanı Ermeni Hem'e Tepkiler ve Ermeni Meselesine Politik Yaklaşım", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3. Cilt, Sayı I, Haziran 2001, s. 19-20.

80 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 3. baskı, Ankara: TTK yay., 1995, C. I, s. 12-13.

Hüseyin Pektaş'ın bu iş için görevlendirilmesini sağlamıştır⁸¹. Ancak aynı hassasiyeti göstermeyen yabancıların, Ermeni tercümanların yönlendirmeleri sonucu yanılığa içine düştükleri de ifade edilmelidir.

Sonuç

Tarihin erken dönemlerinden beri devletlerarası ilişkilerde vazgeçilmez bir unsur olan tercümanlık müessesesi, Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerde Müslümanların her hangi bir Batı dili öğrenmeye karşı ilgisiz kalmaları sebebiyle, köken olarak Batılı olan ancak din değiştirerek Osmanlı hizmetinde çalışan kişilerin görev aldıkları bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek elçilik ve devletlerarası ilişkilerde resmi gerekse gezgin ve tüccarlık gibi alanlarda verilen ve sivil olarak tanımlanabilecek tercümanlık hizmetleri, uzun bir süre Osmanlı'nın gayrimüslim unsurlarının yerine getirdikleri bir görev olmuştur. Bu anlamda Osmanlı'nın Rum tebaasının daha çok resmi tercümanlık hizmetlerinde ön plana çıktığı, bunun yanında sivil tercümanlık hizmetlerinde Rumların yanında özellikle Ermeni ve Yahudilerin de görev yaptıkları görülmektedir.

Ermenilerin, Osmanlı dışişleri teşkilatında XVIII. yüzyıldan itibaren ancak yoğun olarak özellikle Rumların resmi tercümanlık görevlerinin sona erdiği 1821 yılındaki Yunan isyanından sonra görev almaya başladıkları anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Osmanlı Dışişlerinde çeşitli alanlarda görev yapan Ermenilerin genel olarak titizlikle çalıştıkları anlatılmaktadır. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyunda gündeme gelmeye başlaması ile birlikte Ermeni tercümanlardan birçoğunun ayrılıkçı Ermenilerle birlikte hareket etmeye başladıkları, belgelerdeki ifadesiyle "*fesat erbabından*" oldukları görülmektedir. Tabiri caizse tercümanlar, kökleri yurtdışında olan ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin, Osmanlı topraklarındaki ayakları ve takipçileri olmuştur.

Ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin yoğunlaştığı II. Abdulhamid döneminde, Osmanlı topraklarında komitacı Ermeni faaliyetlerinin engellenmesi amacıyla Ermenice bilen memur ihtiyacının yoğun bir şekilde hissedilmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemlerde Ermenice okuyan, yazabilen aynı zamanda tercüme yapabilecek güvenilir memur ihtiyacı ile ilgili yazışmalar ilginç bir gerçeği gözler önüne sermiştir. Bu da tercüman olarak talep edilen Ermeni, Rum ve Bulgar dillerini bilen güvenilir kişilerin İstanbul'da dahi bulunamadığıdır.

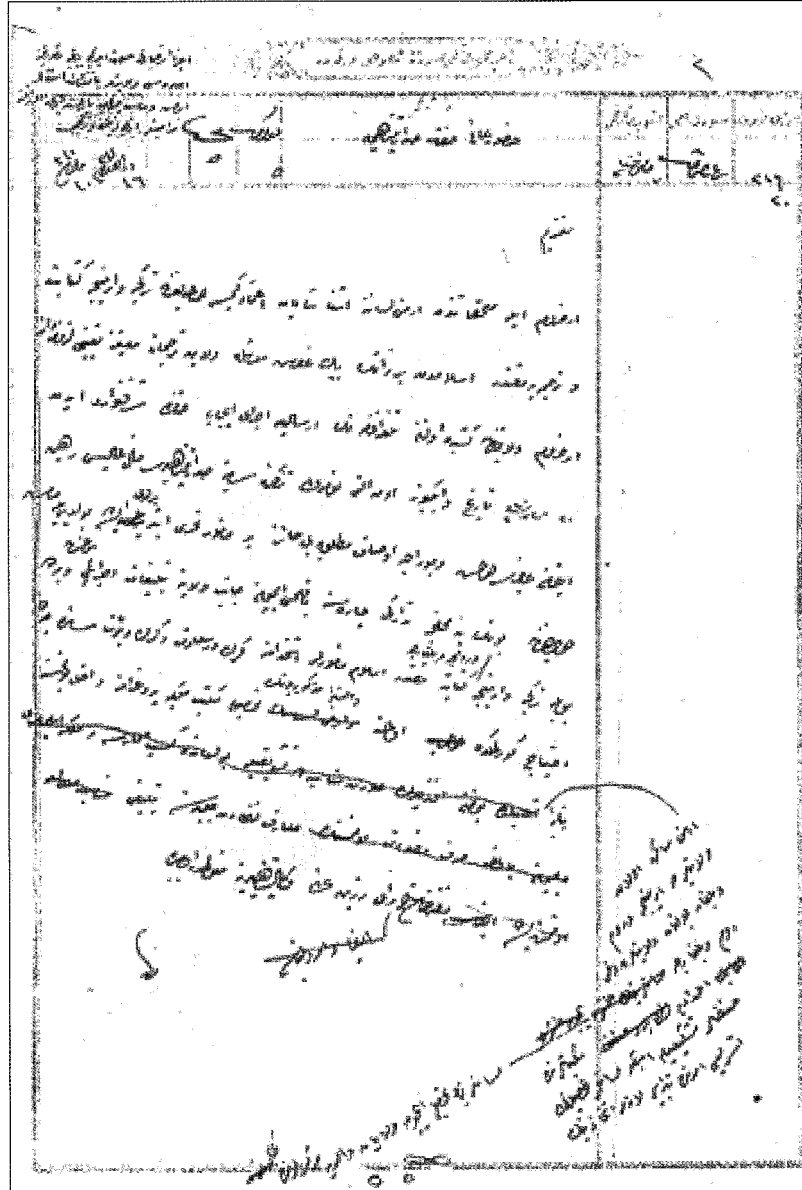
81 Fethi Tevetoglu "Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı Prof. Hulusi Y. Hüseyin (Pektaş)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 4. Cilt, Sayı 10, Kasım 1987, s. 201.

Bu dönemde Ermeni çıkarlarını destekleyen kişilerin tercüman olarak görev yapmaya devam etmesi veya Batı dili ve Ermenice bilen güvenilir memurlar bulunmaması şüphesiz Osmanlı'nın bir zafiyetidir. İşin ilginç tarafı Osmanlı yöneticileri; komitacı Ermeni tercümanların bütün bu ayrılıkçı faaliyetlerine karşın onları görevlerinden almak dışında, bu soruna köklü çözümler getirememiş, ihtiyacı çok hissedilen Müslüman tercümanları yetiştirememiştir. Bunun temel sebepleri arasında; Osmanlı yöneticilerinin Ermenice, Bulgarca ve Rumca gibi kendi tebaasının dillerinin öğretilmesini ihtiyaç olarak görmemesi, bu diller ile ilgili bir beklentisinin olmaması, yabancı dil eğitiminin uzun seneler alması, dil felsefe ve eğitiminin sağlam temellere oturtulamaması, tercümanlık konusunda ihmalkâr davranılması ve dünyadaki gelişme ve değişimleri yeterince takip edememesi gibi nedenler sayılabilir.

Bu çerçeveden bakıldığında güvenilir tercümanların gerek tarihte gerekse günümüz dünyasında göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir ihtiyaç olduğu görülecektir. Kanaatimizce Ermeni meselesinde Türkiye'nin elini kuvvetlendirecek en önemli avantajlardan birisi; makalemizde incelemeye çalıştığımız içlerinde Ermenice'nin de bulunduğu çeşitli yabancı dilleri ve Türk tarihini iyi bilen elemanlar olacak ve bu durum ülkemizde uzun vadede son derece önemli gelişmelerin zeminini oluşturacaktır.

EKLER

Ek-1. Erzurum Vilayeti'ne Ermenice Bilen Güvenilir bir Kişinin Tercüman Olarak Tayini Hakkında

BOA, DH.MKT. nr. 62/238.

Ek-3. Ruslarla Olan Dostane İlişkileri Erzurum Rus Konsolosluğu Ermeni Tercümanının Bozabileceği Hakkında

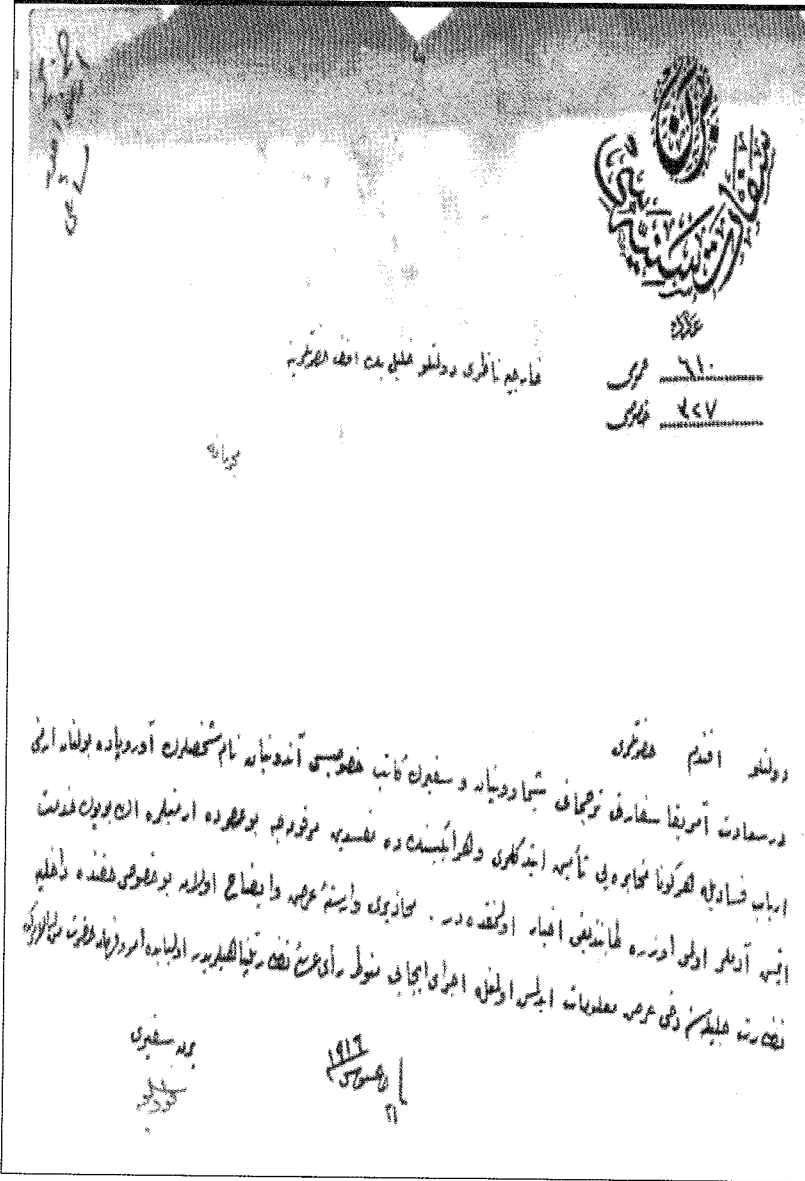
باسمہ کاتبہ در درخواہ روی هم پوزی شربتند شرفه

حج سربرایک طبع امر و فرماہ اصابت عباد حضرت ظل اللہی و جہل
حد و طرفہ بولناہ بالجلہ قوماندانہ وضابطہ و عساکر روسیہ قوزلارہ وضابطہ
ایلم رضای عالی دائرہ سنہ آسایتک واضطاطک علی الخصوص مناسبات و صفات
جاریہ تک عسہ محافظہ و ادارہ سے صون در جہدہ ساعیہ بولند و حتی ان
عادی و قوتات حد و در بی رہ کمال اہتیکہ تاجی و تزویر ایہ رک - سیران ممنونتی
جالب بر صورتہ جل و فصلہ موفیہ اولقندہ اولوب عہد اللہ تعالیٰ شمدیہ قدہ
ورہ و صفاتی اخلاقیہ ای اولوبہ بر حال وقوعہ کلمہ کی کبی عہد تعالیٰ بعدیہ
سیدارہ ویریلدیجکما قوای مأمولہ - آنجورہ ضرورم روسیہ قونای استراضہ
اولقلہ ترجمانقندہ استخراہ الیہ کی برارضی غایت مضد و برخواہ اولوب دائما
قونایوس موی رہی تحریک و تشویق ایہ رک ان عادی بر سئلہ در اختلاف تضاد
ایقاعہ جالیتمقدہ اولدیقندہ قونایوس موی الہ مضد قونایک القا آتہ فریقہ
اولدیجہ اختلافات آسکک اولدیجی دوائف - ضای عالی احوال حدود مستعد
اولدیجی جہلہ لطفاً و عنایہ یا قونایوس موی الہک تبیلی و یا خورد جہت عسکریہ
ایلم حسہ امتزاج ایہ رک مناسبات جاریہ تک محافظہ ضمنہ تمجد بولندہ دائرہ صفات
واسطہ سیر و صایای لذتہ ایضا ایہرلیسی بالوجوہ دابستہ رأی و ارادہ حکمت اعظم
حضرت باد شایبہ ویریلدیجک
ص ۱۰۷

شرفه
رکی

BOA, Y.PRK.ASK. nr. 62/242.

Ek-4. Amerikan Elçiliği Tercümanı Şimadunyan ve Elçinin Özel Katibi Andonyan'ın Devlet Aleyhindeki Faaliyetleri Hakkında

4'ÜNCÜ ORDU KOMUTANLIĞI'NIN BÖLGESİNDE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE VE İNSANİ YARDIM ÇALIŞMALARI

(FIGHT AGAINST THE EPIDEMICS AND ENDEAVORS FOR HUMANITARIAN
AID IN THE AREA OF RESPONSIBILITY OF THE 4TH ARMY COMMAND)

Dr. Ahmet TETİK |

Öz: Birinci Dünya Savaşında, özellikle 1915 Olaylarına ilişkin olarak 4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Bölgesi önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak Türkiye'de 4'üncü Ordu'nun sorumluluk alanı içine giren bölgelerdeki "insani yardım" konusu neredeyse hiç gündeme gelmemiştir. Oysa, burada özellikle salgın hastalıklara karşı verilen mücadele bütün olumsuz şartlara rağmen dikkat çekicidir. Bu bağlamda toplum sağlığına yönelik çabalar da günün şartları içinde değerlendirilmeye muhtaç olmakla beraber 4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın sivil halka yönelik insani yardım çalışmaları da göz ardı edilemeyecek derecede öneme sahiptir. Bu makalede arşiv belgeleri ışığında işte tüm bu konulara açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Salgın hastalıklar, Sağlık hizmetleri, 4'üncü Ordu Komutanlığı, İnsani yardım, Cemal Paşa.

Abstract: The 4th Army Command is area of responsibility holds an important ground during the First World War, especially in relation to the 1915 incidents. The endeavors for "humanitarian aid" conducted in the 4th Army's area of responsibility has never taken its due place in the agenda. However, the fight given against the epidemics in the region, despite the prevailing negative circumstances, is of utmost importance. The initiatives aiming the development of public health necessitates a thorough evaluation under the consideration of the prevailing circumstances of the day. Attempts for provision of humanitarian aid by the 4th Army Commander Cemal Pasha constitute an inexorable reality. This article aims at explaining these issues under the light of the archival documents.

Key Words: Epidemics, The 4th Army Command, Humanitarian Aid, Cemal Pasha.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sırasında ordular yalnızca birbirleriyle değil, kimi zaman birbirlerinden daha öldürücü bir düşmanla, salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle kötü beslenme ve olumsuz hava ve barınma koşulları hem askerlerin hem de sivil nüfusun kolera, tifüs, dizanteri, hatta grip gibi hastalıklar neticesinde ölümlerine yol açmıştır. Örneğin 1918 yılında Fransa-Almanya sınırındaki siperlerde başlayan grip salgını kısa zamanda tüm kıtayı sarmış, hatta ABD'ye ulaşmış ve yüzbinlerce insanın ölümüne yol açmıştır. Benzer bir biçimde 1914 kışında Rus ordusunu çekilmeye zorlamak üzere gerçekleştirilen Sarıkamış harekatında binlerce Osmanlı askeri tifüs salgını nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Kısacası Birinci Dünya Savaşı sırasında salgın hastalıkların etkisinin araştırılması yaşanan trajedinin boyutlarını gözler önüne sermek açısından son derece önemlidir.

İşte bu makale de Güney Anadolu, Suriye ve Filistin civarında konuşlanmış olan 4. Ordu Komutanlığı'nın görev alanı içerisine giren bölgelerde salgın hastalıkların etkilerini ve alınan önlemleri analiz etmek üzere kaleme alınmıştır. 4. Ordu'nun seçilmesinin özel bir önemi vardır; bu ordu Ermeni tehcirinin yapıldığı bölgelerde görev yapmaktadır ve tehcir edilen Ermeniler arasında görülen salgın hastalıklarla mücadelede önemli bir rol üstlenmiştir. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın Ermeni diasporası tarafından Ermeni "soykırımı"nın baş aktörlerinden biri olarak uluslararası kamuoyuna sunulması ve akabinde Ermeni militanlar tarafından Tiflis'te öldürülmesi konuyu daha hassas hale getirmektedir. Dolayısıyla bu makalede Cemal Paşa'nın Türk askerlerinin ve bölgede yaşayan halkların olduğu kadar Ermeni muhacirlerin hayatını da tehdit eden salgın hastalıklarla mücadelesi de incelenecektir.

Konunun bütün detaylarını yansıtabilmek adına makale bir çok alt bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde önce salgın hastalıkların yarattığı tehdidin büyüklüğü Osmanlı askeri arşiv belgelerine istinaden gözler önüne serilecek, daha sonra da 4. Ordu'nun bu hastalıklarla mücadele yöntemleri incelenecektir. Bu çerçevede Halep'te alınan tedbirler, kurulan hastaneler ve hastaların nekahat dönemlerini geçirdikleri nekahathanelerin işleyişi ve faaliyetleri ortaya konulacak, salgın hastalıklardan ölümlerle ilgili istatistikler sunulacak ve özellikle tehcir edilen Ermenilere yönelik Osmanlı ordusunun insani yardımları üzerinde durulacaktır.

Karanlık Güç: Salgın Hastalıklar

17 Ekim 1915 tarihinde, Dahiliye Nezareti,Suriye Valiliğine şu telgrafi çeker:” Hamada bulunan yirmi bine yakın muhâcirin arasında humma-yı tifo’îdi ve dizanteri hastalıkları zuhûr ederek yevmî yetmiş seksen vefeyât vukû’ bulmakta olduğu haber alınmıştır. Haleb’de bulunan Muhâcirin Müdîri Şükrü Bey’le bi’l-muhâbere sıhhat-i umûmiyenin muhâfazası zımnında muhâcirinin bir ân evvel mahall-i mahsûslarına sevkleri ve netîceden ma’lûmât i’tâsı.”¹

Telgrafta öne çıkan düşünce, Devletin vatandaşlarına zarar veren bir sağlık probleminin giderilmesi için ivedi ivedi tedbir almaya çalışmasıdır.İşin can alıcı noktası da budur.Ermenileri yok etmek üzere hareket ettiği öne sürülen idarenin tavrı söz konusudur. Çünkü “Ermenilerin iddiaları tarihi ve bilimsel temellerden ziyade hatırat türü subjektif eserlere veya sahte belge ve bilgiye dayanan propaganda eserlerine dayanmaktadır.”² Dönemin en önemli problemi olan salgın hastalıklara karşı Osmanlı Devleti’nin aldığı tedbirlerin yanı sıra çok söz edilmeyen “Ermenilere insani yardım” konusu ,arşiv belgelerinde “sükut içinde” bekleyen gerçeklerle açıklanacaktır.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi 1’inci Şubesi 1910 yılında “Seferde Hidemât-ı Sıhhiye Nizamnâmesi”³ yayınlar. Nizamnâmenin bölümlerinden birisi “Ordu Hastalıkları” adını taşımakta, bölümde “tifo, dizanteri, kolera, tifüs, çiçek, humma-yı racia ...”⁴ gibi salgın hastalıkların yayılma biçimleri hakkında da bilgiler verilmektedir. Salgın hastalıkların yıkıcı etkisiyle özellikle “askerî kuvvetlerin gücünün ne ölçüde kaybedildiğini gören bir anlayışın uyarıcısı olarak bu nizamnameyi değerlendirmek mümkündür. Nitekim nizamnamenin yayınlanmasından kısa bir süre sonra başlayan Balkan Harbinde salgın hastalıklar önemli kırıma yol açar. Mesela, lekeli humma ve kolera bu savaşta etkisi en fazla olan salgın hastalıklardandır.⁵

Salgın hastalıklar, 20’nci yüzyılın onlu yıllarındaki savaşlarda, Osmanlı Ordusu-

1 BDA.DH.ŞFR,nr.57171; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. Ankara: 1995, s.107.

2 Yusuf Sarınoy, “*Ermeni Meselesi ve Gerçekler*”, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, ASAM, Ankara: 2007, C.2. s. 649.

3 *Seferde Hidemât-ı Sıhhiye Nizamnâmesi*, Matbaa-i Askeriye İstanbul, 1326.

4 A.g.n. s.191-197.

5 Ord.Prof.Dr.Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*, Ankara: Ankara Tıp Fak. Yay.;54, 1956, s.6-34.

nun cephedeki değil içindeki en tehlikeli ve öldürücü düşman olarak hayati rol oynamışlardır. Bu hastalıklarla mücadeleye büyük önem verilmişse de personel ve malzeme yetersizliği yüzünden mücadelede başarı oranı düşük kalmıştır. Balkan Harbinden sonraki Birinci Dünya Harbinde de bu düşmanla mücadele sürüp gitmiştir. “Balkanlar Harbinde vâzihan tanıdığımız lekeli humma ile mücadele edilememesine ve bu yüzden birçok kurban vermemize sebep, hastalığın nakilleri olan bitleri öldürebilecek vasıtalarla mâlik olmadığımız dolayısıyla idi. Umûmî Harp esnâsında Sarıkamış felâketini müteakib Üçüncü Orduda hükümran olmaya başlayan lekeli humma ile de mücadelede, aynı sebeplerden dolayı lâyuad (sayısız) kurbanlar verdik.”⁶

Birinci Dünya Harbi başlarken de salgın hastalıklarla mücadele konusunda bilgilendirme çabaları sürer. Gülhane klinik araştırmalarından, “Seferberlik Salgınlarına Karşı” adlı broşür yayınlanır.⁷ Ondört sayfalık broşürde, tabip subayların en büyük görevinin “her türlü müşkülattan çekinmeyerek seferberlik salgınlarını kesmek, hiç değilse önüne bir sedd-i hâil (engelleyci) çekmek”⁸ olduğu belirtilir ve yapılması gerekenler anlatılır.

4’ncü Ordunun Karanlık Güçle Savaşı

4’üncü Ordu Komutanlığının sorumluluk bölgesindeki sıhhi hizmetler, tehcir edilenlerin gönderildiği yerler olması dolayısıyla önem arz etmektedir. 4’üncü Ordu Sıhhiye Reisi Ali Galip, 29 Haziran 1915 tarihli vukuat raporunda, salgın hastalık tehlikesine karşı alınan tedbirler hakkında bilgi verir.⁹ Halep’te “Ahaliye Mahsus İntanî Hastahanesi” bir haftaya kadar açılacaktır. Hıfzısıhha komisyonu haftada iki kez toplanarak, bulaşıcı hastalık seyrini yakından takip edecektir.

Kudüs’te halk arasında “lekeli humma” vakalarında artış gözlenince şu tedbirler alınır. “Evvela ikiyüz yataktan ibaret bulunan Belediye hastahanesi tahliye edilerek emrâz-ı sâriyeye (bulaşıcı hastalıklara) tahsis edilmiştir. Kudüs şehri dokuz mıntıkaya taksim edilerek, her mıntıkaya iki tabip tayin ve birer polis ve jandarma tefrik edilerek bütün hanelerde taharriyât icra edilmiş, bütün halk muayeneden geçirilmiştir. Hastalar derhal hastahaneye nakil ve haneler kükürtle dezenfekte edilmiş, 11 gün karantina uygulamak suretiyle, az zamanda ahali arasında hastalığın önü alınmıştır.”¹⁰

6 Hıdemât-ı Sıhhiyede Harb Tecrübeleri, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyeti Riyaseti, Dersaadet: Matbaa-i Askeriye, 1338, s.41.

7 Doktor Vehbi Nâhi, *Seferberlik Salgınlarına Karşı*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, , 1330.

8 A.g.b. s.3

9 ATASE Arşivi, BDH Kol.;Kls.3243; D.2; F.1.

10 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.2; F.1-1.

4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa da bölgesindeki sağlık meselelerini yakından takip eder. Konunun hiçbir şekilde göz ardı edilmesine izin vermez. Bulaşıcı hastalıkların yıkımını bildiğinden, mücadeleye önem verir. 18 Ekim 1915 tarihinde, Halep Menzil Müfettişliğine gönderdiği telgraf emrinde, onun hassasiyeti görülmektedir. “21 –7-331 (4 Ekim 1915) tarihli telgrafımızda, emrâz-ı sâriyeye karşı tedâbir-i şedîde ittihaz ve tatbik etmek üzere Halep Menzil Müfettişi ve Altıncı Kolordu Kumandan Vekili ve hat komiseri ve Halep Vilayeti sıhhiye müdürü Halep Menzil Müfettişliği sertabibi şimendifer sertabibinin ictima etmelerini tebliğ eylemiş olduğum halde cümlesi Halep şehri içinde bulunan bu zevatın el'an bir zaman tayin ederek ictima edememiş olduklarını öğrenmekle müteessir oldum. Halep Menzil Müfettişi Paşa hazretleri bu zevatın hepsini birden, üçüncü günü kendi nezdine celb ve cem' edecek ve emrâz-ı sâriyenin derhal imhâsı için icâb eden en şedîd ve en müessir tedâbiri temin-i ittihaz ve tatbik edeceklerdir.”¹¹

Cephe Gerisinde Mücadele: Halep

Cemal Paşa, özellikle Ermeni göçmenlerin arasında bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için, yetkilileri uyarıp tedbirlerin alınmasını takip etmiştir. Göçmenlerin sevklerinden önce mutlak surette muayene edilmelerini ve hastaların tedaviye alınmalarını 2 Eylül 1915 tarihli telgraf emriyle ilgililere bildirir. Emrin eksiksiz uygulanıp uygulanmadığını da raporlarla izler. Halep Lojistik Destek Müfettişliğini, “Halep'ten Rayak'a sevk edilen göçmenler arasında 106 hasta bulunduğunu, 2 lekeli humma vakası tespit edildiğini bildirerek, “sağlıklı olanların sevkini” emrini tekrarlayarak ikaz eder.¹² Cemal Paşa'nın bu uyarısı üzerine yapılan araştırmada, Dr. Haçik Bogosyan ve Toros Ovakciyan'ın görevlendirildiği sevk işleminde, onların kararlarının aksine hareket edenlere kesin emir verilmesinin gereği arz edilir.¹³ Bir başka yazıyla da, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için, Halep Lojistik Destek Müfettişliği Baştabipliğinden, trenle sevk edilen asker, sivil yolcuların “istasyonlarda bir defa muayeneye tâbi tutulması” istenir.¹⁴ Bu hassasiyetler, cephe gerisi güvenliğine yönelik tehlikenin önlenmesini göstermektedir. Kaldı ki bunun da ötesinde yurttaşların sağlığı konusunda, özellikle göçmen Ermeni yurttaşların sevk hususundaki duyarlılığının bir göstergesidir.

Kasım 1915'te Halep'te bulaşıcı hastalık tehlikesi iyice artar. Tehlikenin önüne

11 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-5.

12 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.2; F.7; D.5A; F.1-6.

13 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.2; F.7a.

14 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.6; F.7-1.

geçmek için 4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, alınacak tedbirleri kapsayan bir ordu emri yayınlar. Buna göre şu tedbirler uygulanacaktır.¹⁵ Sevk edilen Ermenilerin geçiş noktalarından birisi olan Halep, bulaşıcı hastalıklara müsait bir ortam haline gelir. Cemal Paşa'nın Ordu emri yayınlaması, şehrin o günkü durumu ve oradan yayılması muhtemel salgına yönelik kaygılarından dolayıdır. Emirde belirtilen alınacak tedbirler de bu kaygıların izlerini taşımaktadır. Öncelikle, Halep'te biriken Ermeni göçmenlerin konaklamak üzere yerleştirildiği Fransız Hastahanesi boşaltılarak, hastahane olarak kullanılacaktır. Lekeli humma, tifo gibi bulaşıcı hastalık görülen Ermeniler, burada hemen tedavi altına alınacaklardır. Bu işlerin koordinasyonu ve sorumluluğu Göçmenler Müdürü Şükrü Bey'dedir.

Cemal Paşa bulaşıcı hastalıklarla toplu mücadele edebilmek için halkın aydınlatılması ve bilgilendirilmesinin zorunluluğunu görür. Bunun için halkın kendi sağlığını koruma hususunda Türkçe ve Arapça bildirimler hazırlatarak (... özne yok)sağlamaya çalışır. Hazırlanan bildiri bütün evlere dağıtıldığı gibi, halkın yoğun olduğu caddelere, sokaklara asılacaktır. Ayrıca camilerde, kiliselerde, sinagoglarda bildiriye belirtilen hususlar cemaate açıklanacak, cemaat uyarılacaktır. Bunun sorumluluğu da Halep Belediyesi ile Halep Valiliği Vakıflar Müdürlüğüne verilir. Toplu halde bulunan mekânlardan olan okullar, ikinci bir emre kadar kapatılırlar.

Emre göre, lekeli humma, tifo gibi hastalıklara yakalananlar hemen hastahaneye sevk edilecek, tabipler vakaları hemen Halep Sağlık Müdürlüğüne rapor edeceklerdir. Aykırı hareket eden tabipler (asker-sivil) şiddetle cezalandırılacaklardır. Bulaşıcı hastalığa yakalananlar, Fransız Hastahanesinde ücretsiz tedavi edilebileceklerdir. Tedavi, iye, yatak ücreti dâhil olmak üzere isteyenler; imkânlardan "Doktor Altunyan Hastahanesine günlük 3 meci diye; Askerî Hastahaneye 1 meci diye; Belediye Hastahanesi 10 kuruş"¹⁶ ödeyerek yararlanabileceklerdir.

4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa yayınladığı emirde, Halep'te bulaşıcı hastalıklara karşı mücadelede genel koordinatör olarak Alman Karl Vayland'ı tayin ettiğini açıklar. Halep Valiliği, öncelikle yapılacak işlerdeki harcamalarda kullanması için Karl Vayland'a 500 Osmanlı lirası tahsis eder. Genel koordinatör Karl Vayland şu hizmetlerin yürütülmesinden sorumludur. "Şehrin temizliği ve dezenfeksiyon işlerinin tanzimi, halka dağıtılan ve ilan edilen bildiriye hususların yerine getirilip getirilmediğinin kontrolü, gerekirse uygulanması için zorlayıcı tedbirlere başvurulması ve kentle hastahaneler arasındaki hasta trafiğinin düzenlenmesi."¹⁷

15 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-13.

16 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-13.

17 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-13.

Yayınlanan emir gereği Halep, temizlik ve dezenfekte işlemleri için bölgelere ayrılacak, her bölgeye 6'ncı Kolordu Komutanlığınca bir bölge komutanı ile bir doktor tayin edilecektir. Doktorların emrine temizlik müfrezesi ile dezenfeksiyon cihazı verilecektir. Hastaların taşınması için "yaylı arabalardan" teşkil edilecek bir filo oluşturulacak ve bu arabalar "başka hiçbir hizmette kullanılmayacak ve sık sık dezenfekte edileceklerdir." Hastalıktan kurtulamayanların defin işlemleri de "sağlık şartlarına uygun olarak" yapılacaktır.

Ordu emri açıkça şunu ortaya koymaktadır ki cephe gerisindeki tehlikenin farkında olan Cemal Paşa, mevcut imkânlar çerçevesinde bütün çabayı göstermektedir. Cephedeki düşman saldırısının yanı sıra içerideki saldırıya da karşı koymak bir mecburiyettir, çünkü cephenin direnci cephe gerisinin sağlamlığına bağlıdır.

Cemal Paşa, sağlık işleri konusunda disiplini elden bırakmaz. Hastahaneleri denetler, gördüğü aksaklıkların üzerine gider. Hasta koşulları, yemekhaneler, mutfaqlar, onun denetlediği yerlerdir. Meselâ, hastahane çalışanlarına kışlık elbise ve paltolarının dağıtılmadığını, hastaların tek battaniye ile yattıklarını gördüğü Duhul hastahanesi sorumlu doktorunun – hastahaneye yeterli sayıda battaniye geldiği halde dağıtmadığından dolayı – cezalandırılmasını ve ne ceza verildiğinin kendisine bildirilmesini emreder.¹⁸ Onun bu emri üzerine 6'ncı Kolordu Komutanlığının sorumlu olduğu bu hastahane "işler derhal bir düzene konulur."

Asker nakliyatında, yol üzerindeki noktalarda tedbirler alınması için gayret gösterilmesine rağmen,¹⁹ salgının önüne geçmek mümkün olmaz. Mamure'den, Halep Lojistik Destek Baştabıplığına çekilen 3 Aralık 1915 günlü vukuat telgrafında, askerler arasında "dizanteri"nin "icra-yı hükm" ettiği bildirilir.²⁰ Aynı günlerde Halep'teki halkta salgın hastalıklar görülür.²¹ Bunun üzerine, Halep'te 200 yataklı bir tecrîdhane açılır, "seyyar buhar ekipleri ile iki mevkiye buharhaneler teşkil ve tesis edilir."²² Önemli bir geçiş noktasını oluşturan Halep'ten geçen askerler için de ayrıca "hamamlı ve etüvlü iki misafirhane" tahsis edilir. Ayrıca Pozantı-Halep arasında güzergâh üzerinde sıhhi tedbirlere başvurulur, "bu hatta fırınlar etüv makamında kullanılırlar."²³

18 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-15.

19 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.165; D.722; F.15.

20 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-22.

21 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.9-1.

22 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.3-4.

23 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.3-5.

4'ncü Orduda Salgın Hastalıkların Yol Açtığı Kayıplar

Birinci Dünya Harbinin başlangıç aylarında, salgın hastalık kayıpları çok önemli sayılarda değildir. Ekim 1914'te verem, karahumma, dizanteriden ölenlerin sayısı 8,²⁴ Aralık ayında 19,²⁵ Ocak ayında 16²⁶ iken Şubat 1914'te 44'e çıkar.²⁷

4'üncü Ordu salgın hastalık istatistik çizelgelerine göre Mart-Haziran 1915 döneminde hastahanelerde vefat edenlerin sayısı 446'dır.²⁸ Yine aynı istatistik verilerine göre 1916 yılı, salgın hastalıkların etkisini artırdığı bir dönemdir. Bir örnek olmak üzere sadece Mart (1916) ayında, lekeli tifoya yakalanan 2417 kişiden 532'si; dizanteriye yakalanan 381 kişiden 230'u; humma-yı raciaya yakalanan 1535 kişiden 150'si hayatını kaybetmiştir.²⁹ Nisan ayında ise lekeli tifo, dizanteri ve humma-yı racia bulaşan 3060 kişiden 748'i kurtulamayarak vefat eder.³⁰ Yüzde 25'e yaklaşan bu ölüm oranı tehdidin büyüklüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Haziran,³¹ Ağustos,³² Eylül,³³ Ekim,³⁴ Kasım³⁵ aylarında salgın hastalıkların etkisi fazlasıyla görülür. Bir fikir vermek üzere, Aralık 1916'da cepheye şehit olanların sayısı 5, yaralanarak hastahane tedavisi altına alınanlar 177 iken; hastahaneye yatan hasta sayısı 15.130'dur.³⁶ Ocak 1916'da salgın hastalıktan dolayı 685 personel vefat eder.³⁷

Bütün bu verilerin ortaya koyduğu gerçek, salgın hastalıkların, cephedeki savaşın çok daha yıkıcı olduğudur. 4'üncü Ordu Komutanının bu meseledeki mücadelesini, silahlı gücünü koruma gayreti kadar, ayakta kalıp kalmama mücadelesi olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

24 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.10; F.1-7.

25 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.10; F.1-13.

26 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2185; D.15; F.1-19.

27 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2185; D.15; F.1-93.

28 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.10; F.1-34;37;40;43.

29 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-1.

30 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-1a

31 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-3.

32 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-5.

33 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-6.

34 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-8;10.

35 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.10; F.1-73.

36 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-12.

37 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2184; D.14; F.14-14.

Ulaşım Yollarında Alınan Tedbirler

2'nci Ordu bölgesindeki göçmenlerin Adana'ya sevklerine ilişkin emir alınıp hazırlıklar yapılırken, Urfa'da kolera görüldüğü haber alınır. Bu durumda göçmenlerin güzergâhında olan Urfa'dan geçerken hastalığı taşımaları söz konusu olduğu için sevk ertelenir.³⁸ 4 Nisan 1917'de, 4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, "bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için trenlerin temizliği" hususunda yeni bir emir yayınlar. İstasyon görevlilerini ve komutanları, görevlerini ihmal etmemeleri konusunda uyarır ve temizleme müfrezeleri teşkili emrini verir. Temizlik müfrezeleri Şam, Kudüs ve Halep Askerî Komiserlikleri emrinde görev yapacaklar, personel Ordu Sıhhiye Okulundan temin edilecektir.³⁹

4'üncü Ordu emrindeki askerleri bulaşıcı hastalıklara karşı korumak, özellikle kuzey-güney hattındaki nakiller sırasında doğması muhtemel vak'alara engel olmak için de sıkı tedbirler uygulamaya konur. "Kadem" istasyonundan şimendiferle veya karadan cenuba sevk edilen bilcümle efrad Kadem istasyonunda iki gün karantinaya tâbi tutulacaktır.⁴⁰ Karantina uygulanacak birlikler iki günlük sürede yıkanacak, elbiseleri de etüvden geçirilecektir.

Kadem'de bir alaylık "açık bir karantina ordugâhı" tesis edilecek, bir sıhhiye astsubay komutasında on kişilik temizlik müfrezesi görev yapacaktır.⁴¹ Karantina ordugâhında "yüz kişilik" hamam kurulacaktır. Hamam, "yüz kişinin soyunabilmesine kâfi bir odayı ve bu odaya bir kapı ile muttasıl yüz kişi yıkanacak bir mahalli ve yıkandıktan sonra yüz kişinin giyinmesine muhtass bir mahalli ihtiva edecektir."⁴² Kârgir olacak hamamın inşasına hemen başlanıp kışa yetiştirilecek, geçici olarak hizmet vermek üzere de müştemilatı ahşaptan yapılarak Ağustos 1917'nin ikinci haftasına kadar faaliyete geçirilecektir. 4'üncü Ordu Sıhhiye Reis Vekili Neşet Ömer imzasıyla yayınlanan bu emrin gereğini Ordu Lojistik Destek Müfettişliği ile 8'inci Kolordu Komutanlığı ve Genel Hat Komiserliği yerine getireceklerdir.⁴³

Kadem'de kurulacak bu karantina noktası ile Rayak'tan Şam'a, güneyden gelerek

38 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2455; D.240; F.1.

39 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3290; D.136; F.1-33.

40 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.5; F.5-6.

41 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.5; F.5-7.

42 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.5; F.5-7.

43 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.5; F.5-7.

Halep hattıyla kuzeye veya Rahle, Beyrut nekahethânelerine giden asker, sivil yolcular “şiddetli bir muayene ve teftişe tabi tutulacak” böylece salgın hastalıkların yayılmasının önüne geçilecektir.

Ulaştırma hatları boyunca kurulan tesislerde yıkanma problemi halledilmeye çalışılır. Toros, Avanos lojistik destek hatlarında hamamlar (günlük 1800 kişiye hizmet verebilen) hizmete sokulmuş, İslahiye’de de “hamam ve fırın” tesis edilmiştir.⁴⁴ Halep’te günlük 2000 kişiye hizmet veren hamam mevcuttur. Şam’da da aynı şekilde sevk edilen personelin istifade edeceği hamamlar vardır. 4’üncü Ordu bölgesinin güney ucu Kudüs’te, günlük 300 kişinin temizlenmesine yetecek bir hamamın yanı sıra, 3000 kişiye hizmet verebilecek hamam inşasına da başlanmıştır.⁴⁵

Kolera ve dizanteri salgınına karşı (Ağustos 1917) alınan bir başka tedbir de Rayak,⁴⁶ Kadem, Der’a,⁴⁷ Ahan, Afule,⁴⁸ Vadi-i Hazar, Telüşşeria⁴⁹ ve Kudüs istasyonlarında ve “bu istasyonlar arazisinin münasip yerlerinde onbeşer adet sahra helaları”nın yapılmasıdır.⁵⁰

İstasyonlardaki kontrol noktalarında sıhhi tedbirlerin uygulanması üzerinde önemle durulur. Bulaşıcı hastalık görülenlerin hemen karantinaya alınması için emirler yayınlanır. Askerlere olduğu kadar sivil yolculara da dikkat edilir. 4’üncü Ordu Lojistik Destek Baştabipliğine verilen 15 Ağustos 1917 tarihli emirde bu konu şöyle yer alır. “Sivil yolcular hakkında cihet-i mülkiyece teşkilat yapılmıştır. Bu hususlar cihet-i mülkiyeye aittir. Mamafih ahali arasında kolera zuhur ederse askerî hastahaneyeye yatırılması Ordu emri iktizasındandır.”⁵¹

Bulaşıcı hastalığa yakalananların takibi sıkı sıkıya yapılır. “Hastaların hane numaralarıyla isim ve sokaklarının” açık olarak 4’üncü Ordu Sıhhiye Müdürlüğüne bildirilmesi için bütün birimlere genelge yazılması bağlı birlik komutanlıklarına

44 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.6; F.1-12.

45 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.6; F.1-13.

46 Rayak; Lübnan.

47 Der’a; Suriye.

48 Afule; İsrail.

49 Telüşşeria; İsrail.

50 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.5; F.13:13-1.

51 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.5; F.14.

emredilir.⁵² Ayrıca bütün askerî komutanlıklara, bulaşıcı hastalıklara karşı yürütülen mücadelede, sivil sıhhi görevlilerin isteklerinin yerine getirilmesi emredilir.⁵³ İstanbul'da, Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine de ortaya çıkan bulaşıcı hastalık vak'aları hakkında rapor verilir.⁵⁴ Bu arada 4'üncü Ordu bağlı baştabipliklere ise Ordu bölgesinde ortaya çıkan vakalar hakkında bilgi verilir.⁵⁵

Göçmenlerin Acımasız Düşmanı Salgın Hastalıklar

Birinci Dünya Harbinin son yılına girilirken, bulaşıcı hastalık meselesi devam eder. Taberiye'deki⁵⁶ göçmenlerde ortaya çıkan kolera salgını bölgeyi tehdit eder. Taberiye'nin askerî birliklerin geçiş yolu üzerinde bulunması, hastalığın yayılma ihtimalini artırır. Sivil ve askerî sağlık görevlileri "şedîd tedâbir-i fenniye"ye başvururken, Taberiye'de bulunan Yahudi göçmenlerin bir kısmının "civar mahallere nakli" için de ilgililere emir verilmesi, Lojistik Destek Müfettişi tarafından, Şam'daki Suriye ve Garbî Arabistan Umum Komutanlığına arz edilir.⁵⁷

Taberiye'deki Yahudi göçmenlerin koleradan başka, lekeli humma ve diğer bulaşıcı hastalıklardan korunmaları ve salgının yıkımını önlemek için başvurulan yöntem, 21 Ocak 1917 tarihindeki yönetim anlayışını göstermesi bakımından çok önemlidir. Beyrut Valiliği ve Teberiyeye Kaymakamlığına gönderilen yazıda şunlar ifade edilmektedir. "Teberiyede mevcut bulunan muhacirlerin hiç olmaz ise rubunun (dörtte birinin) muhacirine memur etibba tarafından sâri (bulaşıcı) hastalıktan ârî (temiz) oldukları anlaşıldıktan sonra, güzergâh-ı askerî haricinde civar köylere sükûn ve intizam ile nakil buyurulmasını rica ederim. Bu hususta Teberiyeye Kaymakamının derhal şimdi o civarda bulunan Musevî Muavenet Heyeti Reisi Mösyö Dizenkok'u Teberiyeye davet ve onun re'y ve intihâbı (kararı ve seçimi) esas olmak üzere Teberiyeye Musevîlerinin civar köylere tevzii (dağıtılması) işini süratle bitirmesini en muvâfık (uygun) çare telakkî ediyorum."⁵⁸ Zaten Taberiye'de ortaya çıkan bu vakanın üzerine gidilir, alınan tedbirler İstanbul'da Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine bildirilir.⁵⁹

52 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3245; D.15; F.1-88.

53 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.8; F.1-7:8.

54 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.6; F.2-18:19:22:25; Kls.3244; D.8; F.1-4.

55 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.6; F.2-29.

56 Taberiye; İsrail.

57 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3245; D.3; F.10.

58 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3245; D.3; F.10-3:4.

59 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3245; D.3; F.10-5.

Ermeni göçmenlerde görülen salgın hastalıkların cepheye sevk edilen askerlere bulaşmaması için de tedbirler aranır. Hasta bir askerin cepheye savaşması söz konusu olmayacağından bu yönde azami gayret gösterilir. Mamure hattı güzergâhında görülen, “iki tifo ve dizanteri” vakası üzerine, Halep Lojistik Destek Müfettişliği, “Ermeni muhacirlerinin askerle temaslarının men’i” konusunda, hükûmet tabibi tarafından uyarılır.⁶⁰ Bu uyarı dikkate alınarak Lojistik Destek noktasındaki görevliler yeniden ikaz edilirler.⁶¹ Resulayn Lojistik Destek Hastahanesi baştabibi lekeli humma, dizanteri, tifo gibi hastalıkların, askeri nakliye güzergâhı üzerinde bulunan bölgeden geçenler üzerinde tehdit edici düzeyde olduğunu belirterek⁶² asker arasında hastalığa rastlanmadığını ancak şimendifer şirketinin “daha dikkatli davranması” hususunda uyarılmasının uygun olacağını Halep Lojistik Destek Baştabipliğine bildirir.⁶³ Bütün bu gayretlere rağmen, hastalıklar Resulayn’da da görülür.⁶⁴

Ermeni göçmenleri, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için yakından izlenirler. Mamure’de Ermeni göçmen çadırları devamlı kontrol edilirler. Rastlanan her vak’a anında haber verilir. Mamure’den tabip Rafael tarafından, Halep Lojistik Destek Müfettişliği Baştabipliğine gönderilen 22 Kasım 1915 tarihli vukuat telgrafında; İki saat evvel Mamure ve Kanlıgeçid arasındaki muhacirin miyanında aynı çadırdaki şüpheli iki lekeli humma mesaibi görülmekle hemen tecrîd işlemi yapıldığı ve “icab eden tedbir-i sıhhiyenin” Lojistik Destek Hat Komutanlığı’na yazıyla bildirildiği ifade edilmektedir.⁶⁵ Yine göçmenlerin trenlere bindirildikleri vagonların temizliği, durak noktalarında tuvaletlerin her altı günde bir kapatılıp yenilerinin açılması, buraların her gün kireçlenmesi hususu, Halep Hat Komiserliğine, 4’üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa tarafından hatırlatılır ve aksaklığa meydan verilmemesi emredilir.⁶⁶

Cemal Paşa, “Ermeni muhacirin nakliyâtı hasebiyle 4’üncü Ordunun havalî-i şimâliyesinde icrâ-yı tahribat eden lekeli hummaya karşı, Orduca şedîd ve muvaffakiyetli bir mücadele”⁶⁷ verildiğini ancak personel (tabip) ve malzeme (sey-

60 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-8.

61 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-9.

62 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-11.

63 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-12.

64 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-14; F.1-17.

65 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F.1-15.

66 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3305; D.191; F.21.

67 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.5.

yar etüv) eksikliğinin giderilmesi için İstanbul'daki "Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umûmîliği"ne telgraf çeker. (bu cümle yanlış kurulmuş düzeltmem gerekiyor mu yoksa yazı dili üslubu bu şekilde mi kullanılıyor emin olamadım) İstanbul'dan verilen söz konusu isteklerin hemen karşılanacağı cevabı verilir.⁶⁸

Ermeni göçmenlerle yayılan salgın hastalıkların önünü alabilmek için azami gayret sarfedilir. İslahiye'de bulunan "muhacirler her gün öğlen sonu muayene edilirler."⁶⁹ En ziyade ölümler "dizanteri ve iltihab-ı em'a (bağırsak iltihabı)"dan meydana gelmektedir. Tabip Mihran'ın Halep Lojistik Destek Baştabibine verdiği bilgiye göre, sıtma ve tifo da bölgede çok görülmektedir. Aynı tarihte (2 Aralık 1915) Resulayn'da da "nezle-i em'a, malarya (sıtma) dizanteri"den "muha-cirin arasında zuhur eden vefeyât üç günde yüzirmi"yi bulur.⁷⁰ 48 lekeli humma vakası duyumu alınır.⁷¹ Ölüm sayısındaki fazlalık, bölgede karşı karşıya kalınan felaketin somut gerçeğidir. Topluluklarda, bütün çabalara rağmen "bulaşıcı hastalık" saldırısı çok yıkıcı olmuştur. Bu saldırı, asker-sivil ayırmadan önüne çıkan insanları yıkıp geçer.

İdarecilerin olağanüstü gayret ve titizliklerine rağmen, sevkıyatta aksaklıklar yaşanır. Cemal Paşa, tespit edilen uygulama aksaklıklarının üzerine gider. Sorumluların ağır şekilde cezalandırılacaklarına dair emirler yayınlar. Özellikle "hasta ve düşkünlerin" hiçbir şekilde sevk edilmeyeceklerini vurgular.⁷² Bu durumda olanların mutlaka nekahethânelere gönderilmeleri, nekahethâne bulunmayan yerlerde ise sevk edilebilecek kadar sağlıklarına kavuşuncaya dek hastahanelerde açılacak nekahethâne koşullarında tedavi edilmeleri emrini verir.⁷³

Pozantı, güneye yapılan sivil ve asker sevkıyatının yoğun olarak yaşandığı bir merkez olarak, bulaşıcı hastalıklara oldukça açıktır. 4'üncü Ordu Komutanlığı sıhhi mücadelede, Pozantı'nın önemini bilir ve ona göre hareket eder. Cemal Paşa Başkomutanlıktan, tedavileri tamamlanmadan, hiçbir hastanın ve düşkünün "gerek Dersaadet'ten ve gerekse Anadolu vatan hastahanelerinden ileriye sevk edilmemesi"ni istediği gibi, "Pozantı'da mevcudiyetine en ziyade lüzum görülen bir bakteriyoloji istasyonunun derhal tesis edilmesi" için gereğinin yapılmasını,

68 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3451; D.219; F5-1.

69 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F1-20.

70 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.5A; F1-21.

71 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F9.

72 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F1-17.

73 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F1-17.

29 Aralık 1915 günlü telgrafla bildirir.⁷⁴

4'üncü Ordu Sıhhiye Reisi Ali Galip, Şam'dan İstanbul'daki "Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliğine" gönderdiği yazıda, Ermeni sevkinden sonra ortaya çıkan durumu özetler; 4'üncü Ordu'nun sorumluluk bölgesinde "lekeli humma ve humma-yi râcia" etkili olmuştur. "Lekeli hummadan üç ay zarfında ondokuz tabip ve iki eczacı ve birçok da hastabakıcı efrad" kaybedilmiştir.⁷⁵ Dönemin şartları düşünüldüğünde kayıp fazladır. Bu kayıplar, Ordudaki sıhhi teşkilatın, bulaşıcı hastalıklarla mücadelesindeki fedakârlığın örneğidir. Bu kayıplar karşısında Ali Galip Bey, "iyileştirici etkisinin görüldüğünü işittiği" lekeli humma aşısını, doktorlara ve hastabakıcılara tatbikten çekinmez. Son çare olarak bu yola başvurmuştur. Daha sonra temin edilecek "kolera, tifo, dizanteri ve çiçek" aşılılarıyla halkın ve göçmenlerin aşılınması sivil ve askerî sağlık görevlileri tarafından gerçekleştirilecektir.⁷⁶

Şifa Yurtları Hastaneler

1915 yılı sonlarına doğru Kudüs'te 4000 yataklı bir hastahane kurulması planlanmıştır. Hastahanenin "2000'i (yataklı kısmı) askerî, geri kalanlarının da mülki idareciler tarafından yapılması" emredilir.⁷⁷ Kudüs 1'inci Lojistik Destek Müfettişliği, Kasım ayı (1915) başlarında hastahanenin 900 yataklık kısmını tamamlar. Çeşitli binalarda tesis edilecek bu hastahanenin yönetimi ve sağlık kurullarının işleyişi tek merkezden yürütülecektir. Bu sırada, Kudüs'te savaştan önce İtalya'nın inşa ettirdiği hastahane binasına el konulur ve 100 yataklık yer temin edildiği gibi, 200 yataklık bir kapasite de elde edilmiş olur.⁷⁸

Halep'te açılması kararlaştırılan 2000 yataklı "Vatan" hastahanesinin 1000 yataklık bölümünün Ocak 1916 sonunda, hasta kabulüne başlaması için 4'üncü Ordu Komutanlığınca ilgililere kesin emir verilir. İşin koordinatörlüğü 6'ncı Kolordu Başhekimliğince yürütülür.⁷⁹ Ayrıca Şam'da ve Halep'te birer nekahethâne de hizmete sokulacaktır. Bu nekahethâneler 230 yataklı olacak ve bunlardan sadece bölge halkı yararlanacaktır.⁸⁰Daha sonra, Cemal Paşa, Şubat 1916 sonuna kadar

74 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.12.

75 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2442; D.159A; F.3-33.

76 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.4242; D.6; F.1-1.

77 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3318; D.H1; F.1-96.

78 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3318; D.H1; F.1-96.

79 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-20.

80 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-21.

diğer 1000 yatağın daha hazırlanarak hizmete girmesi emrini verir.⁸¹

Halep Vilayetinde resmî olarak görev yapmayan doktorlardan da yararlanmak üzere, Lojistik Destek Komutanlığınca girişimde bulunulur, Halep Emniyet Müdürlüğünden, 45 yaşını geçmiş olanların isimleri ve nerede olduklarına dair bilgi istenir.⁸² Halep Emniyet Müdürlüğünce verilen cevapta 14 isim bildirilir. Bu isimlerden 4'ü Türk, 6'sı Ermeni, 4'ü de Rum'dur.⁸³ Doktorlardan 11'i Halep'te, 1'i Antep'te 2'si de İskenderun'da bulunmaktadır. İsmi bildirilenlerden Doktor Altunyan'ın özel hastahanesinde halka hizmet verdiğiinden bahisle, askerî hizmette görevlendirilmesini uygun görmeyen 6'ncı Kolordu Asker Alma Başkanı, görüşünü Lojistik Destek Müfettişliğine 18 Mayıs 1916 tarihli yazıyla bildirir. Diğer tabiplerin ise Müfettişlik emrine gönderilmeleri için ilgililere emir verilir.⁸⁴

4'üncü Ordu bölgesinin büyük kısmında sıcak iklim hâkimdir. Bir de bu iklimden kaynaklanan bulaşıcı hastalıklarla mücadele söz konusudur. Bunun için de Beyrut'ta "hıfzıssıha müessesesi kurulması planlanır. 4'üncü Ordu Mıntıkası Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Heyeti Reisi Dr. Binbaşı Neşet Ömer'in teklifiyle hayata geçirilmek istenen bu plan için ortam da uygundur. "Beyrut, Suriye ve Filistin'in öteden beri merkez-i ilmîsi olduğu gibi hâl-i hazırda bir mekteb-i tıbbiye mâlik olduğundan müessesenin yanı başında bir de tadrîs mahalli bulunmuş olacaktır."⁸⁵ "Osmanlı Memâlik-i Hâre Hıfzıssıha Müessesesi" için Dr. Binbaşı Neşet Ömer'in hazırladığı tahmini bütçede, kuruluş masrafı 500.000 kuruş, yıllık daimi harcama 248.000 kuruş, toplam 748.000 kuruş öngörülmektedir.⁸⁶ Hıfzıssıha müessesinde bakteriyoloji ve parazitoloji bölümleri faaliyet gösterecektir.

Binbaşı Neşet Ömer'in projesini, Cemal Paşa memnuniyetle kabul eder ve hemen tesisi için harekete geçmesini, kendisinden "yalnız para ve salahiyet istemesi"ni emreder.⁸⁷ Konuyla ilgili tekliflerini beklediğini de ilave olarak bildirir.⁸⁸

1917 Mayıs ayı başlarında, Şam'da iki hastahane ihtiyacı karşılayamaz hale ge-

81 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-20a.

82 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.7; F-8.

83 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.7; F.8-2.

84 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3253; D.7; F.10.

85 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; F.2-1:2.

86 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; F.2-2.

87 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; F.2-3.

88 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; F.2-4.

lince, Lojistik Destek Müfettişliğine bağlı olarak 2000 yataklı bir hastahänenin hizmete sokulması için ivedi hazırlıklara başlanır ki söz konusu hastahane Haziran ayına kadar bitmiş olacaktır.⁸⁹ Bu emirler, savaştan kaynaklanan olumsuz şartların, salgın hastalıklarla mücadeleyle rağmen, başa çıkmaktaki zorlanışın ifadesi olarak görülebilir. Aynı tarihlerde cephelerde şiddetlenen muharebelerde ağır yaralananların hastahanelere sevk edildikleri düşünöldüğünde mevcut hastahanelerin yetersiz kalabileceği değeriendirilse de bu salgın hastalıkların etkisini azaltmaz.

Nitekim 2 Mayıs 1917 tarihinde, Şam'daki 4'üncü Ordu Sıhhiye Reisliğine bildirilen 12'nci Kolordu Sıhhiye Reisliğinin raporuna göre Adana Vilayetinde yaklaşık 1650 kişi hastahanelerde tedavi görmektedir. Bunlardan 13'ü göçmen, 11'i yaralı, 22'si subay, 222'si ordu harici, 49'u esirdir. 13 kişi bulaşıcı hastalık teşhisiyle tedaviye alınmış, lekeli hummadan kurtarılan 2 kişi taburcu edilmiş; 2 kişi lekeli hummadan 1 kişi de dizanteriden ölmüştür. Hastahanelerde 87 lekeli humma, 23 humma-yı racia, 27 dizanteri, 2 çiçek, 1 menenjit halen tedavi edilmektedir.⁹⁰ 7 Mayıs 1917 tarihli raporda ise hastahanelerde yatanların sayısı 1793, nekahethânelerde bulunanların sayısı da 750'dir.⁹¹

Haziran 1917 başında alınan bir kararla daha süratli hizmet vermek üzere hastahaneler, "Başhekim, eczacı, hesap memuru, inzibat subayı ve işe subayından oluşan kurullar tarafından idare edilmeye başlanır.⁹² Vadi-i Sanan'da "kolera tecridhane ve karantinası" tesis edilerek faaliyete geçer.⁹³ Trenle gelen birlikler ve siviller bu noktada muayeneye tabi tutulurlar. Tecrid ve karantina süresi üç gündür.

25 Mayıs 1917'de Beyrut'ta faaliyete geçecek olan "Memâlik-i Hane Hıfzısıhha Müessesesi"nin tesisine Binbaşı Neşet Ömer görevlendirilir.⁹⁴ İlk harcamalar için de 4'üncü Ordu Komutanlığından 5.000 lira tahsis edilir ve "Hıfzısıhha şubesi müdiriyetine Beyrut Mekteb-i Tıbbiyesi hıfzısıhha muallimi Ekrem Hayri, bakteriyoloji şubesi müdiriyetine seririyyâr-ı dahiliye (dahiliye kliniği) muallimi Abdi Muhtar ve parazitoloji şubesi müdiriyetine ilm-i hayvanat ve parazitoloji mualli-

89 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; F.3.

90 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.4242; D.6; F.1-10.

91 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.4242; D.6; F.1-14.

92 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-17.

93 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.6; F.2.

94 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; F.2-5.

mi Ali Vehbi Beyler" tayin edilirler.⁹⁵

Beyrut'taki Hıfzısıhha Müessesesinin müdürlüğünü, Ekrem Hayri Bey yürütecektir. Buranın temel görevi aslında "en mühim hastalar üzerinde taharriyat-ı fenniye de bulunmak" olduğundan, müessesede ayrıca on yataklık bir uygulama reviri de içinde yer alacaktır. Malzeme ihtiyacı, Tabip Binbaşı Neşet Ömer Bey'in başkanlığında yapılacak koordinasyon toplantısından sonra tespit edilecek ve hemen getirilmek üzere Almanya'ya sipariş verilecektir.⁹⁶

Göçmenlere Şefkat

Halep'te bulunan Ermeni göçmenlerin hayat şartlarında iyileştirme çalışmaları da çok yönlü devam eder. Askerî atölyelerde (imalat-ı harbiye) çalışan Ermeni göçmenlerin sayısı 6400'dür. Belediye, Öğretmen Okulu, Teknik Okul gibi resmî ve özel kurumlarda çalışanlar ise 556'dır. 1995 kişi de yetimhanelerde, askerî ve özel kurum barınma yerlerinde güvence altına alınmışlardır.⁹⁷ 14 Haziran 1917 tarihi itibarıyla Halep'te, 12.988 yerli ve yabancı göçmen bulunmaktadır. Bunların, 2132'si yerli, 1925'i yabancı, 8951'i de göçmendir.⁹⁸

Diyarbakır'da mevcut "muhacirin hastahanesi"nin şartlarının iyileştirilmesi için 2'nci Ordu Komutanı Fevzi Paşa tarafından girişimde bulunulur.⁹⁹ Diyarbakır Valiliği ve 2'nci Lojistik Destek Müfettişliği gerekli sıhhi ve tıbbî malzeme ile onarım araç gereçlerini temin ederler.¹⁰⁰ Hastahane ihtiyacı duyulan malzeme listesi çıkarılır.¹⁰¹ İhtiyacı duyulan malzemeler şunlardır: "Çinko taş, çinko tabak, nevresim, demir kaşık, yemek tablası, çinko su bardağı, küçük su destisi, toprak ibrik, çarşaf, don, gömlek, hasta entarisi, hasta abası, havlu, na'lin, terlik, yorgan, çinko tükürük taşı, çinko oturak, ördek, süpürge, etüv makinesi, sandalye, sandık, yazı takımı, küçük ve büyük defter, demir kalem, ıstampa, çingirak."¹⁰²

Alınan bütün tedbirlere rağmen "zührevî hastalıklar" da ordunun ve halkın haya-

95 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; E.2-6.

96 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.9; E.2-7.

97 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.525; D.2050; E.13-1.

98 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.525; D.2050; E.13-1.

99 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; E.3-2.

100 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; E.3-4.

101 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; E.3-3.

102 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; E.3-3.

tını tehdit eder. Cemal Paşa, Halep ve Şam'da 100'er yataklı "Zührevî Hastalıklar Hastahanesi" kurulması için harekete geçer. Binalar, Halep ve Şam Valiliklerince tahsis edilecek, sıhhî ve tıbbî malzemeler ise 6'ncı Kolordu Asker Alma Başkanlığı ile Ordu Lojistik Destek Müfettişliği tarafından tedarik edilecektir. İlaç ve ilaç ihtiyaçları ise Şam ve Halep'teki askerî hastahanelerden birine bağlanmak suretiyle karşılanacaktır.¹⁰³ Lojistik Destek Baş Müfettişliği de "nakledilecek sivil şahıslar için Diyarbakır'da bir etüvhâne kurulması" hususunda İstanbul'da Sıhhiye Başkanlığına müracaat eder.¹⁰⁴ 2'nci Ordu Lojistik Destek Müfettişliği de Elazığ'da zor durumdaki 1100 kişilik mülteci grubunun elinde mevcut fazlası malzemeyle koruma altına alınmasını sağlar.¹⁰⁵

4'ncü Orduda Karanlık Güçle Savaşan Kuvvetler

1917 yılı Aralık ayı itibariyle 4'üncü Ordu Komutanlığının sıhhî teşkilatı iki kısma ayrılmış olarak hizmet vermektedir. Hıfzısıha (Sağlık Koruma) ve Tıbbiye teşkilatı. Hıfzısıha teşkilatı Pozantı'dan Sina cephesine kadar uzanan yol güzergâhı üzerindeki kara ve demiryolu hatları üzerinde bulaşıcı hastalıklara karşı kurulan merkezlerde faaliyet göstermektedir. Bu merkezlerde derecelerine göre karantina, ordugâh ve tecrithaneleri temizleme, bakteriyoloji muayene istasyonlarıyla hizmet verilir.

Şam, Kudüs ve Halep'teki hıfzısıha kurumlarında, bakteriyolojik muayene ve aşı yapılmaktadır. Kudüs'te ayrıca çiçek aşısı hazırlanan bir laboratuvar ve kuduz aşısı merkezi de faaliyettedir. Yine Halep, Şam, Kudüs ve Beyrut asker alma dairelerinde ordu personeline hizmet veren temizleme istasyonları bulunmaktadır.

Tıbbî teşkilat kapsamında hastahaneler ve revirler yer alır. Hastahaneler "Vatan Hastahaneleri" olarak isimlendirilmişlerdir. Adana, Halep, Şam, Kudüs ve Nasıra vatan hastahaneleri üç klinik başlık altında faaliyet gösterirler. Bulaşıcı hastalıklar, cerrahî hastalıklar ve diğer hastalıklar. Nasıra, Şam ve Kudüs'te yaralı ve hasta nakline tahsis edilen "sıhhî ulaştırma (araba)" ekiplerinden başka, cepheden yaralı sevkinde kullanılan, ameliyathanesi bulunan, bir yaralı katarı da seyyar hastahane olarak Vadi-i Hazar'da hazır bulundurulur.¹⁰⁶

103 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-76.

104 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3243; D.6; F.1-22.

105 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; F.3-4a.

106 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.10; F.3-1.

Askerî hastahane ve nekahethânelerde yüzlerce göçmen tedavi edilir.¹⁰⁷ Göçmenlerin hayat şartlarını iyileştirmeyi “cihet-i askeriyyeye mevdu’-ı akdes bir vazife” olarak kabul eden 2’nci Ordu Komutanı Nihat Paşa, onların ıskânları ve sıhhi meselelerini halletmek için 2’nci Ordu Sıhhiye Reisine, mülkî makamlar nezdinde girişimde bulunması emrini verir.¹⁰⁸ Yayınlanan 2 Şubat 1918 tarihli emirle de 2’nci Ordu bölgesindeki mültecilerin bütün Lojistik Destek hastahanelerine kabul edilip tedavilerinin yapılması sağlanır. Harcamaların mülkî idarelerden karşılanması hususunda talep de Sahra Sıhhiye Genel Müfettişliği tarafından Dâhiliye Nezaretine iletilir.¹⁰⁹ Bu talebe olumlu cevap verilir.¹¹⁰

Nekahethane: Hayata Dönüş

4’üncü Ordu Komutanlığının sorumluluk bölgesinde yapılmakta olan “nekahethâneler”in kullanımına ilişkin olarak, Cemal Paşa’nın emriyle, “28 Temmuz 1915 tarih ve 287 numaralı talimata göre hareket edilmesi ilgililere tebliğ edilir.¹¹¹ Talimatta, nekahethânelerin işlevi şöyle belirtilmektedir: “Nekahethâneler, hastahane değil, hastalık veya yorgunluk sonucu zayıf düşmüş kişilerin, eğitimlere devam ederek eski kuvvetlerini kazanmaları için açılmış yerlerdir.” Bu tanımlamayla, nekahethânelere, “hastahanelerde şifa bulduktan sonra, hastalığından hiçbir eser kalmamış ancak zayıf düşmüş kişiler” gönderilebilecektir.

Nekahethâne talimatına göre yaz mevsimindeki günlük program şöyledir. “Saat 07.00’de sütlü çay, sütlü çikolata veya sütlü kahve, bir rafadan yumurta ve yeterli ekmelele sabah kahvaltısı; saat 09.00’den 11.00’e kadar hastaları yormayacak şekilde silahsız eğitim ve sıhhi jimnastik oyunları, beden hareketleri; saat 12.00’de öğle yemeği, saat 16.00’den 18.00’e kadar ders, saat 18.00’de akşam yemeği, 20.00’den 21.00’e kadar haftada iki kez nekahethâne doktoru tarafından askerî sağlık ve iki kez de nekahethâne subayı tarafından teorik askerî eğitim ve öğretim dersleri ve saat 21.00’de yat borusu.¹¹² Nekahethânelerin kadrolarında bir tabip, bir eczacı, bir idari görevli, iki sekreter, bir iâşe sorumlusu, bir iâşe yardımcısı, bir inzibat, iki aşçı ve yirmi sıhhiye askeri görev yapar.

Askerî bir hüviyet taşısa da bu nekahethânelerden siviller de istifade etmişlerdir. Göçmenlerden hasta olanların “askerî sağlık kurumlarından” yararlanmaları da

107 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; F.3-7.

108 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; F.3-8.

109 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; F.3.

110 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; F.3-1; Kls.3247; d.1; F.1-20.

111 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-37.

112 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-37.

kanunî güvence altına alınmıştır.¹¹³ Sadece sivillere tahsis edilen Halep Bulaşıcı Hastalıklar Tecrithanesinin idaresi Halep Valiliğinin sorumluluğundayken, bütün masrafları Ordu bütçesinden karşılanmıştır. Cemal Paşa, bu kurumları “vatan hastahaneleri” kapsamına alarak, mali destek sağlamıştır.¹¹⁴

4’ncü Ordunun İnsani Yardım Faaliyetleri: Ters Yüz Edilen Gerçekler

Diğer taraftan, Ermeni göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması için de yoğun çaba gösterilir. Kudüs Lojistik Destek Müfettişi Miralay A. Ruşen tarafından, 25 Temmuz 1916’da Kudüs Erzak Depo Müdürlüğüne şu emir verilir. “Ermeni Patrikhanesine beş bin kilo buğday verilecek, esmânı (bedeli) bilahare Ordu Kumandanı Paşa hazretleri tarafından tesviye olunacaktır. Vezne makbuzu makamında işbu emrin hıfzıyla, mezkurül-mikdar buğdayın Patrikhaneye i’tası lâzımdır.”¹¹⁵ Savaş şartlarında, Cemal Paşa’nın bu davranışı düşündürücü olduğu kadar, Ermeni vatandaşlara olan bakış açısını göstermesi bakımından da önemlidir.

4’üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, bölgede “insani yardım” konusunda uğraş verirken, “Havas Ajansı” Yafa ve Gazze şehirlerinde sadece Yahudilerin tahliye ettirildiğine dair bir haber geçer. Haber, Avrupa gazetelerinde yayınlanınca, Kudüs’ten, yalanlamayı bizzat Yahudi ileri gelenleri yaparlar. Amsterdam’a gönderilen Hevroviç imzalı telgrafta gerçek durum şu sözlerle açıklanır: “Söz konusu kaynaktan duyurulan diğer yalan haberler gibi bu da gerçek dışıdır. Bu şehirlerin tahliyesi, cins ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün halka uygulanmasına karar verilmiş olup askerî ve stratejik bir mahiyet taşımaktadır. Tahliye, hükûmetin her türlü yardımı ve Cemal Paşa’nın da gözetiminde gerçekleşmiştir. Filistin Musevileri burada kalmışlardır. Tahliye edilen herkes gibi Filistin’in her tarafında istedikleri yerlere iskân edileceklerdir.”¹¹⁶

Patrik Kamazej imzasıyla, İstanbul’da Mousenyör Dolçi’ye gönderilen açıklamada ise Cemal Paşa’nın Rumlara ve Ermenilere yaptığı yardımlar hakkında bilgi verilmektedir. Öncelikle, Kudüs’te yaşayan Hıristiyanlara ilişkin haberlerin yalan olduğu belirtilerek şu açıklamalar yapılır: “Arazilerimiz, evlerimiz, bütün manastırlar yerli yerindedir. Rahip ve rahibeler rahatlırlar. Cemal Paşa, zorunlu ihtiyaçların karşılanma meselesini bizzat çözmüştür. Rum Ortodoks Cemaatine şimdiye

113 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.1768; D.206; F.12(1).

114 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-54.

115 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3318; D.H2; F.53.

116 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; F.2-12.

kadar 400.000 Frank ve 300.000 kilo buğday dağıtılmıştır. Ermeni Cemaatine de 80.000 Frank para ile 100.000 kilo buğday verilmiştir. Kudüs'teki diğer ihtiyaç sahiplerine de buğday bedeli olarak binlerce lira dağıtıldı.¹¹⁷

Patrik Kamazej'in açıklamalarının yazılı olduğu belge, 29 Mayıs 1917 tarihlidir. Rum ve Ermeni Osmanlı vatandaşlarına yapılan yardımın büyüklüğü ile tarihe dikkat edilirse, bu davranışın önemi ortaya çıkar. Aynı tarihlerde Osmanlı topraklarının diğer bölgelerinde yaşanan iktisadi sıkıntılar göz ardı edilmemelidir.

Havas Ajansının Filistin'le ilgili haberi, Alman gazetelerinde de yalanlanır. Kudüs'te yaşayan Doktor Ton, Alman Yodişe Rundşau gazetesine tezkip gönderir.¹¹⁸ Budapeşte'den L.Saundor da, Kudüs Erkek Öğretmen Okulu öğretmenlerinden Haham Gros'a, "Havas Ajansının yalanlar içeren yayınlarını, bütün Macar gazeteleri ayrıntılı olarak tezkip etmişler ve silah arkadaşımız Türklerin, Yahudilere olan samimiyetlerinden bahsetmişlerdir." diye bilgi verir.¹¹⁹

Paris'te faaliyet gösteren Musevî İmar Cemiyetinin bir şubesi olarak çalışan Filistin'deki "Koloni Müdürlüğü"nden de bir açıklama telgrafi gönderilir" Telgrafta şu ifadeler yer almaktadır. "Bütün köylerimiz sakindir ve asayiş tamdır. Herhangi bir saldırıya uğramadan bütün işlerimize devam ediyoruz. Emniyetin bulunmadığına veya baskı yapıldığına dair yayılan bütün haberler asılsızdır. Osmanlı Hükûmeti, Yafa'dan çıkarılan Musevîlere yardım ederek Galile'ye(?) yerleştirmiştir. Portakal bahçelerini, bağlarını, mülklerini iyi korumaları için, Hükûmet tarafından, geçen yıl olduğu gibi bu sene de sahiplerine, önemli miktarda avans verilmiştir."¹²⁰

"Kudüs" Rum Patriği Damyanos, İstanbul'da Fener Rum Patrikhanesine gönderdiği açıklamada çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Rum Patriği Damyanos şunları söylemektedir: "Bize ulaşan duyumlara göre Havas Ajansı haberlerinde; doğruyu ve gerçeği garip bir şekilde örtmek ve gizlemek amacıyla, güya bu kutsal belde ve civarında bulunan kiliselerle, kutsal yerlerde mevcut kıymetli eşyalar, eski kutsal eserler, gasp ve yağma edilmiş olarak bildiriliyor. Böyle bir haber yaymaktaki amacın, Osmanlı yönetiminin itibar ve onurunu zedelemek olduğu açıktır. Sırf doğruyu ve gerçeği anlatmak üzere, kutsal Kudüs ve Rum tebaanın Patriği sıfatıyla, bu gibi uydurma haberleri alenen yalanlamayı görev bilir ve komutanımız Ahmet Cemal Paşa sayesinde bu kutsal yerde bulunan Rumların kutsal yerlerine

117 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; F.1-3.

118 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; F.2-10.

119 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; F.2-8.

120 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; F.3-5.

hasar vermek şöyle dursun, Birinci Dünya Harbi'nin her memlekette meydana getirdiği sıkıntıları hafifletmek ve gidermek için pek çok lütuf ve iyiliğe mazhar olduğumuzu ve hatta çok defa para, buğday ve çeşitli erzakla taltif ettiğimizi arz ve ilân ederiz. Bu iyilikler, yalnız Rumlara mahsus değildir. Bundan, ayırım yapılmaksızın bu kutsal topraklarda yaşayan bütün topluluklar –hatta burada kalmış olan Rus uyruklu 1.000'den fazla rahibe de pay almışlardır– Cemal Paşa'yı “büyük nimet sahibi” diye anmaktadırlar.

Cemal Paşa'nın bu bölgede yaptığı iyilikler, o derece ortadadır ki kaç defa bel-demize teşrif ettilerse, bütün halk tarafından şehre giriş ve çıkışlarında büyük coşkuyla karşılanmış, uğurlanmış ve her defasında büyük alaylar düzenlenmiştir. Dile getirdiğim gerçekleri tarafınıza arz ederken konunun yerel basın ve mümkün olduğu derecede de Avrupa basını ile kamuoyuna anlatılmasını rica ederim. Emin olunuz ki, böylece, hem çarpıtılmak istenen doğruların ve gerçeklerin hem de Osmanlı Devleti'nin hukukunun korunmasına hizmet etmiş olacaksınız.”¹²¹

Yahudi Vatandaşların Şükran İfadeleri

Kudüs Hahambaşı N. Danon ise İstanbul'daki Hahambaşı Naum'a Havas'ın haberlerini yalanlayan ve Filistin'deki gerçek durumu anlatan bir telgraf çeker: “Havas Ajansı, gerçekmiş gibi, Filistin'de Yahudilerin kovuşturuldukları hakkında tamamen yalan bir haber yaymıştır. Osmanlı Hükûmetine atılan bu iftiraya karşı -ki bunun gayesi açıktır- gerek kendi adıma ve gerekse bütün Yahudi cemaati adına kararlı bir şekilde hareket etmeyi en kutsal vazife bildiğimden, aşağıdaki protestomuzun bütün gazetelerde geniş bir şekilde yayınlanmasına yardımcı olmanızı rica ederim.

Gazze ve Yafa'nın Yahudileri Filistin'den çıkartmak amacıyla boşaltıldığı ve bundan yalnız Yahudilerin zarar gördükleri çok büyük bir yalandır. Gerçek ise; sırf kendi şahsî emniyetlerini sağlamak için Gazze şehrini terk etmek mecburiyetinde kalan 30.000 kişi arasında ancak 20-30 Yahudi'nin bulunduğu.

Aynı sebepten dolayı Yafa'yı terk etmek zorunda kalan 40.000 kişi arasında 7.000 Yahudi vardı. Bunların hepsi de yine Filistin'deki diğer şehir ve kasabalara yerleşebilmektedirler. Gerçekte hemen hiç kimse Filistin'i terk etmemiştir. Bütün Yahudi kolonileri, hatta Gazze ve Yafa'nın en yakınındakiler bile virane olmaksızın korunmuşlardır. Bu gerçekler, Osmanlı Hükûmetinin, Yahudilere karşı bir

121 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; F.1-2.

hareketinin ve Yahudilerin Filistin'den uzaklaştırılmasıyla ilgili bir düşüncesinin olmadığını kesin bir şekilde ispat etmektedir. Boşaltılan şehirlerin halkına, cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın nakilleri için, şartlar elverdiğince 5 araç verilmiştir. Fakir halka hükûmetçe para yardımında bulunulmuştur. Mal ve eşyanın gasp ve yağma edildiği haberleri de tamamen yalandır. Aksine bırakılmak mecburiyetinde kalınan eşya, tamamen koruma altına alınmıştır ve şu anda da koruma altındadır.

Kudüs'ten 7.000 Yahudi'nin uzaklaştırıldığı da alçakça bir uydurmadır. Harbin başından beri bir miktar düşmandan başka –Yahudi ve Yahudi olmayan– pek az Yahudi ailesi idarî sebeplerden dolayı Kudüs'ten uzaklaştırılmıştır. 4'üncü Ordu Komutanının, Yahudiler aleyhinde bazı beyanlarda bulunduğu da tamamen gerçek dışıdır. Tam tersi, Cemal Paşa, çoğu kez gerek yaptığı işlerle gerekse verdiği demeçlerle Türkiye'nin Yahudilere karşı yakınlığını göstermiştir. Cemal Paşa Yahudi cemaatinin ve askerlerinin dinî ihtiyaçlarına, Osmanlı Devleti geleneğinde bulunan uzlaşma politikasına daima önem vermiştir.

İdamlar, daimî işkenceler ve devam etmekte olan tahliyeler hakkındaki söylentiler, efsaneden başka bir şey değildir. Gerçekte savaşın başından beri çok ağır suçlar işlemiş olan üç askerden başka hiçbir Yahudi idam edilmemiştir.¹²²

Haham Gros ise Viyana'da Dr. Grunvaald ile Budapeşte'de Dr. Ledres'e, Kudüs'ten çektiği telgrafta, Havas Ajansının haberlerini, süratle bütün gazetelere yazarak protesto etmelerini ister. Cemal Paşa'nın ve Osmanlı Hükûmetinin Yahudilere bir düşmanlık beslemediklerini, son derecede hoşgörülü davrandıklarını vurgular.¹²³

Askeri Kurumlarda Çalışan Ermeni Göçmenler

4'üncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, sorumlu olduğu bölgeye gelen Ermeni göçmenlerin hayat şartlarını kolaylaştırmak için çaba göstermiştir. İmalathanelerde çalışan kadın göçmenlerin çalışma şartlarının düzenlenmesi ve kendilerine yaptıkları işin cinsine göre ücret ödenmesi için yayınladığı emri, yaşayan Türkçe'ye aktararak veriyoruz.

“Emrinizdeki imalathanelerde çalışan kadın göçmenlerin şartlarının düzeltilmesiyle ilgili hususlar:

1. Bugünden itibaren (16 Kasım 1917) çalışan kadınlara, aşağıdaki listede göste-

122 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; E.2.

123 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.533; D.2084; E.2-6.

rildiği gibi ödeme yapılacaktır.

2. Lojistik Destek Komutanlığınca belirlenecek miktardaki ekmek malzemesi, yetkililerce tespit edilen fiyat üzerinden, Halep Lojistik Destek Bölge Müfettişliğince temin edilecektir.

3. Çalışan göçmen kadınların hepsi sırayla her onbeş günde bir ücretsiz olarak hamamda yıkanacaklardır. Halep Lojistik Destek Bölge Müfettişi bu hususta görevli olup doğrudan bana karşı sorumludur. Ayrıca, sabun ve sair masraflar için harcayacağı parayı, her aybaşında benden isteyecektir. Hamama gittikleri günlerde, çalışan göçmen kadınların ücretlerinden kesinti yapılmayacak, yevmiyeleri ne kadarsa aynen ödenecektir.

4. İşçi kadınlara temiz ve tertipli yatacak yer temininden Halep Lojistik Destek Bölge Müfettişliği sorumludur.

5. Halep Lojistik Destek Bölge Müfettişliği Başhekimi, işçi kadınların sağlıklarından, hiçbir şekilde hastalık çıkmaması için gerekli bütün tedbirleri almakla yükümlüdür. Tabii, bu kadınları her gün muayene edecek, ilaçları ücret almadan kendilerine verilecektir.

6. Bu emir gereğince, idare tüzüğüne aykırı olarak harcanan para, 4'üncü Ordu Komutanlığınca istenecektir.”¹²⁴

Ermeni göçmen işçi kadınların yapacakları iş ve karşılığında ödenecek ücret listesi de şöyledir:

- “İplikten makine ile çorap örülmesi ve elle dikilmesi – 1 çift – 1 kuruş 20 para
İp eğirmek için yün hallaciye ücreti – 1 kilo – 1 kuruş 10 para
Yorgan yapmak için yün hallaciye ücreti – 1 kilo – 30 kuruş
Yün tarama ücreti – 1 kilo – 3 kuruş
İplik için pamuk hallaciye ücreti – 1 kilo – 1 kuruş 20 para
Yorgan ve pamuklu elbise için pamuk hallaciye ücreti – 1 kilo – 30 para
Mutabiye yapımı için kıl hallaciye ücreti – 1 kilo – 30 para
Ayaklı çıkırık ile direzin yün için ip imali – 1 kilo – 25 kuruş
Motorlu çıkırık ile direzin yün için ip imali – 1 kilo – 20 kuruş
Kırmenli anklime(?) yün ipliği imali – 1 kilo – 15 kuruş
Çuvallık için diverin ve anklime(?) olmak üzere iki çeşit yün ipliği menusta ücreti – 1 kilo – 12 kuruş
Çarklı kıl ipliği imali – 1 kilo – 7 kuruş
Kırmanlı kıl ipliği imali – 1 kilo – 9 kuruş
At torbası imali ve tevzi ücreti – 1 adet – 5 kuruş
Gübre torbası imali ve tevzi ücreti – 1 adet – 2 kuruş
Kolan imal ücreti – 1 adet – 2 kuruş 20 para
Yular sapı imal ücreti – 1 adet – 2 kuruş
Yün yıkatma ücreti – 1 kilo – 20 para

124 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-65.

Keçi kılı yıkatma ücreti – 1 kilo – 10 para
İki ayaklı tezgâh için ücret – 1 arşın – 85 para
Dört ayaklı tezgâh için ücret – 1 arşın – 2 kuruş 20 para”¹²⁵

Göçmenler için yapılanlar arasında düşkünler evlerinin kurulması da vardır. Humus'ta¹²⁶ kullanıma tahsis edilen binalarda 2000 kişilik düşkünler garnizonu kurulması kararlaştırılır.¹²⁷

Bir Yetimhane ve Patriklere Yardım

Meskene Hat Komutanı Yarbay Galip, aldığı emirle meskene'de bir yetimhane kurar. Yetim ve kimsesiz 164 çocuğun koruma altına alındığı yetimhaneye, Lojistik Destek ambarından günlük 50 kilogram bulgur, 64 kilogram un ve haftada bir-iki kez kuru verilir. Yetimhanenin yönetim kurulunda ise Ermeni göçmenlerden İsteyan ve Muratyan Efendiler yer almışlardır.¹²⁸

Osmanlı Hükûmeti, Ermeni göçmenlere “kerîm devlet” vasfıyla yaklaşırken, siyasî sebeplerden dolayı Şam'da ikamet eden eski İstanbul Patriği Ormanyan ve maiyetindekilerin iâşesini de sağlar.¹²⁹ Her ayın birinci günü; “5 kilo sade yağ (bulunmadığı zaman zeytinyağı), 8 kilo pirinç (bulunmadığı zaman bulgur), 8 kilo kuru sebze, 4 kilo şeker, 1 kilo kahve, 2 kilo sabun, 3 kilo petrol, 90 çift ekmek”¹³⁰ bizzat evinde teslim edilir.

Kudüs'ten Şam'a getirtilen, Kudüs Ermeni Patriği ve Ruhani Meclis üyelerine de “Şam'da buldukları sürece iâşeleri” 4'üncü Ordu Komutanlığı örtülü ödeneğinden karşılanır.¹³¹ Ordu Lojistik Destek Komutanlığınca, Ruhani Meclis üyeleri Piskopos Yegişa Çihingiryan, Karabet Mazlumyan, Bedros Saraçyan ile Rahip Krikoris Boyacıyan, Morer Üsküricyan, Karakin Haçaturyan, Katogikos, patrik ve maiyetinde bir diyakoz, bir de hademe” ye aylık “45 kilogram sade yağ, 70 kilogram kuru sebze, 30 kilogram şeker, 9 kilogram kahve, 10 kilogram sabun,

125 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; E.1-65a.

126 Humus; Suriye.

127 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3244; D.10; F.3.

128 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.5777; D.1; E.1-16.

129 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3774; D.3; F.2.

130 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3774; D.3; F.3.

131 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3774; D.9; F.3-9.

1 kilogram çay, 35 kilogram bulgur, 270 çift ekmek” verilir.¹³² Oysa bu sıralarda Kilis yetimhanesinin iâşesinde yaşanan sıkıntıyı çözebilmek için Halep Lojistik Destek Müfettişliği ile Halep Vilayeti İâşe Alt Komisyonu yazışır dururlar.¹³³

Anadolu’da Diğer Göçmenler

3’üncü Ordunun sorumlu olduğu yerlerde de sıhhiye teşkilatı faal olarak çalışmıştır. 9 Ağustos 1916 tarihli vukuat raporuna göre, o gün 1475 muhacir Suşehri’nden geçmiştir. Bir örnek olmak üzere, “Alucra, Şebinkarahisar, Zara, Sivas, Tokat, Koyulhisar, Giresun, Ordu, Samsun’da” göçmenler muayeneden geçirilmekte, hasta olanlar tedavi edilmektedirler. Herhangi bir hastalığı olmayanların “Hilâl-i ahmerce iskân ve iâşe edilmek üzere Sivas’a kadar sevk edildiği, Samsun’dan gelen muhacirine Giresun ve Ordu’da sıcak yemek verilmekte olduğu” bu raporda “Sahra Sıhhiye Müfettişliği”ne bildirilmektedir.¹³⁴ Raporda, bulaşıcı hastalıklarla mücadele konusunda yürütülen faaliyetler hakkında da bilgiler mevcuttur. Bölgedeki kaynak sularının menbasında ve kullanımdaki koli basili oranı tespit çalışmaları yapılır. Meselâ Suşehri’nde kullanılan Mürsel Suyu, Yeni Su, Haklık Suyu’nun kasabaya varıncaya kadar 10 ila 20 kat arasında kirlenmekte ve bu da hastalıklarla mücadeleyi güçleştirmektedir.¹³⁵

Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için ayrılan ödeneğin harcanmasında bir sıkıntı yaşanmaz. “Lüzum görüldükçe komisyon-ı mahsusun rey ve tensibiyle taşra memuriyet-i sıhhiyesine”¹³⁶ ödenek gönderilir. Ordu ise bu mücadeledeki mali kaynağı “seferberlik” ödeneğinden ayırdığı paradan karşılar.¹³⁷ Bulaşıcı hastalıklarla mücadele ekibinde tabiplerin yanı sıra “üçyüzü müteceviz muvakkat küçük sıhhiye memurları” da görevlendirilmiştir.

Yakınlarını kaybeden çocuklar için de koruyucu tedbirler alınmış, meselâ, 2’nci Ordu Komutanlığı sorumluluğundaki 1000’e yakın yetimin İstanbul’a gönderilmesi, Başkomutanlık tarafından emredilmiştir.¹³⁸ Yetimlerin İstanbul’a kadar trenle yolculukları Halep, Adana, Avanos, Toros Lojistik destek hatları iâşe ve

132 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3774; D.9; F.3-11.

133 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3250; D.9; F.3:3-3.

134 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2439; D.139; F.1-97.

135 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2453; D.231; F.1-5:6.

136 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.14.

137 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2451; D.219; F.14.

138 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-37a.

sağlık konusunda sorumlu olarak görevlendirilmişlerdir.

4'ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın 17 Temmuz 1917 tarihinde yayınladığı bir sevk emri dikkat çekicidir. Çünkü sevk edilecek olanlar Diyarbakır'da bulunan Türk mültecilerdir. Yayımlanan emirde mültecilerin bulaşıcı hastalıkları yayma ihtimallerine karşı alınacak tedbirler ve sevk güzergâhındaki noktalarda yapılacak işlemler belirtilir.

Diyarbakır'dan, Antalya, Konya merkez, Isparta ve Burdur dışındaki diğer livalara nakledilecek 40.000 Türk mültecinin güvenli bir şekilde sevkleri için ciddi tedbirler alınır. Demiryoluyla nakledilecek mülteciler, Katma'ya¹³⁹ geldiklerinde karantinaya alınacaklardır. Buradaki iâşe, barınma, muayene, yıkanma, temizlik ve aşı işlemleri Halep Lojistik Destek Bölge Müfettişliği sorumluluğunda düzenlenecektir. Katma'dan sonra Ayran,¹⁴⁰ Mamure,¹⁴¹ İncirli,¹⁴² Kelebek,¹⁴³ Karapınar,¹⁴⁴ Pozantı güzergâhını takiben iskân edilecekleri yerlere gönderileceklerdir. Mültecilerin bulaşıcı hastalıklara karşı korunmaları için Katma'daki bir haftalık karantina süresince muayeneleri yapılarak kolera aşısı vurulacaktır. Konak noktalarında ayrıca muayene edilerek bulaşıcı hastalık belirtisi tespit edilenleri hemen kafilden ayırıp tedaviye almak da bu noktalardaki doktorların sorumluluğuna verilir.¹⁴⁵

2'nci Ordu Komutanlığı sorumluluk bölgesinde bulunan Elazığ, Diyarbakır, Malatya'da mültecilerin iskân ve iâşe yardımlarının yanı sıra hastahanelerde tedavi edilmeleri de sağlanır.¹⁴⁶

Sonuç

Birinci Dünya Harbinin son günlerine doğru, Musul Vilayetinde yaşayan “yerli ve göçmen Ermeniler, kabileler halinde İngilizlerin işgal ettikleri bölgelere kaçmaya başlarlar. İngilizlerle kurdukları sıkı ilişkilerle onlara aynı zamanda bilgi

139 Katma; Suriye.

140 Ayran; Osmaniye-Bahçe.

141 Ma'mure; Osmaniye.

142 İncirli; Adana-İncirlik.

143 Kelebek; Mersin-Tarsus.

144 Karapınar; Adana-Pozantı.

145 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3254; D.1; F.1-44.

146 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.2459; D.269; F.3-5:7.

aktarırlar.¹⁴⁷ 6'ncı Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa, bu durumun “askerî zaaf” yarattığını görünce Ermenilerin, “Musul Vilayetinde kalmaları her yönden sakıncalı olduğundan, uygun görülecek bir bölgeye sevklerine izin verilmesi” için Başkomutanlığa müracaat eder. Harbin başlangıç yıllarında Doğu Cephesinde yaşananlar, burada da tekerrür eder. Ali İhsan Paşa, 7 Ekim 1918 tarihli bir yazıyla, Musul'daki Ermenilerin, Midyat ve civarına nakillerinin uygun olacağı görüşünde olduğunu¹⁴⁸ Dâhiliye Nezaretine bildirirse de hızla gelişen olaylar, bu planın uygulanmasına fırsat vermez.

Cemal Paşa, komutanlığının sorumlu olduğu bölgelerde “insanî yardım” konusunda olağanüstü çaba göstermiştir. “Kudüs ve civarı ahalisinden bağlarına vesait-i nakliye tedarik etmek ve alacakları zahâiri bizzat nakletmek şartıyla Salt veya Madiya ambarlarından hububat verilmesi”¹⁴⁹ emrini verirken; Kudüs'ten Albay von Kress, İstanbul'da Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Karargâhında General von Bronsart'a şu telgrafi çeker: “Cemal Paşa'nın misyon anahtarlarını kendisine teslim etme taleplerini tabii ki reddettim. Ciddi bir şekilde karşı durmama rağmen, benim adıma gönderilen Türkçe emirlerin, Almanca kopyalarını çözmek için, hakaret olarak saydığım talebinde ısrar etmektedir. Bu sebeplerden dolayı, her ne kadar bu durum söz konusu mesele hakkında üzücü olsa da artık hiçbir şekilde, Almanca kopya göndermemenizi rica ederim.”¹⁵⁰

147 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.361; D.1445; F.8-21.

148 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.361; D.1445; F.8-15.

149 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.3318; D.H2; F.57.

150 ATASE Arşivi; BDH Kol; Kls.22; D.103; F.10-6.

FRANSIZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA DOĞU LEJYONU'NUŒ KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE LEGION D'ORIENT (EASTERN LEGION)
IN THE LIGHT OF FRENCH ARCHIVAL DOCUMENTS (NOVEMBER 1918 – 1921)

Mustafa Serdar PALABIYIK

ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi
pserdar@metu.edu.tr

Öz: *Bu makale Doğu Lejyonu'nun kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınan bir dizi makalenin altıncısı ve sonuncusudur. Makalenin temel amacı 1918 yılının Kasım ayında Doğu Lejyonu'nun Kilikya bölgesini işgal etmeye başlamasından 1921 yılının sonlarında Lejyonun dağıtılmasına kadar geçen süre içerisinde Lejyonun yapısında meydana gelen değişiklikler, Lejyon hakkındaki tartışmalar ve Lejyonun Kilikya bölgesindeki faaliyetlerini ortaya koymaktır. Bu dönemde öncelikle Doğu Lejyonu'nun Kilikya bölgesini nasıl işgal ettiği ve özellikle Ermeni lejyonerlerin bölgede Müslüman halka yönelik saldırıları iŐlendikten sonra, Ermeni ve Suriyeli Lejyonu olarak ikiye bölünen Doğu Lejyonu'na yönelik Avrupa'daki Ermeni ve Suriyeli yetkililerin eleŐtirileri, Ermeni lejyonerlerin disiplinsizlik ve itaatsizlikleri ile Fransız subayların bu duruma tepkileri incelenecektir. Son olarak, Doğu Lejyonu'nun dağıtılmasına yönelik atılan adımlara kısaca yer verilecektir. Kısacası bu makale Fransız arşiv belgelerinden yararlanarak adı geçen dönemde Doğu Lejyonu ile ilgili gelişmeleri analiz etmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Doğu Lejyonu, Ermeniler, Suriyeliler, Kilikya, Mondros Mütarekesi, Ankara Antlaşması*

Abstract: *This article is the sixth and the last one of a series of articles regarding the establishment and activities of the Eastern Legion. The basic aim of the article is to examine the changes in the structure of the Legion, the debates about its composition and activities in the Cilician region between November 1918, when the Legion occupied the Cilician region, and the end of 1921, when the legion was finally disbanded. In this period, first of all French-Armenian occupation of the Cilician region and subsequent Armenian atrocities towards Muslims are briefly examined. Then, the criticisms raised by Armenian and Syrian committee leaders towards the Eastern Legion, which was divided into Armenian and Syrian Legions are touched upon. The indiscipline and disobedience of the Armenian legionnaires and the subsequent reactions of the French soldiers to this situation are covered as well. Finally, the steps taken for the disbanding of the Legion is dealt with. In sum, this article analyzes developments regarding the Eastern Legion in the aforementioned period through French archival documents.*

Key Words: *Eastern Legion, Armenians, Syrians, Cilicia, the Armistice of Mudros, the Treaty of Ankara*

Giriş

Doğu Lejyonu'nun kuruluşuna ve faaliyetlerine ilişkin *Ermeni Araştırmaları* Dergisinin 23-24 numaralı sayısından itibaren kaleme alınan bir dizi makalenin altıncısı ve sonuncusu olan bu makalenin temel amacı 1918 yılının Kasım ayında Doğu Lejyonu'nun Kilikya bölgesini işgal etmeye başlamasından 1921 yılının sonlarında Lejyonun dağıtılmasına kadar geçen süre içerisinde Lejyonun yapısında meydana gelen değişiklikler, Lejyon hakkındaki tartışmalar ve Lejyonun Kilikya bölgesindeki faaliyetlerini ortaya koymak, kısacası Lejyonun aktif bir biçimde kullanıldığı üç yıllık dönemi kısaca ele almaktır. Lejyonun kuruluşundan Kilikya'ya gönderilmesi arasında geçen iki yıllık dönem beş makalede incelenirken bu üç yıllık dönemin tek bir makalenin konusu olması ilk başta şaşırtıcı gelse de bunun iki önemli nedeni vardır. Bu nedenlerden birincisi bu makalelerin temel kaynağını teşkil eden Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivinin bu üç yıllık dönemle ilgili daha önceki dönemlere nazaran çok daha az sayıda belge içermesidir. Bu nedenle bu makalede bu belgeler dışında üç temel kaynak daha kullanılmıştır. Bunlardan birincisi Osmanlı arşiv belgeleridir. Özellikle Fransız arşiv belgelerinin Ermeni Lejyonu'nun Müslüman halka yönelik mezalim konusunda büyük ölçüde sessiz kalması, bu mezalimi bütün boyutlarıyla gözler önüne seren Osmanlı arşiv belgelerinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu belgeler Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri* adlı üç ciltlik belgeler külliyyatının 1918-1919 yıllarını içeren ikinci cildinde bir araya getirilmiştir.¹ İkinci kaynak Robert F. Zeidner tarafından kaleme alınan *The Tricolor over the Taurus* adlı eserdir.² Bu eser Fransız arşiv belgeleri arasındaki boşlukları doldurmak için son derece önemlidir; zira eser yalnızca Dışişleri Bakanlığı'nın yazışmalarından değil, diğer Fransız arşivlerinden ve dönemi yansıtan hatıratlardan da yararlanmıştı. Üçüncü kaynak ise Ulvi Keser'in *Kıbrıs Anadolu Ekseninde Ermeni-Doğu Lejyonu* adlı eseridir. Bu eser Doğu Lejyonu konusunda yazılmış çok az sayıda Türkçe eserler arasında en kapsamlı olanıdır ve Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerine nadiren atıfta bulunsa da özellikle Lejyona karşı Türk kuvvetlerinin mücadelesinin detaylarını vermesi açısından önemlidir.³

1 Yusuf Sarıncı (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, 3 Cilt.

2 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus*, Ankara: Turkish Historical Society Publications, 2005.

3 Ulvi Keser, *Kıbrıs Anadolu Ekseninde Ermeni-Doğu Lejyonu*, Ankara: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, 2007,

Uzun bir dönemin tek bir makaleye sığdırılmasının ikinci nedeni ise özellikle Türkçe literatürde çok büyük yer tutan Fransız işgaline karşı Kuvva-yi Milliye hareketinin ve daha sonra Güney Cephesi'nde Türk kuvvetlerinin gösterdiği mücadelenin birkaç cümlede toparlanması zaruretidir. Bu bir zarurettir; zira bu konunun detaylı bir biçimde ele alınması konu ile ilgili literatürün genişliği nedeniyle birkaç makalenin konusunu teşkil edecektir. Ayrıca bu literatürün mevcudiyeti konunun bir kez daha aynı kaynaklarla ele alınmasına gerek olmadığını düşündürmektedir. Son olarak, bu makale temelde Fransız belgelerinden hareketle yazıldığı için farklı kaynaklara yapılacak olan çok sayıda atıf makalenin konu bütünlüğünü bozabilir. Tüm bu nedenlerden dolayı, bu makalede yine büyük ölçüde Fransız arşiv belgeleri kullanılmış, bu belgelerin sayıca azlığı, uzun bir dönemin tek bir makalede ele alınması sonucunu doğurmuştur.

Bu açıklamanın ardından makalede incelenen temel konular şöyle özetlenebilir. Makalenin birinci bölümünde Doğu Lejyonu'nun Kilikya bölgesindeki ilk işgalleri ve bölgede Müslüman halka yönelik giriştikleri eylemler incelenecektir. Bu bölümde özellikle Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılacaktır. İkinci bölümde ise bazı siyasi ve pratik nedenlerle Ermeni Lejyonu ve Suriyeli Lejyonu olarak fiilen ikiye ayrılan Doğu Lejyonu'nun bu ayrımı sürecinde yaşanan tartışmalar incelenecektir. Üçüncü bölüm Ermeni Lejyonu'na ilişkin bazı Ermeni komite liderlerinin Fransız yetkililere yaptıkları şikayetler ve Fransız yetkililerin bu şikayetlere yönelik cevaplarını analiz ederken, sonraki bölüm Ermeni Lejyonu'nun Kilikya bölgesindeki sonunda büyük bir isyana varacak olan itaatsizlikleri ve disiplinsizliklerini inceleyecek ve Fransız yetkililerin bu duruma duyduğu tepkiyi vurgulayacaktır. Beşinci bölüm Fransız işgali sırasında Kilikya bölgesine yapılan Ermeni göçlerini incelerken altıncı bölüm bu dönemde Lejyonlarla ilgili yaşanan hukuki sorunları ve Suriyeli komite liderlerinin Suriyeli Lejyonu'nun yaşadığı sorunlar ile ilgili Fransız yetkililere yönelttikleri eleştirilere değinmektedir. Makalenin yedinci ve son bölümünde ise Doğu Lejyonu'nun dağıtılmasına varacak olan süreç incelenecektir. Makale, bir dizinin son makalesi olması nedeniyle Doğu Lejyonu ile ilgili genel bir değerlendirme ile sona erecektir.

Bu serinin diğer tüm makalelerinde olduğu gibi bu makale de büyük çoğunlukla otantik arşiv belgelerine dayandırılmıştır; bu gerek dönemin genel havasını yansıtmaması, gerekse Fransızların Ermenileri ve Suriyeleri nasıl algıladıklarını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Bu belgeler mümkün olduğunca tarafsız bir biçimde akademik bir üslup çerçevesinde incelenmiş ve sonuçları büyük öl-

çüde yorumsuz bir biçimde makalede yer almıştır. Ermeni sorunu üzerine gerek Batı'da gerekse Türkiye'de yazılan birçok eserde maalesef bilimsellik ve tarafsızlık geri plana atılmakta, bu da konunun tüm boyutlarıyla analiz edilmesini imkânsız hale getirmektedir. Bu önemli probleminden mümkün olduğunca uzaklaşabilmek için arşiv belgeleri ilk elden kaynaklar olması sebebiyle araştırmacıya temel malzemeyi sağlamaktadır. Kısacası bu makalede de yalnızca bu temel malzmeden yararlanılmış ve Doğu Lejyonu'nu ile ilgili makalede incelenen dönemde yaşanan gelişmeler dönemin genel çerçevesi içerisinde oturtularak sosyal bilim ölçütlerinin elverdiği ölçüde objektif bir biçimde analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. Doğu Lejyonu'nun Adana Vilayeti'ne Nakli ve Bölgede Giriştikleri Eylemler

Doğu Lejyonu'nun aktif bir biçimde Anadolu topraklarını işgal ve kontrol için kullanılması kuruluşundan yaklaşık iki yıl sonra, yani Kasım 1918'de başlar. Bundan önce Lejyon'un bazı öncü birlikleri Suriye ve Filistin bölgelerinde kullanılmış, ancak bazı lejyonerlerin burada Müslüman halka yönelik saldırıları nedeniyle Anadolu'ya yönlendirilmeleri söz konusu olmuştur. Anadolu topraklarının işgalinin hukuki zeminini ise 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi hazırlamıştır. Makalenin bu bölümünde Mütareke'nin hemen ardından Doğu Lejyonu'nun Kilikya bölgesindeki işgallerinin başlaması ve Ocak 1919'a kadar bu bölgede lejyonerlerin giriştikleri bazı eylemler kısaca ele alınacaktır.

Çukurova bölgesine ilk işgal kuvvetleri Mütareke'nin imzalanmasından yaklaşık on gün sonra, 9 Kasım 1918'de çıkmaya başlamışlardır. Bölgeye işgal kuvvetleri ile beraber gelen İtilaf Devletleri temsilcisi David Beauregard ile İskenderun Mevki Kumandanı Kaymakam Ali Bey ile imzalanan protokolle İskenderun bölgesinin Osmanlı ordusu tarafından tahliyesi karara bağlanır. 12 Kasım'da ise İskenderun resmen Fransızlar tarafından işgal edilir. 21 Kasım'da Doğu Lejyonu'nun Ermenilerden müteşekkil taburları bölgeye gönderilir. Bu durum Adana Valiliği'nden Osmanlı Devleti Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta da belirtilmektedir. Buna göre İskenderun'da konuşlanan az sayıdaki İtilaf kuvvetleri geri çekilerek yerlerine Ermeni askerlerin yerleştirildiği bildirilmektedir.⁴ Osmanlı arşiv belgelerinde, işgal bölgeye yayılmadan önce bazı öncü Ermeni müfrezelerinin bölgedeki yerel yöneticileri işgalden haberdar etmek üzere ziyaret ettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin 11 Aralık tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne

4 Adana Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne, 27 Kasım 1918, BOA.HR.SYS.2555-2/18, Yusuf Sarıncay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 3.

gönderilen bir yazıda, Adana Valisi Nazım Paşa'nın gönderdiği bir telgrafta atıfta bulunmaktadır.⁵ Bu telgrafta 8 Aralık'ta iki Ermeni rahip ile bir Ermeni subayını taşıyan bir otomobilin İskenderun'dan Dört Yol kasabasına gelerek bu bölgenin birkaç güne kadar işgal edileceğini bildirdiği ifade edilmiş, Ermenilerin kasaba halkını işgal kuvvetlerine karşı bir taşkınlık yapılmaması konusunda uyardığı belirtilmiştir.⁶

Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri arasında bu yazışmalar yapılırken üç subay kumandasında 400 kişilik bir Doğu Lejyonu birliği Dört Yol'a gelerek bölgeyi işgal etmiştir. Harbiye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 14 Aralık tarihli bir telgrafta bu Ermeni lejyonerlerin büyük bir çoğunluğunun zaten Çukurova bölgesinden kaçarak Doğu Lejyonu'nun nüvesini teşkil eden Ermenilerden müteşekkil olduğu belirtilmiştir. Diğer bir deyişle, Fransız yetkililer bölgeyi çok daha iyi tanıdıkları için, hatta bölgede yakınları halen yaşamakta olduğu için Kilikya Ermenilerinden müteşekkil taburları işgal gücü olarak göndermeyi tercih etmiştir. Ancak bu durum Ermeni lejyonerlerin bölgenin Müslüman halkına yönelik saldırılarını tetiklemiştir. Ermeni tehcirinden Müslüman halkı sorumlu tutarak intikam alma düşüncesiyle yapılan saldırılar son derece vahim sonuçlar doğurmuştur. Aslında bu saldırılar 30 Kasım'da Lejyon'un öncü birlikleri İskenderun'a geldikten hemen sonra başlar. İskenderun'un Fransız Valisi, Yakındoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Jules C. Hamelin'e lejyonerlerin Müslümanlara karşı terör faaliyetlerine giriştiği ve Ermeni kadınlarını haremlerden kurtarma bahanesiyle Müslüman halka saldırdığını bildirir.⁷ Bu olaylar yaşandığında Ermeni Lejyonu'nun asıl kuvvetlerinin bölgeye gelmesine daha iki hafta vardır. Bu kuvvetler bölgeye gelir gelmez Fransız subaylarının emirlerinin aksine bölgeye dağılarak gasp, yağma ve katliama girişirler. Bu saldırılar Osmanlı arşiv belgelerinde detaylarıyla belirtilmektedir. Örneğin 14 Aralık'ta Ermeni askerleri Dört Yol'da on iki evi basarak eşya ve para gaspetmişler ve bir kadını boğazından yaralamışlardır.⁸

5 Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne, 11 Aralık 1918, BOA. HR. SYS. 2555-2/33-36, Yusuf Sarınoy (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 4

6 Adana Valisi Nazım Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne, 10 Aralık 1918, BOA. HR. SYS. 2555-2/33-36, Yusuf Sarınoy (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 5.

7 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 78.

8 Harbiye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na, 14 Aralık 1918, BOA. BOE. 340957, Yusuf Sarınoy (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, ss. 6-7.

Doğu Lejyonu kurumsallaşma aşamasında dört Ermeni ve iki Suriyeli taburundan müteşekkil olarak kurulmuştur. Suriyeli taburları Suriye bölgesinde konuşlandırılırken dört Ermeni taburu Kilikya bölgesine gönderilmiştir. İskenderun bölgesi Ermeni Lejyonu'nun Birinci ve Dördüncü Taburları tarafından işgal edilirken, 17 Aralık'ta Mersin Lejyonun İkinci ve Üçüncü Taburları tarafından işgal edilmiştir.⁹ Adana Valisi Nazım Paşa'nın Dahiliye Vekaleti'ne gönderdiği telgrafta bin beşyüz kişilik bir birliğin Mersin'e geldiği bunlardan çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu beş yüz kadar silahlı asker ve yirmi kadar subayın karaya çıktığını ifade etmektedir.¹⁰ Ancak General Hamelin Ermenilerin bölgede taşkınlıklar yapacağından neredeyse emindir ve bu nedenle Dokuzuncu Cezayir Piyade taburunu da bölgeye gönderir.¹¹ Mersin'in işgal edildiği 17 Aralık günü Ermeni Lejyonu'nun Komutanı Albay Louis Romieu da Adana'ya gelerek karargahını kurar ve General Hamelin tarafından Kilikya'daki müttefik kuvvetlerin başına geçirilir.¹²

İşgaller Adana'da büyük tepki uyandırmakla beraber, Osmanlı ordularının işgalden iki hafta çekilmiş olması ve bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin de Mondros Mütarekesi gereği terhis veya tahliye edilmesi ciddi bir karamsarlık yaratmıştır. Adana Valisi Nazım Paşa'nın 20 Aralık 1918 tarihli telgrafi ise içinde bulunduğu çaresizliği göstermesi açısından son derece önemlidir. Nazım Paşa bu satırları yazdığı sırada çoğunluğu Ermeni lejyonerlerden müteşekkil üç yüz elli kişilik bir müfreze Adana'yı işgal etmektedir¹³:

“Halep'ten gelen bir İngiliz albayının ifadesinden Antep ve Maraş'ın da işgal olunacağı anlaşılmaktadır. Bu suretle Adana vilayeti, İskenderun, Antakya, Belen, Antep ve Maraş tamamen işgal olunmaktadır. Buralarda idaresizlik ve anarşi çıkarılarak sonunda Ermenistan'ın ilan edileceği şüphesizdir. Bu durumun derhal sona erdirilmesi lazımdır. Gidişat ve takip edilen hareket tarzına kesinlikle iyi niyet eseri yoktur. İşin gerçeği, lüzumsuz fikir alışverişleri için vakit geçirilmesi telafisi mümkün olmayacak derecede üzüntü verici durumlar ve oldu-bittiler meydana getirecektir. Osmanlı Hükümeti Küçük Asya'nın bir kısmına sıkışıp kalacaktır”.¹⁴

9 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 74.

10 Adana Valisi Nazım Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne, 17 Aralık 1918, BOA. HR. SYS. 2555-2/56, Yusuf Sarımay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 11.

11 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 74.

12 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 74.

13 Adana Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne, 20 Aralık 1918, BOA.HR.SYS.2555-2/69-70, Yusuf Sarımay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 16.

14 Adana Valisi Nazım Paşa'dan Dahiliye Nezareti'ne, 17 Aralık 1918, BOA. HR. SYS. 2555-3/5, Yusuf Sarımay

Fransız işgal kuvvetlerinin çoğunluğunun Ermenilerden müteşekkil olması Osmanlı Hükümeti'ni de rahatsız etmiştir. Hariciye Nazırı Reşid Paşa İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet'e bir mektup göndererek Adana'yı işgal eden Ermeni askerlerin esasen Osmanlı vatandaşı olmalarının istenmeyen olaylara yol açabileceğini belirtmiş, düzenin ve huzurun sağlanması açısından Osmanlı birliklerinin tahliye edildiği bölgelerde Ermeni birliklerinin konuşlandırılmamasını talep etmiştir.¹⁵ Reşid Paşa ayrıca Amiral Amet ve İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Richard Webb'e Ermeni askerlerin Adana, Payas ve Dört Yol bölgelerinde sivil halka karşı gerçekleştirdikleri eylemleri detaylı bir biçimde aktarmış ve Ermeni askerlerin bölgeden acilen çekilmesini talep etmiştir.¹⁶ Zaten General Hamelin de saldırılardan oldukça şikayetçidir ve Aralık ayı boyunca Adana ve İskenderun'daki birlikleri teftiş ederek onları saldırılardan vazgeçmeye ve ordu disiplinine uymaya çağırmıştır.¹⁷ Ayrıca General bölgenin eşrafından gelen şikayetleri ve Ermeni Lejyonu'nun bölgeden gönderilmesi isteklerini de değerlendirmeye başlamış ve lejyonerleri Maraş gibi uzak bölgelere göndermeyi bile düşünmüştür.¹⁸

Müslüman halka yönelik saldırılar 1919 yılının Ocak ayı boyunca da devam etmiştir. 1 Ocak'ta Dört Yol'a bağlı Karakese köyünü basan Ermeni askerler Fransız subaylarından habersiz bir biçimde evlere girmiş, gasp ve talan hareketlerine girişmiş ve bazı köylüleri öldürmüştür. Bölgedeki Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanı Rupin derhal kışlaya giderek daha fazla askerini olaylara katılmasının önüne geçmiştir.¹⁹ Ancak Ermeni lejyonerler her fırsatta birliklerinden firar ederek ve cephaneliklerden silah ve mühimmat alarak köy baskınlara gitmeye devam etmişlerdir.

(der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 13. Telgrafın aslı adı geçen kitapta mevcut olmakla beraber, transkripsiyonu sırasında sadeleştirilerek sunulmuştur.

15 Hariciye Nazırı Reşid Paşa'dan Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet'e, 28 Aralık 1918, BOA.HR.SYS 2555-2/66, Yusuf Sarımay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 17.

16 Hariciye Nazırı Reşid Paşa'dan Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet ve İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Webb'e, 28 Aralık 1918, BOA.HR.SYS 2555-2/71, Yusuf Sarımay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, ss. 18-19.

17 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 79.

18 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 79.

19 Dört Yol Kaymakamı Midhat Bey'den Dahiliye Nezareti'ne, 4 Ocak 1919, BOA.HR.SYS 2555-3/107, Yusuf Sarımay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, ss. 36-39.

Çoğunluğu Ermenilerden müteşekkil Fransız işgal birliklerinin Kilikya bölgesinde konuşlanması çevre bölgelerde yaşayan Ermenileri de harekete geçirmiştir. Bu konuda 21 Ocak'ta Maraş Jandarma Tabur Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgraf oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Halep'te yaşayan dört yüz civarında Ermeni Doğu Lejyonu'na gönüllü olarak katılmak üzere İskenderun'a doğru harekete geçmiş ve Afrin mıntukasında iki Osmanlı askerini yakalayıp katletmişlerdir. Bunun yanı sıra Kefre ve Baytar Karakolları'na saldırmışlar, bu karakollardaki askerler kendilerini savunarak geri çekilmeyi başarmışlardır.²⁰

Bu arada Ocak sonuna doğru bölgedeki Fransız işgal kuvvetlerinin komuta kademesi de bölgeye gelmeye başlamıştır. 18 Aralık'ta Adana'ya gelen General Hamelin'i 30 Ocak'ta bölgeye Kilikya Genel Valisi olarak atanan Albay Edouard Brémond takip eder. Brémond 2 Şubat'ta Vali Yardımcısı ünvanıyla atanan Albay Normand ile göreve başlar.²¹

2. Doğu Lejyonu'nun İkiye Ayrılması

Doğu Lejyonu bir taraftan Çukurova bölgesini işgal ederken, Fransız Hükümeti Lejyon'un ikiye bölünmesi meselesini tartışmaktadır. Aslında Lejyonun kuruluşundan Kilikya'nın işgaline kadar geçen dönem içerisinde, özellikle de Kıbrıs Monarga'daki kamplarda Ermeni ve Suriyeli lejyonerler arasında ciddi sorunlar yaşanmış, bunun önüne e karma birlikler oluşturmak yerine ayrı Ermeni ve Suriyeli taburları oluşturarak geçilmeye çalışılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere Doğu Lejyonu Osmanlı topraklarını işgal etmek üzere gönderildiği sırada fiilen ikiye ayrılmış durumdaydı. 1919 yılının Ocak ayına gelindiğinde Fransız Hükümeti bu ikiliği resmi hale getirmeyi amaçlamaktaydı. Bu bölümde Doğu Lejyonu'nun ikiye ayrılması süreciyle ilgili olarak Fransız siyasi ve askeri yetkililer arasında yapılan yazışmalar incelenecektir.

20 Maraş Jandarma Tabur Kumandanlığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne, 21 Ocak 1919, BOA.HR.SYS.2602-1/22, Yusuf Sarıнай (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 24.

21 Ulvi Keser, *Kıbrıs Anadolu Ekseninde Ermeni-Doğu Lejyonu...*, ss. 226-227. "Genel Vali" ve "Vali Yardımcısı" unvanları Osmanlı belgelerinde "Vilayet İdare Memuru" ve "Sancak İdare Memuru" olarak belirtilmiştir. Bu atamalarla ilgili olarak bkz. Dahiliye Nazır Vekili Ahmet İzzet'ten, Hariciye Nezareti'ne, 3 Şubat 1919, BOA. HR. SYS. 2555-3/63, Yusuf Sarıнай (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002, s. 28.

7 Ocak 1919'da Savaş Bakanlığı'ndan²² Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda Ermeni Komitesi'nin (*Comité Arménien*) Dışişleri Bakanlığı'ndan Doğu Lejyonu'nun Ermeni Lejyonu (*Légion Arménienne*) ve Suriye Lejyonu (*Légion Syrienne*) olarak ikiye ayrılmasını talep ettiği vurgulanmaktadır. Dışişleri Bakanlığı bu talebi Savaş Bakanlığı'na iletmış, ancak Bakanlık bu talebe sıcak bakmadığını belirtmiştir. Buna göre, Savaş Bakanlığı zaten fiilen Doğu Lejyonu'nun Ermeni ve Suriyeli birliklerinin ayrı olduğunu, halihazırda dört Ermeni taburunun Kilikya bölgesinde, bir Suriyeli taburunun ise Suriye'de konuşlandırıldığını ifade etmekte ve bu ayrımın resmileştirilmesinin pratikte bir faydasının olmayacağını (*La séparation des éléments arméniens et syriens ne peut avoir que des avantages*) altını çizmektedir.²³ Bu yazışma Lejyondaki Ermeniler ve Suriyeliler arasındaki fikir ayrılığının derecesini göstermekte olduğu kadar konuya sıcak yaklaşan Dışişleri Bakanlığı ile böyle bir ayrımı gereksiz bulan Savaş Bakanlığı arasındaki fikir ayrılığını göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Yine de Savaş Bakanlığı konu ile ilgili olarak bölgedeki Fransız birliklerinin komuta kademesinin görüşünün sorulmasını kararlaştırmıştır.

Bu konuyla ilgili cevabi telgraf Ocak ayında Beyrut'a dönen General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne 12 Ocak'ta gönderilmiştir. Savaş Bakanlığı'nın Dışişleri Bakanlığı'na belirttiği görüşün aksine bölgedeki komuta kademesi Ermeni ve Suriyeli Lejyonları'nın ayrılmasının olumlu sonuçlar doğuracağını savunmaktadır. Buna göre Ermeni Lejyonu halihazırda Kilikya bölgesinde bulunan 4124 Ermeni'den müteşekkil olacak, Suriye Lejyonu'na Ermeni Lejyonu ile aynı hukuki statü verilecek ve Beyrut civarında konuşlanmış olan 698 Suriyeli asker bu yeni Lejyonun nüvesini teşkil edecektir. Suriyeli Lejyonu'nun mevcudunu artırmak için yeni gönüllü alımlarına hız kazandırılması da General Hamelin tarafından tavsiye edilen bir diğer husustur.²⁴

22 Fransa'da 1917 yılının Kasım ayından 1920 yılının Ocak ayına kadar Başbakan (Le Président du Conseil) olarak görev yapan Georges Clemenceau aynı zamanda Savaş Bakanlığı görevini de üstlenmiştir. Bu nedenle bu dönemde yapılan yazışmalarda "Başbakan ve Savaş Bakanı" ibaresi bulunmaktadır. Makale boyunca tekrarlardan kaçınmak ve olası kavram karışıklıklarını engellemek için kurum olarak "Savaş Bakanlığı" ifadesine yer verilecektir. Zira yazışmalar hitaplar göz önüne alındığında başbakandan bakana, bakandan başbakana veya bakandan bakana hitaben yapılıyor gibi görünse de aslında bakanlar adına bakanlık mensupları tarafından imzalanmaktadır. Bu nedenle bu makalede yazışmalardan bahsedilirken özel durumlar dışında kişi adları yerine kurum adları kullanılacaktır.

23 Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 7 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 2

24 Yakınoğlu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 12 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Tur-*

Gerek Filistin ve Suriye’de bulunan Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot’un gerekse General Hamelin’in Doğu Lejyonu’nun Ermeni Lejyonu ve Suriye Lejyonu olarak ikiye bölünmesi hususunda olumlu görüş beyan etmesi üzerine Savaş Bakanlığı bu konuda daha önce benimsediği tutumu değiştirmiştir. Buna göre 20 Ocak 1919 tarihinden itibaren Doğu Lejyonu resmen ikiye ayrılmıştır; ancak bu iki lejyon da Doğu Lejyonu’nun hukuki statüsüne tabi olacaktır.²⁵ Bu durum gönüllü toplama işlemlerinin yeni duruma uygun bir vaziyette yürütülebilmesi için şifreli bir telgrafla hem Georges Picot’a hem de Fransa’nın Kuzey ve Güney Amerika’daki temsilciliklerine bildirilmiştir.²⁶

Doğu Lejyonu’nun Ermeni Lejyonu ve Suriyeli Lejyonu olarak ikiye bölünmesi Ermeni diasporasının önde gelen isimleri tarafından da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Bogos Nubar Paşa Ortaelçi Jean Gout’a gönderdiği mektubunda bu ayrımdan duyduğu memnuniyeti dile getirerek teşekkür ederken, Ermeni Gönüllüleri Merkez Komitesi (*Comité Central des Volontaires Arméniens*) Başkanı Sevdjian Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau’ya yazdığı mektubunda şükranlarını dile getirerek Fransa’nın daima mazlum halkların yanında olduğunu ve Ermenilerin tam bağımsız bir devlet kurma çabalarını da sonuna kadar desteklediğini ifade etmiştir.²⁷

3. Doğu Lejyonu ile İlgili Ermeni Kuruluşlarının Yaptığı Şikayetler

Ermeni kuruluşları ile Fransız Hükümeti arasındaki bu sıcak diyalog fazla uzun sürmemiştir. Zira Ermeni kuruluşları uzun süredir kendilerine yansıtılan bir konuyu Fransız Hükümeti’nin gündemine getirmeye başlamışlardır. Bu konu Erme-

quie: *Légion d’Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 11.

25 Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı’ndan Dışişleri Bakanlığı’na, 20 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d’Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 16.

26 Dışişleri Bakanlığı’ndan George Picot ile Fransa’nın Washington, New York, Rio de Janeiro, Montevideo, Buenos-Aires, Caracas, Quito, Havana, Port au Prince, Bogota, St. Domingue, St. Paul, Santiago du Chili, Mexico, Lapaz ve Lima’daki Diplomatik Temsilcileri’ne, 22 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d’Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 19.

27 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa’dan Dışişleri Bakanlığı’nda görevli Ortaelçi Jean Gout’a, 22 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d’Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 28; Ermeni Gönüllüleri Merkez Komitesi Başkanı Sevdjian’dan Başbakan ve Savaş Bakanı Georges Clemenceau’ya, 24 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d’Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 29.

ni Lejyonu'nun mensuplarının yaşamakta olduğu maddi ve manevi sorunlardır. Makalenin bu bölümünde bu sorunların Ermeni kuruluşları tarafından Fransız Hükümeti'ne nasıl yansıtıldığı ve Fransız Hükümeti'nin bu duruma nasıl cevap verdiği incelenecektir.

Doğu Lejyonu'nda görev yapmakta olan Ermeni lejyonerler şikayetlerini Ermeni Ulusal Delegasyonu (*Délégation Nationale Arménienne*) Başkanı Bogos Nubar Paşa aracılığıyla Dışişleri Bakanlığı'na bildirmektedirler. Buna göre Ermeni Ulusal Delegasyonu'na bağlı olarak çalışan Mısır Ermeni Ulusal Birliği (*Union Nationale Arménienne d'Égypte*) adlı kuruluşun üyelerinden müteşekkil bir heyet bu şikâyetleri içeren bir raporu Bogos Nubar Paşa'ya göndermiştir; o da bu raporu Dışişleri Bakanlığı ile paylaşmaktadır. Bogos Nubar Paşa ilk olarak İngiliz ve Fransız komutanlar tarafından yiğitlikleri övülen Ermeni gönüllülerin, bazı alt rütbeli subaylar tarafından aşağılık bir ırktan müteşekkil yardımcı birlikler olarak algılandıklarını ve aşağılayıcı bir muameleye tabi tutulduklarını (*les volontaires arméniens sont considérés... comme des troupes auxiliaires de race inférieure et subissent de ce fait un traitement humiliant*) belirtmektedir.²⁸ Hatta rapora göre bazı Fransız subaylar Ermeni gönülleri aşağılamak için şöyle söylemektedirler: “Türkler Ermenileri katletmekte haklıymışlar” (*Les Turcs avaient raison de massacrer les Arméniens*).²⁹

Bogos Nubar Paşa'nın belirttiği üzere bu manevi aşağılanmanın yanı sıra Ermeniler maddi olarak da ciddi bir ayrımcılığa tabi tutulmaktadır. Bu ayrımcılık bazı karşılaştırmalarla Fransız yetkililerin gözleri önüne serilmektedir. Örneğin Ceza-yirli bir asker günlük dört buçuk frank yevmiye alırken, bir Ermeni asker günde sadece iki buçuk frank yevmiye almaktadır. Yine Beyrut'ta Hıristiyan ve Müslüman Araplara günde yarım kilo un ve pirinç verilirken Ermenilere beş kişi için sadece bir kilo ekme ve iki bisküvi verilmektedir.³⁰

25 Ocak'ta Bogos Nubar Paşa Dışişleri Bakanlığı'na bu kez Mısır Ermeni Ulu-

28 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ortaelçi Jean Gour'a, 13 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 5.

29 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ortaelçi Jean Gour'a, 13 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 5.

30 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ortaelçi Jean Gour'a, 13 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 5.

sal Birliği Başkanı D. N. B. Katchedjian tarafından George Picot'a ve Doğu Lejyonu'nun komutanı olan Albay Romieu'ya gönderilen iki mektubun kopyalarını göndermektedir.³¹ Buna göre George Picot'a yazılan ilk mektupta yukarıda belirtilen şikâyetlerin yanı sıra Kilikya'da görev yapan Ermeni gönüllerin iki yıldır aynı kıyafeti giydikleri ve bu kıyafetin Kilikya bölgesinin iklimi ile bağdaşmadığı konusunda yapılan bir şikâyet de eklenmiş ve tüm bu sorunlara çözüm bulunması istenmiştir. Albay Romieu'ya yazılan mektup daha da sert ifadeler içermektedir. Bu mektupta Kilikya bölgesine gönderilen Ermeni gönüllülerin yeterince beslenemedikleri, barınma sorunlarının ortadan kaldırılamadığı ve buna rağmen birçok hakarete maruz kaldıkları belirtilmiştir. Bunun yanı sıra bu sorunlar düzeltilmediği takdirde bunun çok derin sonuçları olacağı ve ister asker ister sivil olsun Ermenilerin bu duruma daha fazla katlanmayacakları açıkça ifade edilmiştir (... *les conséquences les plus graves pourraient en résulter, car, encore une fois, l'arménien qu'il soit soldat ou civil, ne peut pas tolérer les insultes*).³²

Dışişleri Bakanlığı yukarıda belirtilen şikâyet mektuplarını topluca Savaş Bakanlığı'na göndermiştir. Bakanlık şikâyetleri inceledikten sonra Dışişleri Bakanlığı'na cevabi yazısını göndererek şikâyet mektuplarında belirtilen bir çok hususun yanlış olduğunu ifade etmiştir. Örneğin Ermeni gönüllülere ödenen günlük yevmiye mektuplarda iddia edildiği gibi iki buçuk frank değil, iki frank yetmiş beş senttir ve bu yevmiye Doğu Lejyonu'nun hukukî düzenlemeleri gereğince sabit tutulmuştur. Doğu Lejyonu'nun yardımcı bir birlik olması nedeniyle bu lejyonerlere Fransız ordusuna mensup askerlerden daha az yevmiye ödenmesi de son derece normaldir ve zaten bu husus 1916 yılında hazırlanan Doğu Lejyonu'nun tüzüğünde de açıkça belirtilmiştir. Lejyonerler Fransız ordusu mensuplarının yararlandığı bazı yan ödemelerden yararlanamadıkları için yevmiyeleri onlarla karşılaştırıldığında daha düşüktür.³³ 15 Şubat'ta General Hamelin tarafından gönderilen bir diğer raporda Bogos Nubar Paşa'nın gerçekleri nasıl saptırıldığına yönelik başka örnekler de bulunmaktadır. Hamelin Müslüman ve

31 Bu mektupların kopyaları için bkz. Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ortaelçi Jean Gout'a, 25 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, ss. 21-26.

32 Mısır Ermeni Ulusal Birliği Başkanı D. N. B. Katchedjian'dan Doğu Lejyonu'nun Kumandanı Albay Romieu'ya, 30 Aralık 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 24.

33 Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 23 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 27.

Hıristiyan Araplara Bogos Nubar Paşa'nın iddia ettiği gibi günde yarımşar kilo un ve pirinç verilmediğini miktarın yalnızca günde 500 gram ekmek ve 100 gram pirinç veya sebze olduğunu buna karşın Ermenilere günde 700 gram ekmek ve 200 gram pirinç tahsis edildiğini belirtmektedir.³⁴ Sonuç olarak Savaş Bakanlığı Ermeni kuruluşlar tarafından dile getirilen şikayetlere itibar etmemiş, bu şikayetlerin asılsız olduğunu dile getirerek mevcut durumun korunması konusunda fikir birliğine varmıştır.

4. Kilikya'daki Ermeni Lejyonu'nun İtaatsizliği ve Fransız Askeri Yetkililerin Şikayetleri

Bogos Nubar Paşa ve diğer Ermeni kanaat önderleri Ermeni Lejyonu'nun şikayetlerini dile getirdikleri sırada, Kilikya'da görev yapmakta olan Fransız askeri yetkilileri de Ermenilerin itaatsizliği ve Müslüman halka yönelik gerçekleştirdikleri saldırılar konusunda şikayetlerini Savaş Bakanlığı'na iletmektedirler. Ermenilerin işgal başladığından bu yana gösterdikleri disiplinsizlik ve itaatsizlikler 1919 yılının Şubat ayında İskenderun çevresinde büyük bir isyan patlak vermesine yol açar. 2 Şubat'ta Ermeni ve Cezayirli lejyonerler arasında başlayan çatışmalar hızla büyür. Şubat ortasına gelindiğinde İskenderun'un büyük bir bölümü yağmalanmış, Fransız askerleri ciddi saldırılara uğramış, bazıları ise öldürülmüştür. Bu durum Kilikya'daki Fransız otoritesinin zayıflığını göstermesi açısından son derece önemlidir.³⁵

2 Şubat 1919'da General Hamelin tarafından Savaş Bakanlığı'na gönderilen şifreli bir telgraf Kilikya bölgesindeki Ermeni birliklerin itaatsizliğini ortaya koyması açısından son derece önemli bir belgedir. Buna göre ilk olarak Suriye bölgesine gönderilen Ermeni birliklerinin bu bölgede Müslümanlara yönelik saldırıları nedeniyle Kilikya bölgesine kaydırıldıkları, kendi vatanlarına yakın olmalarının onları daha memnun edeceğinin düşünüldüğü belirtilmektedir. Ancak Ermeni birlikleri bu bölgede disiplinsizliklerini daha da arttırarak Fransız koruması altında olmayı kötüye kullanmaya devam etmişler ve bölgedeki Osmanlı nüfusuna karşı saldırılarda bulunmuşlardır (...*les légionnaires arméniens n'ont pu résister ... à exploiter force français pour se livrer à repésailles individuelles contre la population ottomane*). Dahası Genera Hamelin bölgedeki İngiliz askeri yetkililerinden de her gün Ermeni askerlerin yağma ve katliamlara giriştiğine dair şikayetler aldığını

34 Yakınoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 15 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 84.

35 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 80.

belirtmektedir (... je reçois journellement des réclamations d'autorités britanniques et administratives contre excès des isolés de toute nature: vol, pillage, meurtre, etc).³⁶ General Hamelin 15 Şubat tarihli raporunda ayrıca Ermeni askerlerin bölgedeki Müslümanlara yönelik mezalimini durdurmak için birlikleri tek tek uyardığını, askerlerin bir kısmının uyarılarını dikkate aldığını ancak büyük bir grubun mezalimi sürdürdüğünü ifade etmiştir (... un grand nombre continuent leurs exactions...).³⁷ Bu yazışmalar Fransız askeri yetkililerin çaresizliğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Georges Picot tarafından 19 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda İskenderun'da bulunan Ermeni birliklerinin Müslüman mahallesine saldırdıkları, iki evin askerler tarafından yakıldığını, bir çok Müslümanın yaralandığını ve bir Müslümanın katledildiğini bildirmektedir (*Le batallion d'Alexandrette s'est livré ... de graves désordres dans la quartier musulman. Deux maisons ont été brulées par les soldats, plusieurs musulmans blessés et un tué*).³⁸ Picot 20 Şubat'ta olayların yatıştığını, Ermeni taburunun silahsızlandırıldığını, ancak bazı Ermeni askerlerin bölgenin kuzeyinde yeni olaylar çıkarabileceğini bildiren bir yazı daha göndermiştir.³⁹ 25 Şubat'ta General Hamelin tarafından Savaş Bakanlığı'na gönderilen şifreli bir telgrafta bölgede olaylara karışan Dördüncü Taburun tamamen dağıtılarak mevcudunun diğer taburlara dağıtıldığı ve 400 Ermeni askerinin silahsızlandırıldığı bildirilmiş, bunun yanı sıra bu askerlerin savaş sonuna kadar Tunus'un güneyine gönderilmesi talep edilmiştir.⁴⁰

Bu arada bölgedeki İngiliz işgal kuvvetlerinin komuta kademesi yaşanan isyandan ve sonuçlarından dolayı Fransız komuta kademesini sorumlu tutmakta ve Ermeni

36 Yakınoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 2 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 35.

37 Yakınoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 15 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 85.

38 Filistin ve Suriye'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri George Picot'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 19 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 40.

39 Filistin ve Suriye'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri George Picot'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 41.

40 Yakınoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 25 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 52.

Lejyonu'na yönelik katı bir tutum izlenmesini istemektedirler. 20 Şubat 1919 tarihli bir belgede, Georges Picot bölgedeki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Edmund Allenby'nin Fransa'nın 1000 Ermeni lejyoneri daha Kilikya bölgesine gönderme isteğine karşı çıktığını ve bölgede komutanın kendisinde olduğunu, kendi rızası olmadan bölgedeki birliklerin sayısının değiştirilemeyeceğini belirttiğini ifade etmiştir.⁴¹ Oysa aynı General Allenby Aralık 1918'de Doğu Lejyonu'nun mevcudunun Kilikya bölgesinin tamamen kontrol altına alınmasına yetmeyebileceğini düşünmektedir ve bu nedenle General Hamelin'e Yakınoğ'u'da bulunan Ermeni mültecilerden gönüllü toplamasına izin vermiştir. Zira o dönemde bu mültecileri İngiliz işgal bölgelerinde olası bir düzensizlik kaynağı olarak algılamakta ve bunların Fransız ordusunun komutası altına alınmasının yerinde olacağını düşünmektedir.⁴² Yine de Ermenilerin son itaatsizliklerinden sonra General Allenby önce Ermeni Lejyonu'nun tamamen bölgeden çıkarılmasını istemiş ancak Hamelin'in kendisini ikna etmesiyle yeni bir çözüm geliştirmiştir. Buna göre güçlendirilmiş Hintli askerlerden müteşekkil İngiliz On Dokuzuncu Piyade Tugayı bölgenin askeri denetimini ele almış ve Tugay Komutanı General Walter S. Leslie bölgedeki müttefik kuvvetlerin komutanlığı görevine getirilmiştir. İngiliz birliklerin göreve başlaması bölgede Ekim ayında bu birliklerin bölgeyi terketmesine kadar sürecek olan göreceli bir sükun dönemini başlatmıştır.⁴³

Ermeni Lejyonu'nun isyana karışan birliklerinin cezalandırılması Ermeni diasporasının önde gelen liderlerinin tepkisini çekmiştir. 28 Şubat'ta Bogos Nubar Paşa tarafından Jean Gout'a gönderilen bir mektupta Bogos Nubar Paşa İskenderun'da olan olaylar nedeniyle Ermeni askerlerin cezalandırılması konusunu gündeme getirerek Ermenilerin bu hareketlerinin son derece haklı ve önemli nedenleri olduğunu belirtmektedir. Paşa sözlerini şöyle sürdürmektedir:

“Acaba Ermeni taburu bir provokasyonun kurbanı mıdır? Acaba Ermeni askerler haremelerde alıkonan genç Ermeni kızların ve yetimlerin üzerindeki Türk ellerini mi koparmaktadır? Bu, ne yazık ki halen Kilikya'da görev yapan ve Ermeni birliklerinin ... ülkedeki varlığını açıkça istemeyen Türk idaresinin entrikalarının bir sonucu mudur?” (*La batallion arménien a-t-il été victime d'une provocation? Les soldats arméniens ont-ils tenté d'arracher aux mains des Turcs des orphelins ou des jeunes filles arméniennes détenue dans les harems? Est-ce une conséquence des machi-*

41 Filistin ve Suriye'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri George Picot'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Ocak 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 42.

42 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 68.

43 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 80.

*nations de l'administration turgue, qui hélas continue à fonctionner en Cilicie et ne voit, certes, pas ... la présence des troupes arméniennes dans le pays)*⁴⁴

Doğu Lejyonu'nu kuran ve Kilikya bölgesine getiren Fransız askeri yetkililerinin bile kınadığı saldırıların Bogos Nubar Paşa tarafından meşrulaştırılmaya çalışılması son derece dikkat çekicidir. Nitekim Bogos Nubar Paşa bu satırları kaleme aldığı yazısında Jean Gout'tan bu konuda bir soruşturma başlatılmasını ve "gerçek"lerin ortaya çıkarılmasını talep etmektedir. Ancak zaten o sırada Fransız yetkililer konuyla ilgili soruşturma başlatmış ve bu soruşturma neticesinde bazı raporlar hazırlanmıştır. Port Said'de görev yapan Fransız Amiral Cassard tarafından hazırlanan ve Donanma Bakanlığı'na gönderilen 1 Mart tarihli bir raporda Ermeni birliklerinin kışkırtılmadığı ancak Türklere karşı büyük bir intikam hissi ile dolu oldukları belirtilmektedir (*Soldats arméniens non provoqués mais se sentant les plus forts ont voulu à venger des Turcs*).⁴⁵ Benzer ifadeleri içeren bir diğer rapor da General Hamelin tarafından Savaş Bakanlığı'na gönderilmiştir.⁴⁶ Bu raporlar üzerine Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda Georges Picot tarafından daha önce daha fazla sayıda Ermeni gönüllü toplanmasının talep edildiği ancak bu şartlar altında daha fazla gönüllü toplanmasının doğru olmadığı ve bu konunun Lejyon içindeki kötü elemanlar (*les mauvais éléments*) temizlenene kadar gündeme getirilmemesi gerektiği belirtilmektedir.⁴⁷ Kısacası Fransız Hükümeti tıpkı Ermeni Lejyonu ile ilgili şikayetleri gündeme getirdiğinde Bogos Nubar Paşa'ya itibar etmediği gibi Paşa'nın Kilikya'daki Fransız otoritesini temelden sarsan bu isyanla ilgili görüşlerine de itibar etmemiştir.

6 Mart'ta Georges Picot Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafta Ermeni askerlerin çıkardıkları olaylar ve itaatsizliklerinden dolayı özür bile dilemedikleri ve Doğu Lejyonu'ndan ayrılmak istedikleri ifade edilmektedir. Picot her ne pahasına olursa olsun Ermeni Lejyonu'nun bir arada tutulmasının gerekli olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸

44 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Ortalacı Jean Gout'a, 28 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 59.

45 Port Said'de görevli Amiral Cassard'dan Donanma Bakanlığı'na, 1 Mart 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 60.

46 Yakındoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesine, 28 Şubat 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 62.

47 Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Mart 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 68.

48 Filistin ve Suriye'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri George Picot'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 6 Mart 1919, Fran-

Bu arada 5 Mart'ta General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'na oldukça ilginç bir telgraf gelmiştir. Bu telgrafta General Hamelin öncelikle bir asker olarak siyasi konularda fikir beyan etme ehliyetine sahip olmamakla beraber, tecrübelerine istinaden görüşlerini ifade etmek istediğini ifade etmektedir. Bu girişin ardından General Hamelin Amerika'nın kurulacak olan bağımsız Ermenistan devletini manda idaresi almak istediğini öğrendiğini, bu durumun büyük masraflar yaparak bölgeye asker çıkartan Fransa'nın çıkarlarına aykırı olacağını, Fransa'nın prestijini ve güvenilirliğini sarsacağını ifade etmektedir.⁴⁹

Aynı gün General Hamelin Savaş Bakanlığı'na bir diğer şifreli telgraf daha göndermiştir. Bu telgrafta Kilikya bölgesinde olay çıkaran 400 Ermeni'nin silahsızlandırılarak 1 Mart itibarıyla bir İngiliz gemisi ile Port-Said'e gönderildiğini belirtmiştir. Aynı zamanda bölgedeki İngiliz Komutanlığı'nın tüm Ermeni birliklerinin geri çekilerek Fas'a gönderilmesi ve bunların yerine Fransız kolonyal piyade alayları konuşlandırılmasını tavsiye ettiği ve bölgeye iki yeni İngiliz taburu getirildiği ifade edilmiştir (*Commandement anglais préconise retrait de totalité légions arméniennes [C]ilicie son renvoi Maroc et son remplacement par un Régiment d'infanterie coloniale français. Il se dispose à envoyer en [C]ilicie deux nouveaux B[attalion] anglais*). General Hamelin bu tavsiyeye Ermeni Lejyonu'nun kuruluş tüzüğü gereği Kilikya dışında konuşlandırılmasına izin verilemeyeceğini söyleyerek cevap verdiğini belirtmiştir.⁵⁰ Bütün bu yazışmalar İngilizlerin Doğu Lejyonu'na itimatsızlığını göstermesi açısından önemlidir.

5. Kilikya Bölgesi'ne Ermeni Göçleri

1919 yılının bahar aylarında, özellikle de İngiliz askeri otoritesi altında göreceli bir sükun ortamının sağlanmasının ardından bölgeye Ermeni göçleri hız kazanmıştır. Nitekim Kilikya Genel Valisi Albay Brémond 1919 sonuna kadar 120.000 civarında Ermeninin bölgeye yerleştirildiğini ve bunun yaklaşık olarak bölge nüfusunun üçte birine tekabül ettiğini belirtmektedir.⁵¹ Khacher Mato-

sa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 67.

49 Yakınoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 5 Mart 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 73.

50 Yakınoğu Fransız Birlikleri Komutanı General Hamelin'den Savaş Bakanlığı'nın Afrika Şubesi'ne, 5 Mart 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 74.

51 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, ss. 95-96.

sian adlı Adana'ya göç eden bir Ermeni'nin günlüğüne istinaden Eylül 1919'da Amanos'un doğusuna yerleştirilen Ermenilerle beraber tüm Kilikya bölgesindeki Ermeni nüfusun 250.000 civarında olduğu belirtilmekte ve bunların çoğunun aslında Kilikya bölgesinden olmayan Ermeniler olduğu dile getirilmektedir.⁵² İlginç bir detay olarak belirtilmelidir ki Kilikya'ya gelenler arasında Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Osmanlı birliklerine karşı çete faaliyetleri düzenleyen Andranik Ozanyan Paşa da bulunmaktadır.⁵³ Doğu Anadolu'da Müslüman halka yönelik mezalimi ile ün kazanan bir Ermeni'nin bölgeye gelmesinin bölgedeki hassas durumu daha da olumsuz etkileyeceği açıktır.

Ermenilerin bölgedeki Türklerin gizlice silahlandırıldıkları iddiası üzerine 28 Nisan 1919'da General Allenby ve General Brémond Adana şehrinin silahsızlandırılması konusunda mutabakata varırlar. Adana halkına bir gün içerisinde evlerine gelecek olan ve bir İngiliz müfreze ve bir Ermeni tercümandan müteşekkil olan heyete silahlarını teslim etmeleri emredilir. Bu silahsızlandırma süreci sırasında pek çok olay yaşanır ve birçok Müslüman saldırıya uğrar.⁵⁴ Bu süreci yaz ve sonbahar aylarında yaşanan yoğun Ermeni saldırıları izler. Kısacası her ne kadar İngiliz kuvvetleri bölgede belli bir seviyede düzen oturtmaya çalışsalar da Ermeni lejyonerler disiplinsizliklerini ve itaatsizlerini sürdürerek Müslüman halka yönelik mezalime devam etmişlerdir. Bu mezalimler bütün detaylarıyla Osmanlı arşiv belgelerinde mevcuttur.⁵⁵

6. Doğu Lejyonu'nun Yapısal Sorunları ve Suriyeli Lejyonu ile İlgili Şikayetler

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi Doğu Lejyonu'nun hukuki statüsü ve askeri mevcudu ile ilgili ciddi bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. 7 Nisan'da Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazı Doğu Lejyonu'nun Nisan 1919'daki durumunu ve sorunlarını göstermesi bakımından son derece önemli bir belgedir. Bu belgeye göre 1916 yılında kurulan ve gönüllülerinin büyük bir çoğunluğu savaş sonuna kadar istihdam edilecek olan Doğu Lejyonu iki kısma bölünmüştür. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni Lejyonu'nda aktif olarak

52 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 96.

53 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 96.

54 Robert Zeidner, *The Tricolor over the Taurus...*, s. 107. General Bremond tarafından yayımlanan silahsızlandırma beyannamesinin tam metni için bkz. Süleyman Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, ss. 109-111.

55 Konuyla ilgili belgeler topluca şu eserde bulunabilir: Yusuf Sarımay (der.), *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransız İlişkileri, Cilt II: 1918-1919*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.

savaşan Ermeni gönüllü sayısı 3600'e kadar yükselmiştir; ancak bunların 2600'ü savaş sonunda sözleşmeleri sona erecek olan askerlerdir. Suriyeli Lejyonu'nda ise aktif olarak savaşan Suriyeli gönüllü sayısı 650'ye kadar yükselmiştir ve bunların 350'sinin savaş sonunda sözleşmeleri sona erecektir. Diğer bir deyişle, savaşın sona ermesinin hemen ardından Ermeni askerlerin sayısı 1000 civarına, Suriyeli askerlerin sayısı da 300 civarına düşecektir. Bu durumun önlenmesi için Doğu Lejyonu'nun tüzüğünde bir değişikliğe gidilerek savaş sonunda dileyen askerlerin sözleşmelerinin bir veya iki yıla kadar uzatılması öngörülmüştür.

Bütün bu bilgileri sıraladıktan sonra Savaş Bakanlığı savaşın sona ermesi ile Doğu Lejyonu'nun bir dağılma tehlikesi içinde bulunduğunu, bu dağılmanın önlenmesi ve mevcut dört Ermeni ile iki Suriyeli taburunun mevcudunun muhafaza edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunun için en azından 3000 Ermeni ve 1500 Suriyeli'nin daha Lejyon'a dahil edilmesi gerekmektedir. Ancak bunun önünde son derece önemli bir engel vardır: İngiltere ve Kilikya bölgesindeki İngiliz Kuvvetlerinin Komutanı General Allenby. Savaş Bakanlığı'na göre General Allenby eski Osmanlı topraklarından gönüllü toplanmasına karşıdır. Örneğin Fransa Lübnan'daki Dürzi ve Ensariler'den gönüllü toplanması hususunu gündeme getirdiğinde General Allenby buna müsaade etmemiştir. Savaş Bakanlığı İngiltere'nin bu konudaki muhalefetine bertaraf edebilmek için Dışişleri Bakanlığı'ndan İngiltere Hükümeti nezdinde girişimde bulunmasını istemektedir. Aynı şekilde özellikle ABD nezdinde de girişimde bulunularak Kuzey Amerika'dan da gönüllü toplanması işlemlerine hız verilmesi talebinde bulunmaktadır.⁵⁶ Ancak gerek Yakındoğu'daki Müslüman olmayan toplumlardan gerekse Amerika kıtasından gönüllü toplanması süreci savaşın sona ermesinin ardından tamamen durma noktasına gelmiştir. Bu da Fransız yetkililerin yeni gönüllüler istihdam etmesini neredeyse imkansız hale getirmiş ve mevcut birliklerin kullanılması dışında bir seçeneğin olası olmadığını gözler önüne sermiştir. Nitekim 22 Ağustos'ta Savaş Bakanlığı'ndan Paris Askeri Valisi'ne ve Marsilya ve Bordeaux'daki kuvvet komutanlıklarına gönderilen bir yazıda yeni bir emre kadar Fransa'dan ve Amerika'dan gönüllü alımlarının durdurulduğu ve Paris, Marsilya veya Bordeaux'ya gelecek olan gönüllülerin artık Doğu Lejyonu'na kabul edilmeyecekleri ifade edilmektedir (*[J]e décide de suspendre, jusqu'à nouvel ordre, tout recrutement syrien et arménien soit en France, soit en Amérique. En conséquence, vous voudrez bien inviter les Commandants de recrutement de Paris (Bureau Central), de Marseille et de Bordeaux a ne*

56 Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 5 Nisan 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 99.

*plus recevoir d'engagement por les Légions Syrienne et Arménienne).*⁵⁷

Bu arada yukarıda belirtilen Ermeni Lejyonu ile ilgili Ermeni komitelerinin önde gelen isimlerinin yaptığı şikayetlerin bir benzeri 1919 yılının Mayıs ayında Suriyeli Lejyonu için Suriyeli komitelerin önde gelen isimleri tarafından yapılmıştır. 16 Mayıs 1919'da Suriye Merkez Komitesi (*Comité Central Syrien*) Başkanı Şükrü Ganem bizzat Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a yazdığı bir yazıda ilginç bir sorunu dile getirmektedir. Buna göre Suriye'de Doğu Lejyonu ile ilişkisi kesilen Suriyelilere bu bölgede iş verilmediği için bu eski lejyonerler Fransa'ya iş aramak üzere gelmişlerdir. Ganem bu durumdan şikâyet ederek Dışişleri Bakanı'ndan bölgedeki Fransız Yüksek Komiseri Georges Picot'un bu eski askerler için bir talimatname yayınlayarak niteliklerine göre iş bulunması konusunda yardımcı olumasını istemektedir.⁵⁸ Dışişleri Bakanlığı da bu hususu ivedilikle George Picot'a bildirmiş ve eski lejyonerlere iş bulunması hususunda Yüksek Komiserliğin yardımcı olmasını istemiştir.⁵⁹

27 Haziran'da Georges Picot'nun cevabi mektubu gelmiştir. Picot Suriyeli Lejyonu'nda görev yapan askerlerin maddi durumunun diğer Fransız ordusu mensupları ile karşılaştırıldığında oldukça kötü olduğuna işaret etmektedir. Örneğin bir Fransız askerine günde dört frank altmış altı sent ödenirken, bu rakam Suriyeli bir asker için günde iki frank yirmi beş senttir. Bu fark subaylar açısından çok daha büyüktür. Buna göre bir Fransız subayı günde on iki frank altmış sent yevmiye alırken, Suriyeli bir subaya günde sadece üç frank elli sent ödenmektedir. Bu eşitsizlik Suriyeli askerler arasında da ciddi hoşnutsuzluklar yaratmaktadır.⁶⁰ Bu derin uçurumu ortadan kaldırmak için Savaş Bakanlığı harekete geçmiş ve Ermeni ve Suriyeli lejyonerlerin maddi durumlarında küçük bir iyileştirme yapabilmek için maaş artışına gitmiştir. Buna göre askerler için günlük yevmiyelerinde

57 Savaş Bakanlığı'ndan Paris Askeri Valisi'ne ve Marsilya ve Bordeaux'daki Kuvvet Komutanlıklarına, 22 Ağustos 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 145.

58 Suriye Merkez Komitesi Başkanı Şükrü Ganem'den Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a, 16 Mayıs 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 123.

59 Dışişleri Bakanlığı'ndan Filistin ve Suriye'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri George Picot'a, 20 Mayıs 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 124.

60 Filistin ve Suriye'de bulunan Fransız Yüksek Komiseri George Picot'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Haziran 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 131.

elli beş sent, subaylar için ise bir frank yetmiş sentlik bir zam sağlanmıştır.⁶¹ Ermeni Lejyonu'nun şikayetlerine olumlu cevap vermeyen Fransız yetkililerin Suriyeli Lejyonu'nun şikayetlerine olumlu cevap vermesi de oldukça dikkat çekicidir.

27 Eylül tarihinde Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda Ermeni ve Suriyeli Lejyonlarının yaşadığı hukuki sorunlara işaret edilmekte ve bazı çözüm önerileri geliştirilmektedir. Buna göre Ermeni ve Suriyeli gönüllülerin kontratları Doğu Lejyonu'nun tüzüğü gereği savaş boyunca Türkiye'ye karşı savaşmak üzere hazırlanmıştır (“*pour la durée de la guerre en vue de combattre la Turquie*”).⁶² Ancak yukarıda da belirtildiği üzere savaş sona erdiği halde Doğu Lejyonu varlığını sürdürmeye devam etmiş ve lejyonerlerin kontratları bir veya iki yıl için uzatılmıştır. Savaş Bakanlığı bu yazısında her iki lejyonun da hukuki devamlılığının sağlanabilmesi için bazı hukuki araçların, örneğin bir kararnamenin hazırlanmasını ve Türkiye Müttefiklerle barış antlaşması imzalanana kadar çatışma halinin sürdüğü gerekçesiyle lejyonerlerin kontratlarının devamlılığının sağlanmasını öngörmektedir. Buna rağmen yazıda geçen bir cümle son derece dikkat çekicidir: “Ermeni Lejyonu'na gelince, her ne kadar bu lejyonun gerçek bir askeri değeri olsa da gizli tutulan siyasi nedenlerden dolayı dağıtılması arzu edilebilir” (*En ce qui concerne la légion arménienne, bien qu'elle ait une réelle valeur militaire, des raisons politiques restées secrètes peuvent rendre sa disparition désirable*).⁶³ Bu gizli siyasi nedenlerin ne olduğu açıkça belirtilmemekle beraber kastedilenin Ermeni lejyonerlerin disiplinsizliğinin bölgede Fransız otoritesine yönelik ciddi bir Türk tepkisinin başlamasına yol açtığı, bunun da Fransız işgalinin sürdürülmesini zora soktuğu gerçeği olduğu söylenebilir. Nitekim bu tarihten sonra Fransız yetkililerin Ermeni Lejyonu'na yönelik tavırları giderek daha da olumsuz bir hal almıştır.

7. Antep, Maraş ve Urfa'nın Fransızlar Tarafından İşgali, Türk-Fransız Çatışmasının Sonu ve Doğu Lejyonu'nun Dağıtılması

15 Eylül 1919'da Fransa ile İngiltere arasında imzalanan Suriye İtilafnamesi ile daha önce İngilizlerin işgal etmiş oldukları Maraş, Urfa ve Antep bölgeleri Ekim 1919 sonundan itibaren Fransızlara devredilir. Bu bölgeler de İngiliz birlikleri

61 Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 1 Temmuz 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 135.

62 Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na 27 Eylül 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 149.

63 Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Eylül 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 149.

çekilir çekilmez çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Fransız birlikleri tarafından işgal edilir. 27 Ekim'de Antep, 29 Ekim'de Maraş ve 31 Ekim'de Urfa Fransız kontrolüne geçmiştir.⁶⁴ Ancak bölge halkı hızla örgütlenerek işgale karşı koymuş, özellikle TBMM Hükümeti ile koordineli çalışan Kuvva-i Milliye güçleri Fransız işgaline tepkisiz kalmamıştır. Özellikle Maraş'ta yaşanan çatışmalar neticesinde Ermeni lejyonerler de dahil olmak üzere Fransız askeri gücü bölgeyi 11 Şubat 1920'de terk etmek zorunda kalmıştır. Bunu 11 Nisan 1920'de Urfa'nın Fransız işgalinden kurtuluşu izler. 1 Nisan 1920'de başlayan ve 11 ay süren Antep savunması ise özellikle cephane ve gıda yetersizliği nedeniyle 9 Şubat 1921'de Fransızların şehri işgal etmesi ile son bulmuştur. Antep ancak Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 25 Aralık 1921'de Fransızlar tarafından tahliye edilecektir.

Bu arada Fransa'da 20 Ocak 1920'de yapılan hükümet değişikliği neticesinde hem Başbakan hem de Savaş Bakanı olan Georges Clemenceau yerini Alexandre Millerand'a bırakır. Millerand daha önce Stephen Pichon'un uhdesinde olan Dışişleri Bakanlığı görevini de üstlenir. Clemenceau'dan boşalan Savaş Bakanlığı'na ise André Lefèvre getirilir.

20 Mayıs 1920'de Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir yazı Ermeni Lejyonu ile ilgili olarak Ocak ayında kurulan yeni hükümetin görüşlerini yansıtması açısından ilginçtir. Bu yazı 1 Mayıs'ta Savaş Bakanlığı'na gönderdiği bir mektupta Yakınoğu Ordusu Genel Komutanı (*Commandant en Chef l'Armée du Levant*) General Gouraud'un lejyonerlerin gösterdiği olumsuz davranışlar nedeniyle Ermeni Lejyonu'nun en kısa zamanda dağıtılmasının gerekliliğinden bahsettiğinin ifade edilmesi ile başlamaktadır.⁶⁵ Savaş Bakanlığı da benzer görüştedir:

“Bu olumsuz davranışlar Yakınoğu'da konuşlanmamızdan bu yana müteaddit kereler gözlenmiştir. Özellikle Kilikya'da Ermeni yardımcı kuvvetlerinin varlığı emirlerimizin uygulanışını hassas hale getirmekten başka bir işe yaramamıştır. Son olaylarının gelişiminin getirdiği zorluklar, büyük ölçüde, bu yardımcı kuvvetlerin, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu nüfusun bulunduğu bölgede görevlendirilmesinden kaynaklandığı söylenebilir ki [bu Ermeni lejyonerler Türk nüfus üzerinde] intikam duygularını yatıştırmaktan başka bir şey arzu etmemişlerdir. (*Le constatation de ce mauvais esprit a maintes fois été faite depuis Notre installation*)

64 Ulvi Keser, *Kıbrıs Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu...*, s. 345 vd.

65 Bu mektup için bkz. Yakınoğu Ordusu Genel Komutanı General Gouraud'dan Savaş Bakanlığı Ortadoğu Şubesi'ne, 1 Mayıs 1919, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Février 1921)*, s. 180.

dans le Levant. En Cilicie notamment, la présence des auxiliaires arméniens n'a fait que rendre de plus en plus délicat l'exercice de notre commandement, et l'on peut dire que les difficultés éprouvées au cours d'événements récents, proviennent pour une grand part de l'emploi de ces auxiliaires au milieu d'une population en majorité turque sur laquelle ils n'aspirent qu'à assouvir leur vengeance)"⁶⁶

Bu ifadelerin ardından Bakanlık, Ermeni Lejyonu'nun artık bir işe yaramadığını, dolayısıyla bu Lejyonun varlığına gerek duyulmadığını belirttikten sonra bu konuda hazırlanabilecek bir Savunma Bakanlığı kararnamesi ile Lejyonun dağıtılabilceğini belirtmektedir. Zaten savaşın sona ermesi ve barış antlaşmasının (Sevr Antlaşması) Osmanlı Hükümeti tarafından imzalanacak olması Lejyonun hukuki varlığını sona erdirmeye yeterli zemini hazırlayacaktır. Ancak Bakanlık eğer bir dağıtılma gerçekleştirilecekse bunun yalnızca Ermeni Lejyonu için yapılmasını, Suriyeli Lejyonu'nun ise Fransız mandası altında kalacak bölgelerde kullanılabilceği için dağıtılmaması gerektiğini savunmaktadır.⁶⁷

20 Ekim 1921 tarihinde TBMM Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması Doğu Lejyonu'nun sonunu getiren antlaşma olmuştur. Antlaşmanın birinci maddesi uyarınca taraflar arasındaki savaş halinin sona erdiği belirtilmiş, müteakip maddelerle de karşılıklı olarak savaş esirlerinin serbest bırakılması, Fransız birliklerinin antlaşmanın sekizinci maddesinde belirlenen sınırın güneyine ve Türk birliklerinin de sınırın kuzeyine çekilmesi, boşaltılan arazilerde karşılıklı olarak genel af ilan edilmesi gibi hususlar karara bağlanmıştır.⁶⁸ Sonuç itibarıyla bu antlaşma ile Fransız işgalinin sona erdiği ve çoğunluğunu Ermeni lejyonerlerin oluşturduğu Fransız birliklerin geri çekilmesi teyit edilmiştir. Son Fransız birliği de 5 Ocak 1922'de Mersin'den ayrılmış ve böylece bölge tamamen Türk hakimiyetine girmiştir.

Ankara Antlaşması'nın hemen ardından Kıbrıs Monarga'daki Ermeni kampları da derhal kapatılır. Zaten bir süredir adanın İngiliz Valisi Clauson adadaki Ermenilerin Rum ve Müslüman köylerine saldırmasından şikayetçidir. Ankara

66 Savaş Bakanlığı'ndan Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Mayıs 1920, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 179.

67 Savaş Bakanlığı'ndan Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı'na, 20 Mayıs 1920, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Siyasi ve Ticari İşler Direktörlüğü, Seri E, Karton 304, Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (1 Janvier 1919 – 4 Fevrier 1921)*, s. 179.

68 Selahattin Tansel, *Mondrostan Mudanya'ya Kadar*, 4 Cilt, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1974, Cilt 4, s. 52.

Antlaşması'nın fırsat bilen Vali İngiltere Hükümeti'nin Fransız Hükümeti ile anlaşması üzerine kampların kapatılmasını sağlar ve kamplardaki tüm mühimmat ve malzeme İngiliz Esir Kampı Komutanı Yarbay Motherwell tarafından teslim alınır. Kamplarda bulunan yazışmalara el konur ve kamplarda bulunan Ermenilerin Fransız gemileri ile adayı terk etmeleri sağlanır. Bu kampta ölen Fransızların mezarları 1940'lı yıllarda Kıbrıs'taki Fransız diplomatik temsilciliğinin girişimiyle buldukları yerlerden alınarak Larnaka'daki Fransız mezarlığına, Ermenilerin mezarları da aynı şekilde Larnaka'daki Ermeni mezarlığına nakledilir.⁶⁹

Sonuç

Bu makalenin Doğu Lejyonu'nun kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili bir dizi makalenin sonuncusu olması nedeniyle sonuç bölümünde Doğu Lejyonu ile ilgili genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır.

Doğu Lejyonu projesi Birinci Dünya Savaşı'nın ortalarında Fransız ordusunun yaşadığı asker sıkıntısına çözüm bulmak amacıyla başlatılmıştır. Özellikle savaşın ilk iki yılının sonunda Fransız ordusunun seçkin birliklerinin Fransa-Almanya sınırında yapılan savaşlarda ciddi kayıplara uğraması sonucunda Fransız Hükümeti Ortadoğu'daki savaş siyaseti için Fransız birliklerini kullanmak yerine, bölgede yaşayan ve ortak noktası Osmanlı hakimiyetine karşı çıkmak olan unsurları kullanmayı tercih etmiştir. Bu nedenle önceleri Cebel Musa Ermenilerinden müteşekkil olması planlanan Doğu Lejyonu'na Ermenilerin yanı sıra Müslüman ve Hıristiyan Suriyeliler ve Lübnanlılar da dahil edilmiştir. Bu birlikler ilk olarak Mısır'da Port Said'de toplanmış, daha sonra buradan Kıbrıs'ta kurulan Monarga'daki kampa taşınmışlardır.

Fransa yalnızca Ortadoğu'daki Ermeni ve Suriyelileri değil, on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın başında Amerika kıtasına göç ederek burada ciddi sayılarda topluluklar tesis etmiş olan Ermeni ve Suriyelileri de değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle Amerika'ya gönderilmek üzere Ermeni ve Suriyeli delegasyonları oluşturmuş, bunların bütün masraflarını karşılayarak Amerika'da propaganda faaliyetlerine girişmesine vesile olmuştur.

Doğu Lejyonu için Güney Amerika'dan gönüllü toplanması çalışmaları Ermeni ve Suriyeli delegasyonların yoğun çalışmalarına rağmen Fransa'nın istediği düzeyde gerçekleşmemiştir. Bunun en önemli nedenleri Doğu Lejyonu'nun hukuki

69 Ulvi Keser, *Kıbrıs Anadolu Ekseninde Ermeni Doğu Lejyonu...*, ss. 522-531.

yapısının yeterince oturtulamaması, Lejyona dahil olan askerlerin emeklilik ve tazminat haklarının diğer Fransız askerlerine göre daha alt seviyede olmasının yarattığı sorunlar ve en önemlisi Latin Amerika'da bulunan Ermeni ve Suriyeli topluluklarının aralarındaki çatışmalardır. Bu çatışmalar yalnızca Latin Amerika'daki topluluklar arasında değil aynı zamanda Lejyonu oluşturan Ermeni ve Suriyeli askerler arasında da mevcuttur.

1916 yılında tesis edilen Doğu Lejyonu 1918 yılı sonlarında Mondros Mütarekesi hükümlerince Kilikya bölgesini işgal etmek üzere Fransız ordusu ile beraber bölgeye getirilmiştir. Ancak özellikle Ermeni Lejyonu'na mensup lejyonerler disiplinsizlikleri ve itaatsizlikleri ile Fransız ve İngiliz subayların tepkisini çekmiştir. Bu lejyonerler sık sık birliklerinden firar ederek çevre köylerdeki Müslüman halka yönelik saldırılar gerçekleştirmişler, gasp, talan ve katliam gibi faaliyetlere girişmişlerdir. Bütün bu saldırılar Osmanlı arşiv belgelerinde olduğu kadar Fransız arşiv belgelerinde de ifade edilmiştir. Lejyonerlerin itaatsizliği zaman zaman Fransız ordusuna karşı isyan etmeye kadar varmış, bu isyancılar cezalandırılarak Port Said'e geri gönderilmiştir.

1918 sonlarında Adana ve civarında başlayan Fransız işgali 1919 yılının Eylül ayında İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Suriye İtilafnamesi neticesinde İngiliz birliklerinin Antep, Urfa ve Maraş'tan çekilmeleri ile bu bölgelere kadar yayılmıştır. Ancak Adana'nın işgali sırasında henüz ulusal bilinç yeterince uyanmadığından organize olamayan Türk tepkisi bu işgaller sırasında oldukça yoğundur. Nitekim Adana'nın işgalinden Antep, Urfa ve Maraş'ın işgaline kadar geçen süre zarfında Mustafa Kemal Samsun'a geçerek ulusal direnişi örgütlemeye başlamış, 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'ni toplayarak direniş hareketini koordineli bir hale getirmeye başlamıştır. Ulusal bilincin uyanışı Fransız işgaline karşı şiddetli bir tepkiye neden olmuş, Kuvva-yi Milliye bu bölgelerdeki direnişi ile Fransız ordusunu bir çok kereler püskürtmeyi başarmıştır.

20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile TBMM Hükümeti arasında imzalanan Ankara Antlaşması Doğu Lejyonu'nun varlık nedenini ortadan kaldırdığı için Lejyonun varlığına son verilmiş, Monargadaki kamplar kapatılarak lejyonerler Fransa'ya geri gönderilmiştir. Böylelikle Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Ortadoğu'nun en büyük paralı asker gruplarından biri olan Doğu Lejyonu tarihin karanlık sayfalarındaki yerini almıştır.

RUSYA'NIN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE RUSYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ (RUSSIAN-ARMENIAN RELATIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF RUSSIAN SOUTHERN CAUCASIAN POLICIES)

Marat VALEYEV
mvaleyev@gmail.com

*“Ermenistan, Rusya'nın Kafkasya'daki İsraili'dir.”
(K. Zatulin, BDT Araştırmaları Enstitüsü Başkanı)¹*

Öz: Ermenistan'ın yer altı kaynaklarına ve transit yollarına sahip olmaması, Ermenistan'ın Kafkasya'daki bütün projelerin dışında kalmasına neden oldu. Ermenistan'ın BDT coğrafyasındaki en eski sorun olan Yukarı Karabağ meselesinin en büyük sorumlusu olması ise Ermenistan'ı bölgede kendi içerisine izole etmiştir. Ermenistan'ın dünya ile tek bağlantısı ise Rusya'dır. Rusya sayesinde ekonomisini ayakta tutan Ermenistan, aynı zamanda güvenliğini de Rus askerleri sayesinde sağlamaktadır. Ancak Rusya'nın “desteği” Ermenistan'a pahalıya mal olmaktadır. Nükleer ve elektrik tesisler, enerji ağ ve sistemleri, havayolu ve bankacılık başta olmak üzere stratejik mahiyetteki bütün alan ve kurumlar artık Moskova'nın elindedir. Kafkasya'da Ermenistan gibi bir “müttefikinin” olması, hiç şüphesiz Moskova'nın işine yaramaktadır. Ermenistan, Kafkasya'daki Rusya'nın tek dayanağı olmakla kalmamakta, Bakü-Tiflis-Ankara Bloku karşısında da Moskova ve Tahran ile birlikte hareket etmektedir. Rusya'nın bütün Kafkasya politikasının Ermenistan üzerinde inşa edildiğinden dolayı bundan sonraki süreçte de Kremlin'in Ermenistan'ı kendi kontrolü altında tutmaya çalışacağını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ermenistan, Kafkasya, Yukarı Karabağ, Türkiye.

Abstract: Absence of transit routes and subsoil resources resulted in the exclusion of Armenia from all the projects in Caucasia. Being responsible of the oldest question within the territories of Commonwealth of Independent States, namely the Karabagh Question, Armenia has also been isolated in the region. The only connection of Armenia with the outside world is Russia. Armenia has not only preserved its economy through Russian assistance; but also provided its security through Russian military support. However Russian “support” has had a high cost. All nuclear and other power plants, energy networks and systems and all strategic sectors such as airlines and

¹ M. Malik, “Determination der Sicherheitspolitik Armeniens“, *Berichte des BIOst*, XI (2000), s. 14.

banking have been controlled by Moscow. Having Armenia as an “ally” in Caucasus serves for Russian interests as well. Armenia does not only act as the only supporter of Russian policies in the Caucasus but also sides with Moscow and Teheran against Baku-Tbilisi-Ankara bloc. It can be argued that since Russian Caucasian policy was constructed via Armenia, Kremlin would try to preserve its control over Armenia in the near future.

Key Words: *Russia, Armenia, Caucasia, Nagorno Karabagh, Turkey.*

I. I. RUSYA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI

Rusya’nın Kafkasya politikası iç politika, “arka bahçe” politikası ve dış politika kısımlarına ayrılarak ele alınmalı. Çünkü bu üç kısım da birbirini etkilemektedir. Rusya’ya bağlı Kafkasya cumhuriyetlerindeki sorunlar, Güney Kafkasya ülkelerindeki durumla yakından ilgili. Nitekim Rusya’nın “iç sorun” olarak nitelendirdiği Çeçenistan meselesi, Moskova’nın Azerbaycan ve Gürcistan’a karşı izlediği politikayı doğrudan belirlemektedir. Türkiye ve İran gibi bölgesel ve ABD gibi küresel güçlerin Güney Kafkaslar’da kendi çıkarları olduğundan, Rusya’nın Kafkaslar politikası söz konusu ülkelerin Rusya ile ilişkilerinde de önemli bir yere sahiptir.

Rusya’nın Kafkaslar’daki en önemli iki amacını Hazar Havzası ve genel olarak Kafkasları siyasi anlamda kontrol altında tutmak, yani “arka bahçe” olarak kullanmak ve Hazar enerji kaynakları başta olmak üzere bölgedeki enerji kaynaklarının işletilmesinde söz sahibi olarak bu ülkelerin ekonomilerini Rusya’ya bağımlı hale getirmek şeklinde özetleyebiliriz. Her ne kadar enerji kaynakları açısından Azerbaycan ön plana çıksa da, siyasi bağlamda Rusya’nın dikkati Gürcistan üzerinde yoğunlaşmıştır. Ermenistan ise gerek siyasi gerek ekonomik açıdan zaten Moskova’ya bağlanmış durumdadır.

Kafkaslar, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) içinde Rusya açısından en sorunlu bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Gürcistan ile Azerbaycan, BDT’ye en son üye olmakla birlikte BDT ülkeleri arasında en Batı yanlısı ülkeler olarak tanınmaktadır. Nitekim eski Sovyet topraklarında kurulan Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova’nın baş harflerini vererek oluşturduğu GUAM Teşkilatı, Moskova için tehlikeli bir kuruluş niteliği taşımaktadır. Diğer taraftan bölgeyi sorunlu hale getiren bir başka neden, başta Abhazya, Güney Osetya ve Karabağ olmak üzere sorunlu bölgelerde çatışma alanlarının bulunmasıdır.

Güney Kafkasya’daki çatışmalar, Rusya Federasyonu içindeki Kuzey Kafkasya’da

da etnik çatışmalara yol açma tehlikesini taşımaktadır. Ayrıca bölgedeki çatışmalar, Rusya'ya yapılan göçlerin sayısını artırmıştır. Sadece 1988–1995 yılları arasında Güney Kafkasya'dan Rusya'ya göç edenlerin sayısı 1,5 milyonu geçmiştir. Çeçenistan Savaşı, Kuzey Kafkasya'dan Rusya'nın iç bölgelerine göç edenlerin sayısına yüzbinlerce göçmeni daha eklemiştir.² Yapılan göçler ve Rusya içinde Kafkasya kökenli nüfusun artışı, Rusya'nın Kafkasya ülkelerine karşı politikasını da etkilemiştir. Azeri ve Ermeni diasporasının yanı sıra Gürcülerin Rusya'daki sayısı da bir milyonu aşmıştır.

Diğer taraftan bölgeden geçen boru hatları ve enerji koridorları etnik ve toprak sorunlarıyla örtüşmekte, boru hatlarının yönü ise sorunların çözümünde oluşan bloklaşmalarla paralel bir şekilde gelişmektedir.³ Bu bağlamda Batı-Doğu (Bakü, Tiflis, Ankara-Washington) ve Kuzey-Güney (Moskova, Yerevan, Tahran) bloklaşmalarının olduğunu söylemek mümkün. Bölgedeki dengeler ve bloklaşmalar, Rusya'nın bölgede tek dayanağının Ermenistan olması, Ermenistan'ın ise bütün projelerden by-pass edilmesi gibi konular Rusya-Ermenistan ilişkilerini yönlendiren etkenlerdir. Nitekim Rusya'nın Güney Kafkasya politikası Ermenistan'ın çıkarlarına uygundur. Ermenistan da Rusya gibi bölgede ABD ve Türkiye'nin etkisinin artmasına karşı çıkmakta, İran ile iyi ilişkilerin kurulmasını desteklemekte, Rusya'nın yer almadığı projelerin geliştirilmesine olumsuz bakmakta, Moskova'nın Çeçenistan politikasını desteklemektedir.⁴ Rusya ile Ermenistan arasındaki ilişkileri genel olarak Ermenistan'ın Rusya ile dayanışma politikası çerçevesinde ele almak gerekmektedir. Ermenistan'ın iki komşusu Türkiye ve Azerbaycan ile sorun yaşaması bu "dayanışmanın" nedenlerini açıklamaktadır.

II. RUSYA-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

1.1. Askeri Alandaki İşbirliği

Rusya Federasyonu ile Ermenistan arasındaki ilişkiler 3 Nisan 1992 yılında başlamıştır. O tarihten bugüne kadar taraflar arasında çeşitli alanlarda işbirliğini öngören 160 anlaşma imzalanmıştır. Bunların en önemlisi 29 Ağustos 1997 yılında dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımı öngören anlaşma olup, savaş durumunda taraflar birbirlerine karşılıklı yardımda bulunacaklarını taahhüt etmiştir.

2 Uve Halybah, "Mejdu Goryaçey Voynoy I Zamorjennimi Konfliktami", *Vneşnyaya Politika Rossii: Ot Yeltsina k Putinu*, ed. Stefan Krojtsberger, Sabine Grabovski, Yüta Unzer, Kiyev 2002, s. 145.

3 G. Kuliyev, "Geopolitiçeskiye Kolliziyi Kavkaza", *Tsentrallynaya Aziya i Kavkaz*, IV (1999), s. 23.

4 Martin Malik, "Determinanten der Sicherheitspolitik Armeniens", *Berichte des BIOst*, XI (2000), s. 14.

Azerbaycan ile Türkiye bu antlaşmayı, Rusya'nın Güney Kafkasya'ya müdahalesi olarak nitelemiş ve kınamıştır. Rus ve Ermeni yetkililer bu anlaşmanın üçüncü ülkelere yönelik olmadığını açıklasa da, siyasi analizciler Ermenistan'ın bu anlaşmayı komşularına karşı bir önlem almak amacıyla imzaladığı görüşündedir.⁵ Yine 1997 yılında Rusya'nın Ermenistan'a bir milyar dolarlık silah sattığı ortaya çıkmıştır. Dönemin Ermenistan Savunma Bakanı Sarkisyan, "Ermeni ordusunun Rus askerî kültürünün temelinde kurulduğunu" dile getirmişti.⁶

Rusya Savunma Bakanı Sergey İvanov'un "Güney Kafkaslar'daki barış ve istikrar adası" olarak nitelendirdiği⁷ Ermenistan ile Rusya arasında askeri alandaki yakın ilişkiler bugün de devam etmektedir. Ermenistan, Rus üslerinin bulunduğu ve bu üslerin tahliyesini istemeyen tek ülkedir. 16 Mart 1995 yılında taraflar arasında imzalanan anlaşmaya göre, Rusya'nın 102. askeri üssü Yerevan yakınları ile Gümrü'de bulunmaktadır. Bu üssün temelini Sovyetler Birliği dönemindeki Kafkas Ötesi birlikleri oluşturmuştur. Üssün amacı, BDT'nin dış sınırlarını korumak, Rusya'nın çıkarlarına hizmet etmek ve Ermenistan'ın güvenliğini sağlamaktır. 5 binden fazla askerin bulunduğu düşünülen bu üs 74 tank, 30 tane MİG-29 av bombardıman uçağı, S-300 ve S-200 füzeleri ve diğer askeri teknolojilerle donatılmıştır.⁸ 2006 yılında ise Ermenistan'daki Rus askeri üssü Gürcistan'dan tahliye edilen Rus üsleri sayesinde gerek nüfus gerekse de teçhizat açısından büyümüştür.

Askeri üssün yanı sıra Ermenistan-Türkiye ve Ermenistan-İran sınırlarında Rus muhafız askerleri de görev yapmaktadır. Ermenistan'daki Rus sınır muhafızlarının masraflarının büyük bölümü (yüzde 70) Rusya tarafından karşılanmaktadır. Yine Ermeni birlikleri Rus uzmanlar tarafından eğitildikleri gibi, bine yakın Ermeni askeri de Rusya'da eğitim görmektedir. Askeri alanda iki ülke arasındaki işbirliği hiç şüphesiz iki ülkenin de çıkarlarını gözetmektedir. Özellikle Gürcistan'daki Rus üsler kapandıktan sonra, Ermenistan'ın Rusya açısından önemi artmıştır. Ermenistan ise Azerbaycan ile muhtemel bir sorun yaşadığı takdirde Ermenistan'daki Rus askerlerinin devreye gireceğini düşünmektedir. Askeri alandaki işbirliğinin iki ülkenin de çıkarlarına hizmet etmesine rağmen, aynı şeyi ekonomik alandaki ilişkiler için söylemek mümkün değildir.

5 Martin Malik, s. 16.

6 *Obşaya Gazeta*, 3 Aralık 1998.

7 Andrey Melikyan, "Neplohaya Dinamika Sotrudniçestva", <http://www.russedina.ru/frontend/print.php?id=4844>

8 "Rossiysko-Armyanskiye Otnoşeniya", 11 Ekim 2007, www.rustrana.ru/article.php?nid=29145

2. Ticari İlişkiler

Rusya ile Ermenistan arasındaki ticari ilişkiler 2001 yılında dönemin devlet başkanları Vladimir Putin ile Robert Koçaryan arasında imzalanan "2010 yılında kadar ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi" anlaşması temelinde gelişmektedir. Bununla birlikte Rusya ile Ermenistan arasındaki ticaret hacmi ancak 300 milyon dolar seviyesindedir. Halbuki Rusya'nın arasının kötü olduğu Gürcistan ile bile ticaret hacmi 500 milyon doları geçmiştir.⁹ Bu husus hiç şüphesiz Ermenistan'ın dış ticaretinin zayıf olmasıyla açıklanmaktadır. Nitekim Rusya ile Ermenistan arasındaki ticaret hacmi bu kadar düşük olmasına rağmen Rusya, Ermenistan'ın en büyük ticari ortağıdır. Rusya, Ermenistan'a enerji kaynakları, elektrik, askeri silah ve teknolojiler ihraç ederken; Ermenistan da alüminyum olmak üzere işlenmemiş yer altı kaynakları, kıymetli taşlar ve şarap başta olmak üzere çeşitli alkollü içecekler ihraç etmektedir.¹⁰ Ermenistan, Rusya Federasyonu'nun neredeyse bütün bölgeleriyle ticari ilişkiler geliştirmektedir.

Yine Rusya, Ermenistan'a en fazla yatırım yapan ülkelerin başında gelmektedir. 2005 yılında Rusya'nın Ermenistan'a yaptığı yatırımlar 100 milyon Dolar seviyesindeydi. Ermenistan'da çeşitli alanda bine yakın kayıtlı Rus şirketi faaliyet göstermektedir. Son dönemde işbirliğinin geliştiği bir başka alan ise bankacılıktır. Ermenistan bankacılık sisteminin sermayesinin yüzde 25'i Rus sermayesidir. Ermenistan'da faaliyet gösteren 20 bankadan 9'unda Rus sermayesi bulunmaktadır. 2004 yılında ise Rus Vneşorg Bankası, Ermenistan'ın en büyük bankalarından biri olan Armsberbank'ın hisselerinin yüzde 70'ini satın almıştır. O tarihten itibaren Ermenistan'daki Rus şirketleri de Armsberbank ile işbirliği yapmaktadır. Yine Rus İngosstrah Sigorta şirketi de Ermenistan'ın en büyük sigorta şirketi olan Efes Şirketi'nin hisselerinin yüzde 75'ini satın almıştır. Rus Sibir Havayolu şirketi ise Ermenistan'ın Armavia Havayolu şirketinin hisselerinin yüzde 70'ini satın almıştır.¹¹ 2006 yılında da Rus Telekomunikasyon şirketi Vimpel, ArmenTel şirketinin hisselerinin yüzde 90'ına sahip olmuştur.¹²

2002 yılında Ermenistan'ın Rusya'ya olan borcu 100 milyon Doları aşmıştı. Bu miktarın 37 milyon Doları Rusya'dan alınan gaz ve 32 milyon Doları da Rusya'dan alınan atom enerjisi borçlarıydı. Söz konusu borçları ödeme durumunda olma-

9 "Rossiya i Gruziya Uveličivayut Tovaroborot", 11 Nisan 2006, http://www.apn-nn.ru/event_s/24039.html

10 "Rossiysko-Armyanskiye Otnoşeniya", 11 Ekim 2007, www.rustrana.ru/article.php?nid=29145

11 "Rossiysko-Armyanskiye Otnoşeniya", 11 Ekim 2007, www.rustrana.ru/article.php?nid=29145

12 "O Situatsiyi v Zakavkazskoy Provintsiyi", 30 Aralık 2007, <http://www.postsoviet.ru/print.php?pid=86>

yan Ermeni yönetimi, bu borçları Rusya'ya Ermenistan Atom İstasyonu ve bütün elektrik sektörü başta olmak üzere ülkenin en stratejik kurumlarını Rusya'ya devrederek kapatmıştır. Söz konusu kurumlar, SSCB döneminde Sovyet sanayi ve enerji yapısının bir parçasıydı. Değeri 93.76 milyon Dolar olarak hesaplanan bu kurumlar artık Rusya'nın mülkiyeti sayılmaktadır. Yine 2005 yılında EES Ros-siya adlı Rus elektrik şirketi, Ermenistan'ın bütün elektrik ağlarını 100 yıllığına 73 milyon Dolar karşılığında kiralamıştır.¹³ Yani önümüzdeki bir asır boyunca Ermenistan'ın bütün elektrik ağ ve kurumları Rusya'nın elinde bulunacaktır.

Rusya ile Ermenistan'ın işbirliği içerisinde oldukları bir başka alan ise enerjidir. Ermenistan enerji ihtiyaçlarının yüzde 80'ini Rusya'dan karşılamaktadır. 2007 yılında Rusya Ermenistan'a yaklaşık 2 milyar küp gaz ihraç etmiştir. 1997 yılında kurulan ortak Rus-Ermeni gaz şirketi ArmRosgazprom, Ermenistan'ın bütün gaz ihtiyacını karşılamaktadır. ArmRosgazprom'un hisselerinin yüzde 45'i Ermenistan hükümetine, yüzde 45'i Rus enerji devi Gazprom'a, yüzde 10'u da uluslar arası ITERA enerji şirketine aittir. Mart 2005 yılında ArmRosgazprom, İran ile Ermenistan arasında inşa edilecek boru hattının Ermenistan'daki kısmının inşasına başlamıştır. İran'dan gelecek olan gazın tamamının Ermenistan'ın iç ihtiyaçları için kullanılması öngörülmektedir.¹⁴ Rusya ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin iyi olması, diğer ülkelerle kıyaslandığında Rusya'nın Ermenistan'a daha ucuz gaz satmasını sağlamaktadır. 2006 yılında yapılan anlaşmaya göre 1 Ocak 2009 yılında kadar Rusya, Ermenistan'a gazın bin küp metresini 110 Dolar'dan satmaktadır.¹⁵

Ermenistan'ın komşularıyla sorun yaşamaması ve bölgedeki bütün projelerin dışında kalması, Ermenistan'a pahalıya mal olmuştur. Ermenistan'ın söz konusu izolasyondan kurtulmak için kendisini tamamen Rusya'ya "devretmesi", Ermenistan'ı söz konusu izolasyondan kurtarmadığı gibi, stratejik mahiyetindeki bütün kurumların da Rusların eline geçmesine neden olmuştur. Bu husus ise; bundan sonraki süreçte Ermenistan'ın Rusya'dan bağımsız hareket etmesini engelleyecektir.

3. Rusya'ya Olan Bağımlılığa Karşı Tepkiler

Ermenistan'ın ekonomik ve enerji alanındaki Rusya'ya olan "teslimatı" hiç şüphesiz Ermeni siyaset ve ilim adamlarının da gözünden kaçmamaktadır.

13 "Rossiysko-Armyanskiye Otnoşeniya", 11 Ekim 2007, www.rustrana.ru/article.php?nid=29145

14 Stepan Grigoryan, "Posledniy Soyuznik", *Nezavisimaya Gazeta*, 5 Mart 2007.

15 Ara Tatevosyan, "Armeniyu Ubedili Orujiyem", *Kommersant*, 24 Mart 2006.

Ermenistan'daki hiçbir siyasi parti ve entellektüel grup, Rusya ile ilişkilerin gelişmesine karşı çıkmaya da, Ermenistan'ın Rusya'ya bu kadar sıkı bir şekilde bağımlı olmasının Ermenistan'ın çıkarlarına zarar verdiğini gören çevreler, bu ilişkilerin her iki tarafın da çıkarlarını gözetmesi gerektiğini savunmaktadır. Rus-Ermeni Devlet Üniversitesi'nin Rektörü Armen Darbinyan, *Rossiyskaya Gazetesi*'ne verdiği röportajda, Rusya ile olan ilişkilerde alternatiflerin olduğunu bildirmiştir. Darbinyan, hem Ermenistan'ın hem de Türkiye'nin AB'yi amaçladıklarını ve er geç yollarının kesişeceğini ve iki ülke arasında ilişkilerin düzelmesi yönünde Türkiye'nin Ermenistan'daki Rus üssünün kapatılmasını talep edebileceğini açıklamıştır. Darbinyan, Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınırın da bir gün mutlaka açılacağını ve böylece Rusya'nın baskısının azalabileceğini dile getirmiştir.¹⁶

Darbinyan'ın açıklamalarının tartışmalara açık olmakla birlikte tamamen geçersiz olduğunu söylemek de yanlış olur. Her ne kadar Ermenistan, Rusya'nın etkisi altında olsa da, "Barış Adına İşbirliği" programı çerçevesinde NATO ile işbirliği yapmaktan kaçınmamaktadır. Son zamanlarda Ermenistan Savunma Bakanlığında, 2015 yılına kadar Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin NATO standartlarına uyacağına dair yapılan açıklamaların sayısı artmıştır. Halkın da NATO'ya karşı görüşü olumlu yönde değişmektedir. 2004 yılında halkın büyük çoğunluğu Ermenistan'ın NATO üyeliğine karşı iken, 2005 yılında halkın yüzde 35'i üyelikten yana görüş bildirmiştir. Bu değişimde, NATO çerçevesinde Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan askerî işbirliğinin oluşması ihtimali etkili olduğu kadar, ülke içinde faaliyet gösteren Amerikan sivil-toplum kuruluşlarının da etkisi büyüktür. Bu bağlamda Rusya, Ermenistan'daki gelişmeleri yakından takip etmekte ve elindeki ekonomik kozlarını kullanarak Ermenistan'da etkisini korumaya çalışmaktadır.

Darbinyan'ın açıklamaları, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün futbol maçı dolayısıyla gerçekleştirdiği Ermenistan ziyaretinden sonra daha anlamlı hale gelmiştir. Gürcistan'daki savaşın ardından Türkiye'nin ortaya attığı Kafkasya İstikrar Pakti'nin de başarısı açısından büyük önem arz eden bu ziyaret, hiç şüphesiz Moskova tarafından da yakından takip edilmiştir. Rus yetkililerin Türkiye ile Ermenistan arasında arabulucu olmaya hazır olduklarına dair açıklamalar ise ilgi çekicidir. Moskova'nın bu adımını, Kafkasya bölgesinde son dönemde meydana gelen gelişmelerle açıklamak mümkündür. Gürcistan'a askeri müdahalede bulunan Moskova, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde ara-

¹⁶ İlyas Kamalov, *Moskova'nın Rövanşı: Putin Dönemi Rus Dış Politikası*, İstanbul: Yeditepe yayınları, 2008, s. 115-1116.

bulucu olarak, Gürcistan'a müdahalenin "zorunlu" olduğunu, normal şartlarda Rusya'nın sorunların barışçıl yollarla çözülmesinden yana olduğunu göstermek istemektedir. Yine Rusya, arabuluculuğu üstlenerek Türkiye ile Ermenistan arasındaki görüşmeleri kontrol altına almış ve gerektiği takdirde yakın müdahalede bulunma şansına sahip olacaktır. Diğer taraftan Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmesi ve Ermenistan'ı soykırım iddiaları ve diğer taleplerinden vazgeçirmek için Rusya üzerinden hareket etmesinin netice verme ihtimali daha yüksektir. Karadeniz bölgesinde çıkarları uyuşan Rusya ile Türkiye, Kafkasya coğrafyasında da birlikte hareket edebilirler. Rusya'nın Ermenistan'a Türkiye ile yaşadığı sorunlarda geri adım atma konusunda yapacağı baskı karşısında, Türkiye'nin de tarihi ve kültürel bağlara sahip olduğu Güney Osetya ile Abhazyayı tanıması, bundan sonraki süreçte Türk-Rus ilişkilerinin gündemini işgal edebilir.

Ermenistan'ın NATO ile bir takım tatbikatlar gerçekleştirmesinin ve Rusya'ya alternatif arayışlarında bulunmasının, yakın zamanda sonuç vereceğini söylemek mümkün değildir. Ermenistan'ın bu konuda sonuç alması için başta Türkiye ile ilişkilerini düzeltmesi, ardından da Azerbaycan ile arasındaki Yukarı Karabağ sorununu çözmesi gerekmektedir. Bu sorunları çözmeden Ermenistan'ın Batı ile entegrasyonu mümkün görünmemektedir. Yukarı Karabağ sorununun çözümü ise büyük ölçüde yine Rusya'ya bağlıdır.

III. RUS-ERMENİ İLİŞKİLERİNDE YUKARI KARABAG FAKTÖRÜ

Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait toprakları işgaliyle başlayan Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaşın sona ermesinde Moskova önemli rol oynamıştır. Kremlin, gerek AGİT Minsk Grubu, gerekse ikili görüşmeler çerçevesinde tarafların sorunu barışçıl yollarla çözmelerini desteklemektedir. Rus yetkililer, dışarıdan bir baskı olmadan tarafların ortak bir karar almalarını savunmakta, söz konusu kararların hayata geçirilmesi konusunda da Rusya'nın garantör olmaya hazır olduğunu ileri sürmektedir.¹⁷ Kremlin böylece bir taraftan bölgedeki en önemli müttefiki Ermenistan'a siyasî ve askeri destek verirken, diğer taraftan da Azerbaycan'ın da kendisinden tamamen uzaklaşmasını engellemiştir. Rusya bugüne kadar Yukarı Karabağ konusunu Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerde ustaca kullanmıştır. Ancak son dönemde Azerbaycan ile Ermenistan'ın Yukarı Karabağ konusunu Rusya'ya karşı bir kart olarak kullanmaya başladıklarını söylemek mümkündür. Bu iki ülke, Rusya'dan Yukarı Karabağ konusunda destek istemekte ve Rusya'nın

17 "Moskva Ne Menyayet Pozitsiyu po Karabahu", 4 Eylül 2008, <http://www.interfax.ru/politics/txt.asp?id=30855>

bu isteklerini yerine getirmediği takdirde Batı'ya daha fazla yakınlaşacaklarını ileri sürmektedir. Batı ile sıkı işbirliği içerisinde olan Azerbaycan'ın NATO üyeliği de dâhil olmak üzere tamamen Batı ile entegrasyona gitmesi, Ermenistan'ın da NATO ülkeleri ile ortak askeri tatbikatlar düzenlemesi, Moskova'nın istediği bir durum değildir. Dolayısıyla Moskova, iki ülke arasında bir denge politikası izlemeye çalışmaktadır.

Gürcistan'ın Güney Osetya'ya saldırması ardından da Rusya'nın Gürcistan'ı işgal etmesi ve Güney Osetya ile Abhazya'yı tanımasıyla Kafkaslar'da başlayan gerginliğin ardından, Yukarı Karabağ'ın statüsünde değişikliklerin olup olmayacağı konusu gündeme gelmektedir. Rusya'nın Gürcistan'a aktif müdahalesi ve bu savaştan galip çıkması BDT coğrafyasındaki bütün sorunların Rusya olmadan çözülemeyeceğini göstermiş oldu. Dolayısıyla Yukarı Karabağ sorununun çözümünün de büyük ölçüde Rusya'ya bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu sorunun çözümü hiç şüphesiz Rusya'nın işine yaramayacaktır. Yukarı Karabağ sorununun çözümü, Azerbaycan ve Ermenistan'ın NATO üyeliklerini hızlandırabilir. Diğer taraftan bundan sonraki süreçte Moskova'nın bu sorunu görmemezlikten gelmesi de mümkün görünmemektedir. Zira bir taraftan son dönemde Türkiye ile Ermenistan arasında bir takım görüşmeler yapılmakta olup, diğer taraftan ise Batı'nın Gürcistan mağlubiyetinden sonra Yukarı Karabağ konusunda daha aktif bir politika izleme ihtimali mevcuttur. Moskova da bütün bu gelişmelerin dışında kalmamak için muhtemelen taraflara görüşmelerin artırılması konusunda baskıda bulunacaktır. Rusya'nın başta Yukarı Karabağ meselesi olmak üzere Ermenistan ile ilişkilerinde Ermenistan'daki Rus nüfusu ile Rusya'daki Ermeni nüfusu da önemli rol oynamaktadır.

IV. RUS-ERMENİ İLİŞKİLERİNDE DİASPORA FAKTÖRÜ

1.1. Ermenistan'daki Rus Nüfusu

Bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin hiçbirinde, Rus azınlığının nüfusu Ermenistan'da olduğu kadar az değildir. 1989 nüfus sayımlarında belirlenen rakamlara göre, Rus azınlıklar toplam nüfusun ancak yüzde 1,6'sını oluşturmaktaydı. Bugün bu oran yüzde 1'e kadar inmiş bulunmaktadır.¹⁸ Rusların Ermenistan'dan göç etmeye başlamasında, 1988 yılında meydana gelen deprem sonucu birçok Rus'un evsiz kalması, Azerbaycan ile savaş ve kötü ekonomik şartlar etkili olmuştur.

18 İ. Doljenko, "Russkiye v Armeniyi", 10 Aralık 2004, <http://www.rustrana.ru/grom-article.php?nid>

Diğer taraftan Ermenistan'da Rusça yaygın oranda kullanılmakta, radyo ve televizyon kanallarında Rusça yayın yapılmaktadır. Ermeni Hükümeti'nin, Rus azınlıkların haklarının kısıtlanmamasında Rusya ile çok yönlü işbirliği içinde olması etkilidir. Bununla birlikte Ermenistan'daki Rus nüfusunun yüzde 32'si Ermenice bilmektedir. Bu husus hiç şüphesiz, Rusların Ermenistan'daki siyasi ve kültürel hayata katılmalarını kolaylaştırmaktadır. Nitekim fazla sorun ile karşılaşmayan Ermenistan'daki Ruslar, sosyo-ekonomik şartların iyileşmesi durumunda Ermenistan'ı terk etmek istemediklerini dile getirmektedirler. Ancak neredeyse bütün komşularıyla sorun yaşayan Ermenistan'ın durumunda en azından yakın gelecekte fazla değişiklik olması beklenmemektedir. Ermenistan'da diğer BDT cumhuriyetlerinden farklı olarak Rus nüfusunun az olması, aslında Moskova'yı Ermenistan'a karşı bir başka önemli baskı aracından mahrum bırakmıştır. Ancak Ermenistan hükümetinin Rus nüfusuna karşı baskı uygulamaması ve Rusça eğitim veren okulları kapatmaması, Moskova'yı memnun ettiği gibi, Ermenistan'ın Rusya'nın en önemli müttefiklerinden biri olduğu görüşünü de pekiştirmektedir. Rusya'daki Ermeni nüfusu ise Rusya-Ermenistan ilişkilerini daha fazla etkilemektedir.

1.2. Rusya'daki Ermeni Nüfusu

Ermenistan'dan sonra en büyük Ermeni nüfusu, Rusya'da yaşamaktadır. Dolayısıyla Rusya'da Ermeni lobisi çok güçlüdür. Rusya'nın siyasi ve ekonomik hayatında da küçümsenmeyecek derecede rol alan Ermeniler, söz konusu güçlerini kullanarak Rus dış politikasında da önemli rol oynamaya çalışmaktadırlar. Çeşitli sivil toplum örgütleri çerçevesinde örgütlenen Rusya'daki Ermenilerin en önemli amaçları ise uluslararası arenada Rusya'nın Ermenistan'ın da çıkarlarını savunmasını sağlamak ve soykırım meselesinde Rusya'yı kendi tarafına çekmektir. Nitekim Rusya'daki Ermeniler, bu konuyu Rus Parlamentosunun alt kanadı Duma'ya taşımış ve 1995 ve 2000 yıllarında Ermeni soykırım iddialarını benimseyen kararlar alınmasını sağlamıştır.¹⁹ Bununla birlikte Moskova, Türkiye ile de ilişkilerine önem verdiği için Ermenilerin baskısına daha fazla baş eğmeyerek konuyla ilgili farklı kararların alınmasına karşı çıkmaktadır. Böylece her ne kadar Yerevan, özellikle diaspora aracılığıyla Kremlin'in Güney Kafkasya politikasını etkileyebileceğini düşünse de Moskova, Rus-Ermeni ilişkilerinde iplerin kimin elinde olduğunu göstermiştir.

Sonuç

SSCB'nin yıkılışından itibaren Ermenistan, Rusya'nın Güney Kafkasya politikasının temel dayanağını oluşturmaya başlamıştır. Gürcistan'ın, AB ve NATO ile

19 İlyas Kamalov, *Moskova'nın Rövanşı: Putin Dönemi Rus Dış Politikası*, s. 197.

entegrasyona yönelmesi, Azerbaycan'ın komşu ülkeleriyle ve büyük güçlerle dengeleyici politika izlemeye çalışması, adeta bir izolasyon içinde olan Ermenistan'ın "çözümü" şimdilik Rusya'da görmesi, bu ülkelerin Rusya ile olan karşılıklı ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. Azerbaycan'ın enerji kaynaklarına sahip olması büyük güçlere karşı daha fazla direnebilmesini sağlamaktadır. Azerbaycan gibi enerji kaynaklarına, Ermenistan gibi de güçlü diasporaya sahip olmayan Gürcistan ise, Rusya'yı emperyalist politika izlemekle suçlayarak, Batı'nın himayesi altına girmeye çalışmaktadır. Azerbaycan ve Gürcistan'ın Türkiye ile enerji ve diğer alanlarda bir takım projeler hayata geçirdikleri ve Batı ile entegrasyona gittikleri bir dönemde Ermenistan, Rusya'nın Kafkasya'daki tek kalesi konumundadır.

Rusya'nın Ermenistan'daki askeri üsleri ve Rusya ile Ermenistan arasındaki askeri alanındaki işbirliği, Ermenistan'ın güvenliğini sağlasa da, ekonomik alanda Ermenistan'ın tamamen Rusya'ya bağlı olması ve ülkenin stratejik mahiyetindeki bütün müesseselerin Rusların eline geçmesi, Ermenistan için istenilen durum değildir. Kısa vadede bu husus, Ermenistan ekonomisine katkıda bulunsa da, Rusya ile ekonomik ilişkiler ve Ermenistan'ın bölgedeki izolasyonu, hayat standartlarının çok düşük kalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Rusya yanlı çevreler dahi bundan sonraki süreçte Ermenistan'ın Rusya'nın yanı sıra bölgesel ve diğer küresel güçlerle de ilişkilerini güçlendirmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Ermenistan'ın NATO ile ortak tatbikatlar gerçekleştirmesi, bu arayışlardan biridir. Ermenistan'ın Rusya'ya olan aşırı bağımlılığı ve komşuları olan Türkiye ve Azerbaycan ile sorunlar yaşaması, hiç şüphesiz Ermenistan'ın söz konusu arayışlarını ve Batı ile entegrasyonunu zorlaştırmaktadır. Ancak Gürcistan'ın Güney Osetya'ya saldırmasıyla birlikte Kafkasya'da başlayan değişim süreci önümüzdeki dönemde Ermenistan'ı da kapsayabilir. Ermenistan'ın bulunduğu izolasyondan ve Rusya'ya olan zorunlu bağımlılıktan kurtulması ise ancak Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerinde atacağı geri adımlarla mümkün olabilir.

Yakın zamanda Ermenistan'ın NATO üyeliği, hatta Batı ile entegrasyonunu artırması pek mümkün görülmesi de, Ermeni yetkililer Ermenistan'ın bugüne kadar izlediği zorunlu Rusya temelli politikanın sakıncalarını geç de olsa anlamışlardır. Dolayısıyla Yerevan'ın bundan sonraki süreçte Rusya'ya karşı daha temkinli bir politika izlemeye başlayacağını tahmin etmek mümkündür. Bundan dolayı ekonomik açıdan bölgede güçlü bir konumda olan Rusya'nın siyasi anlamda da bölgede uzun vadeli etkisini artırması için belki de bölge ülkelerin siyasal tercihlerini kabullenen ve bölge ülkelerinin de çıkarlarını gözetken bir politika izlemesi gerekmektedir.

1915 OLAYLARI, TOPLUMSAL BELLEK VE BELGESEL SINEMA

(THE 1915 INCIDENTS, SOCIAL MEMORY AND DOCUMENTARY CINEMA)

Ercan Cihan ULUPINAR

Ankara Üniversitesi, Ermeni Dili ve Kültürü
Yüksek Lisans Öğrencisi
ercancihan@windowslive.com

Öz: *Bireylerin belleğini toplumdaki ayrı düşünmemek gerekir. Toplumun üyesi olan her birey toplumun birer örneği gibidir. Günümüzde toplumsal belleğin oluşumunda, korunmasında ve belleğin aktarılmasında sözlü, yazılı ve görsel kültür ürünleri oldukça yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. 1915 olaylarının “soykırım” olduğunu iddia eden çevreler de belirli bir toplumsal bellek oluşturmak için bu sözlü, yazılı ve görsel kültür ürünlerini propaganda amacıyla kullanmaktadır. Özellikle görsel kültür ürünü olarak belgesel film aracılığı ile yapılan propagandalar “belgeselin belge niteliği taşıması” nedeniyle gerçek kabul edilebilmektedir. “Armenia: The Betrayed” adlı “belgesel” film çalışması ise belirli bir toplumsal bellek oluşturmak için yapılmış propaganda çalışmalarına örnek gösterilebilir.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni İddiaları, Sözde soykırım, Toplumsal bellek, Belgesel, Görsel ve Sözlü Kültür.*

Abstract: *It's necessary not to think of the memory of individuals separated from the community. Every single individual of the society is just like the model of the society. Today, oral, written and visual culture components are often used for the social memory's building, protecting and transferring. The ones who claim the 1915 incidents as “genocide” are used the oral, written and visual culture components with the aim of propaganda to make a specific social memory. Especially the propaganda works by the documentary films as visual culture component are accepted as truth because of “the document fact of documentaries”. It's possible to show the documentary named “Armenia: The Betrayed” as example of the propaganda works to make a specific social memory.*

Key Words: *Armenian Claims, So-Called Genocide, Social Memory, Documentarty, Visual and Oral Culture.*

Giriş

Bireylerin belleği olduğu gibi toplumların da belleği vardır. Hatta bu konuyu bireylerin bellekleri toplum tarafından şekillenir diyerek, toplum belleğini daha da ön plana çıkartabiliriz. Çünkü insan toplumsal bir varlıktır, yaşadığımız çevre içinde oluşmuş bir belleğe sahibiz, eğer toplumdan soyut yaşamıyorsak bunun tersini iddia etmek güçtür. Buna toplumun üyesi olarak bireyin belleği, toplumun birer örneğidir de diyebiliriz.

Günümüzde toplumsal bellek; edebiyat, sinema ve sosyal psikoloji gibi birçok yönden incelenme gereksinimi duymaktadır. Ancak bu tür çalışmalar Türkiye’de çok az sayıda yapılmaktadır. Örneğin edebiyat ve toplumsal bellek üzerine kaynak bulmak çok zorken sinema ve toplumsal bellek konusunda da Birsen Karaca’nın yapmış olduğu “Sözde Ermeni Soykırımı Projesi...”¹ adlı çalışmanın dışında bu konuda kaynak bulmak zordur. Bu yüzden referans olarak alınan kaynakların çoğu doğrudan araştırılan konuya yönelik değil. Bu ise çalışmanın hem avantajı hem de dezavantajı olmaktadır.

Toplumsal belleğin oluşumunda, korunmasında ve belleğin aktarılmasında kullanılan birçok somut ya da soyut unsur vardır. Burada Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde toplumsal belleğin oluşumunda, korunmasında ve aktarılmasında kullanılan “belgesel sinema” daha da özelden “tarihi belgesel sinema” toplumsal hafızayla ve sözlü - görsel kültürle bağlantılı olarak Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde değerlendirilecektir.

Sözlü kültürden yazılı kültüre ve sonuç olarak görsel kültüre geçiş yaptığımız görülmektedir. Ancak Ong, “Sözlü ve Yazılı Kültür”² adlı çalışmasında görsel kültürü sözlü kültürden ayıramayacağımızı söylemektedir. Ong görsel kültürün, sözlü kültürün aracı olan konuşma kalıplarını kullanması nedeniyle “ikincil sözlü kültür çağı” olarak değerlendirir. Bu sebeple görsel kültürün, konuşma kalıplarını da içermesi nedeniyle bu iki kültürü birbirinden ayrı değerlendirmek zordur. Bundan dolayı bu çalışmada ikisi birlikte değerlendirilecektir.

“İkincil sözlü kültür çağı”nda belirli çevreler tarafından oluşturulan ve algılama mekanizmalarını değiştirenler bizlerin belleklerine bazı yanlış bilgiler kaydetmeye çalışmaktadır. Özellikle Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde görsel kültürün

1 Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi, Toplumsal Bellek ve Sinema*, Say Yayınları, 2006.

2 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

belirli bir toplumsal bellek oluşturma yolunda izlemiş olduğu çabayı açıkça görmekteyiz. Çünkü çağımızın görsel etkisi düşünülürse 1915 olaylarını “soykırım” olarak, toplumsal belleğe işleyebilecekleri en kolay yer görsel alanlardır. Özellikle görselle olan ilgiyle beraber, belgesellerin görsel “belge” niteliği taşıması ve izlenenler tarafından “gerçek” kabul edilmesi nedeniyle bu türe ayrı bir eğilim vardır.

Ermeni soykırımı iddialarında çokça kullanılan anıların sözlü kültür - tarih çalışmalarında ve yazılı kaynaklarda “belge” olarak kullanılmasının yanında artık görsel ürünlerde de “belge” olarak kullanımı mevcuttur. Bu nedenle burada anlatılan “anı”lar toplumsal bellekle ve belgeselle bağlantılı olarak incelenecektir. Belirli bir toplumsal bellek oluşturmayı amaçlayan bu belgeseller görsel kültürde, sözlü kültürü etkin bir şekilde kullanmaktadır. Bundan dolayı öncelikle toplumsal bellek, belgesel ve sözlü kültür değerlendirilecektir. Elde edilen bilgiler ışığında örnek belgesel “Armenia: The Betrayed” in analizi yapılacaktır.

1. Toplumsal Bellek

Toplumsal bellek yerine toplumsal hafıza bazen de kültürel bellek gibi benzer kavramlar kullanılmaktadır. Ancak burada, bu kavramlardan daha çok “toplumsal bellek” kullanılacaktır. Fransız sosyolog Maurice Halbwachs 1920’erde ilk kez “toplumsal bellek” kavramını kullanmıştır. “Halbwachs’ın tüm eserlerinde izlenen ana tez, belleğin sosyal koşullara bağlılığıdır. Halbwachs, belleği biyolojik açıdan, yani nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından ele almaz, bunun yerine bireysel bir belleğin oluşması ve korunması için şart olan sosyal çevreyi koyar. Bu çerçevenin dışında toplumda yaşayan insanların hatıralarını sabitleştirecekleri ve yeniden bulabilecekleri bir başka bellek olamaz”³ buradan şu anlaşılmaktadır; bireyin nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından bir belleği vardır ancak onu oluşturan toplumdur, biyolojik olarak var olan bellek toplum olmadığı sürece yoktur.

Assmann ise toplumsal bellek bağlamında iletişimsel bellek ve kültürel bellekten bahseder. İletişimsel bellek yakın zamana ait hatırladıklarımız iken kültürel bellek daha eski bir zamana ait anılardır. Aslında iletişimsel ve kültürel bellek toplumsal belleğin iki ucu olarak tanımlanmaktadır.

Halbwachs hatırlamayı ve unutmayı kendi teorisi içinde çok iyi açıklamaktadır: “...bellek ve hatırlamanın öznesi her zaman tek tek bireylerdir, ama onların anılarını kurgulayan ‘çerçeveye’ bağımlıdırlar. Bu teorinin iyi tarafı hatırlama ile bir-

3 Jann Assmann, *Kültürel Bellek*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 39.

likte unutmaya da açıklayabilmesidir. Bir insan –ve bir toplum- geçmişi sadece bağlantı kurduğu ilişki çerçevesinde yeniden kurabiliyorsa, bu ilişki çerçevesinin dışında kalan her şeyi unutacaktır.”⁴ Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde, bu hatırlama ve unutma konusu Ermenilerin hatırladıkları anıların yanında unuttukları anıları da açıklamak için kullanılacaktır. Çünkü soykırım iddiaları çerçevesinde hatırlananların dışındaki her şey unutulmuştur.

Hatırlama ve unutma toplumsal bellek tartışmalarında önemli olduğu için Halbwachs’ın hatırlama figürlerine değinmek gerekir. Halbwachs’a göre “Hatırlama figürleri belli bir mekânda cisimleştirilmek ve belli bir zamanda güncelleştirilmek isterler, yani coğrafi ya da tarihi anlamda olmasa da her zaman somut bir mekâna ve zaman dayanır.”⁵ Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde düşünecek olursak somut mekân olarak seçilmiş olan “soykırım” anıtlarının bulunduğu yerler bu mekânı oluşturmaktadır. Özellikle Erivan’da bulunan “Soykırım Anıtı” düşünülecek olursa mekânın önemi ön plana çıkar. “24 Nisan” ise soykırım iddialarının hatırdaki kalması için belirlenmiş somut bir tarihidir. “Soykırım”ı iddia edenler “hatırlama figürleri”nin oldukça farkında çalışmaktadırlar. Her yıl 24 Nisanda soykırım anıtları etrafında yapılan törenlerle yanlış bilgiler ve imgeler toplumsal belleğe işleniyor; tekrarlanmaması sağlanıyor.

Bir diğer figür ise “gruba bağlılık” olarak tanımlanmaktadır. “Toplumsal bellek, onu taşıyanlarla birlikte vardır ve gelişi güzel devredilmez. Sürece katılanların grup üyeliğinin ispatıdır. Bu yüzden sadece somut mekân ve zaman değil, aynı zamanda bizim ifademizle somut bir kimliktir.”⁶ Zaten somut bir kimlik oluşturmak için “Ermeni soykırımı” yaratılmıştır. Hatırlama figürleri toplumun temel örnekleri olduğuna göre hatırlama sadece geçmişimizi oluşturmaz. Hatırladıklarımız ortak unsurlarımızı oluşturur, o bugünümüz ve geleceğimizdir. Bizi bir bütün haline getirmek için aracıdır. Her toplum gibi Ermeniler de hatırladıkları ile kendilerine ortak bir kimlik oluşturmuşlardır. Ancak Ermenilerin çoğunda ortak kimlik oluşturmada hatırlanan anıların çoğu soykırım iddiaları ile ilgilidir. Soykırım iddiaları kimlikleri ile bütünleştiği için onun aksini iddia etmek kimliklerine zarar verecektir.

Ermenilere göre yaşlıların anılarının hepsi geçmişi doğru yansıtmaktadır. Ancak Halbwachs’a göre üçüncü hatırlama figürü ‘toplumsal belleğin kendine özgü bir

4 Jann Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 40.

5 Jann Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 42.

6 Jann Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 43.

süreç içinde yeniden kurgulanmasıdır'. "Toplumsal belleğin gruba özgülüğü ile yakından ilişkili bir başka önemli özelliği yeniden kurulabilmesidir. Bununla kastedilen, hiçbir belleğin geçmişi olduğu gibi korumasının mümkün olmadığı, aksine ondan geriye ancak 'grubun her dönemde kendi bağlamına özgü olarak yeniden kurabildiği biçimin kalabileceğidir.'" Bu bağlamda düşünüldüğünde soykırım iddiaları çerçevesinde Ermenilerin hatırladıkları anılar detaylı bir şekilde incelenmelidir.

Yukarda değinildiği gibi soykırımı iddia edenler yanlış bir bilgi ve imge oluşturmakta, bunu da Ermeni kimliğini oluşturmakta kullanmaktadır. Bunlara bağlı olarak yanlış bir tarih kurgulamaktadırlar. Bu toplumsal belleğin oluşturulma sürecinde Ermenilerle Türklerin ilişkileri her geçen gün daha kötüye gitmektedir. "Sözde Ermeni Soykırımı Projesi çerçevesinde üretilen bilgilerin ve imgelerin Türk Ermeni toplumları arasındaki dostluk bağlarını güçlendirmek amacıyla hizmet ettiği söylemek olanaksızdır."⁸

Toplumsal belleğin sözlü – görsel kültürle ve belgeselle bağlantısına değinmeden önce "toplumsal belleğin nasıl oluştuğunu ve korunduğunu" Birsen Karaca'nın çalışması ile bağlantılı açıklayalım: "Bellek, öğrenme süreciyle oluşur ve gelişir."⁹ Örneğin Ermeni soykırımı iddialarını öğrenme ve öğretmek için çeşitli yöntemler uygulanmaktadır. Soykırım iddialarını öğretmek için internet siteleri yapılmış, öğretim tekniğine uygun belgeseller yapılmıştır.¹⁰ Bu tür belgesele örnek olarak "The Armenian Genocide"¹¹ adlı belgesel verilebilir. Belgesel sonucunda öğrenme edimini güçlendirmek için destekleyici öğretim rehberi oluşturulmuştur.

Belleği koruyan unsurlarsa daha önce belirtildiği gibi somut ve soyut olarak ayrılabilir. Belleği koruyan soyut ürünler sözlü ürünlerdir. Sözel ürünlere şarkılar, efsaneler vd. söze dayalı her şey dâhil edilebilir. Sözel kültür yazılı ve görsel kültüre geçişimizle kaybolmamıştır, hala etkisini bir şekilde göstermektedir. "Örgütlü toplumlar siyasi ve tüzel bir kimliğe sahipse (bu tüzel kimlik en üst düzeyde devlettir) o takdirde hem bellek için somut mekânlardan hem de bellekte korunan

7 Jann Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 44.

8 Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi*, s. 41.

9 Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi*, s. 44.

10 Sözde soykırım iddialarını öğrenmek ve öğretmek için yapılmış internet siteleri: www.genocideeducation.org, www.teachgenocide.com, www.learn-genocide.com (06 Haziran 2008)

11 "The Armenian Genocide" ("Ermeni Soykırımı") adlı belgesel film hakkında kısa bir bilgi için ve destekleyici öğretim rehberini görmek için bkz. <http://www.teachgenocide.org/videos/index.htm> (06 Haziran 2008).

şeyler için somut mekânlardan bahsetme ve bu nesnelere ulaşma olanağımız yükseliyor. Bu bellek mekânları arşiv müze, kütüphane ve galeri gibi bilgi depolama merkezleridir ve toplum belleği için son derece önemlidir.”¹² Ermeni soykırımını iddiaları ile ilgili belgeler devletlerin belleğinde bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti her zaman devletin belleklerini açık tutmakta ancak Ermenistan’dan böyle bir karşılık gelmemekte, somut belleğe sahip olmadığı için daha çok soyut (sözel ürünlere) belleklere yönelmektedir.

2. Belgesel Film ve Belge

Ermeni soykırımını iddialarında en çok kullanılan yöntemlerden biri de yukarıdaki nedenden dolayı sözlü kaynaklara (anılara) başvurmadır. Sözlü kaynakları kullanarak tarih oluşturmak “sadece yazılı belgelerle tarih yazanlar” için bir anlam ifade etmemektedir. Sadece somut belgelere güvenen bir tarihçi için sözlü tarih “güvenilir” değildir. Ancak günümüzde sözlü kültür – tarih çalışmaları artık bilimsel çalışmalara ışık tutabilmektedir. “Sözlü tarih, yazı ile tarih arasındaki bağı gevşetti.”¹³ bu yönüyle de yazıya – somut belgeye alternatif bir yaklaşım olmuştur. Sözlü kültür ürünlerinin de kaynak olması nedeniyle artık belgeler somut ve soyut olarak önümüze çıkmaktadır.

Belgesel filmde “belge”nin niteliği ve gerçekliği önemlidir. TDK belgeyi şöyle açıklamaktadır: “Bir gerçeğe tanıklık eden yazı, fotoğraf, resim, film vb. vesika doküman”¹⁴ buradaki tanıma somut olmayan belgeleri de ekleyebiliriz. Ve bu tanımda “gerçeğe tanıklık etmesi” belgenin önemini ortaya çıkarır.

Pembecioğlu’nun Nijat Özön’den aktardığı “belgesel film” ise şöyledir: “Kurmacaya yer vermeyen ya da pek az yer veren, gerecini, konusunu doğrudan doğruya doğadan alan, dışımızdaki dünyayı, gerçeğe elden geldiğince uyararak, nesnel bir tutumla yansıtmaya çalışan bir türdür.”¹⁵ Belgesel filmin “belge” olması nedeniyle gerçeklik ve nesnellik ön plana çıkmaktadır. Ancak “Belgesel film gerçeği olduğu gibi yansıtabilir mi?” sorusu da sorulabilir. Bu soru somut belgelerin yanında sözün “somut belgeye alternatif” olmasıyla birlikte gerçekliğe daha da eleştirel

12 Birsan Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi*, s. 43.

13 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 69.

14 <http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFA6AA849816B2EF05A79F75456518CA&Kelimelime=belge>, (03.06.2008)

15 Nilüfer Pembecioğlu, “Birey ve Belgesel Film”, Edit., Nilüfer Pembecioğlu, *Belgesel Film Üstüne Yazılar*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 19.

yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır.

Belgeselde gerçeklik çok tartışılmalı bir konudur. Bu konuda çok fikir bulunmaktadır ancak gerçeklik hakkındaki görüşlerine tam anlamıyla katılmasak da Tan – Akbulut belgeselde gerçekliğin tam anlamıyla yakalanamayacağını belirtmektedir: “Belgesel film, gerçekliği bakanın gözüyle bize getirir, yorumlar, sunar. Belgesel film yapımcısı konu metin, insan, görüntü, mercek, açı, ışık, ses ve kurgu açısından seçim hakkına sahiptir. Bu gerçekler konusunda yapılacak her seçim onun bakış açısını ortaya koyar. Bitmiş bir film, film yapımcısının olası algılama biçimidir.”¹⁶ diyen Tan – Akbulut kişinin gerçekliğin yakalanmasında çok etkin olduğunu belirtmektedir. Bilimlerin her dalında olduğu gibi tam anlamıyla nesnel olmak belgesel çalışmalarında da mümkün değildir ancak nesnellığe yakın olmak mümkündür. Belgesel filmi yapan kişi bu durumda önemli rol oynar. Belgesel film incelenirken de yapımcının etkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

Belgesel filmin bazı özellikleri vardır, belgesel yapım sürecinde bunların göz önünde bulundurulması gerekir: “Olayları düzenli ve sistematik bir biçimde inceler, ele alır. Belirlenen konuyu gelişi güzel değil çizgisel bir sıralama izleyerek, adım adım inceler. Böyle bir belgesel film içinde neredeyse hiçbir yorum yoktur, olabildiğince tarafsız hazırlanmış olan belgesel, bilginin görüntülenmiş halidir. Verilere dayanır, doğanın ve çevrenin belirli bir yönüyle ilgili toplanmış doğru bilgilere dayanması esasından yola çıkmaktır. Yargılama ve sorgulama açısından nesnel, yani bilimsel yöntemin tek bir kişinin algılayışı ya da aktarımını aşan bir yönü vardır. Bu yüzden toplanan verilerin ve varılan sonuçların herkesçe algılanabilir ve kabul edilebilir türde olması gerekir. Belgeselin analitik olması, yani ele alınan olguların parçalarına ayrılarak her bir olgunun altında yatan temel değişkenlerin birbirinden yalıtılarak incelenmiş olması gerekir.”¹⁷ Belgesel yapım sürecinde göz önünde bulundurulması gereken bu unsurlar analiz yapılırken de göz önünde bulundurulmalıdır.

3. Belgesel Film ve İmgeler (Görsel ve Zihinsel İmgeler)

Belgesel filmi toplumsal açıdan düşündüğümüzde şu yönüyle önemlidir: “Öykü film izleyicisi, seyir anında perdedekilerle ne kadar özdeşleşirse özdeşleşsin, gördüklerinin kurmaca olduğunun bilincindedir ve daha sonra, anlatılanlarla ara-

16 Nesrin Tan-Akbulut, “Belgesel Gerçekliği Yeniden Kurar”, Edit., Nilüfer Pembecioğlu, *Belgesel Film Üstüne Yazılar*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 86.

17 Nilüfer Pembecioğlu, “Toplum ve Belgesel Film”, Edit., Nilüfer Pembecioğlu, *Belgesel Film Üstüne Yazılar*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 23, 24.

sında bir mesafe koyar. Oysa Belgesel film izleyicisi gördüklerinin gerçekliğinden şüphe etmeksizin, bizzat tanık olmuşçasına onları yaşam deneyimleri ve bilgileri arasına katar.”¹⁸ Deneyim, bilgi ve imgelerden toplumsal bellek oluşmaktadır. Bu nedenle bellek oluşturma sürecinde belgesel sinemanın etkisi çok fazladır.

Hem görsel kültür hem de sözlü kültür incelenirken toplumsal belleğin oluşumuna katkısı fazla olan “imge” hakkında yapılmış çok tanım bulunmaktadır. İmgenin ne olduğu sorusuna Mitchell; “benzer olma, taklidi olma, andırma” yanıtını vermektedir.¹⁹ Mitchel’e göre imgeler; grafik, optik, algısal, zihinsel ve sözlü imge olarak ayrılmaktadır. Burada bizi ilgilendiren belgesel olduğu için grafik imge ve belgeselde anıların gerçekliği irdeleneceği için zihinsel imge devreye girmektedir. Bu ikisi imge gruplarında birbirinden farklı yerde gösterilse de “imge”lerin ortak özellikleri vardır. İmgelerin hepsi toplumsal bellek oluşumunda aynı şekilde işlerler. Özellikle görsel kültür içinde görsel imgeler ne kadar çok olsa da zihinsel imgelerden (örneğin; fikirlerden ve anılardan – sözlü imgelerden de) bağımsız değildir.

Sözlü kültürün görsel kültürden ayrılamayacağını söyleyen Ong’a göre ‘Birincil sözlü kültür çağına’ ait, yani yazısı olmayan halkların ‘söz’ü değişerek “ikincil sözlü kültür çağı”nda (görsel kültür çağında) kullanılmaktadır. “Elektronik teknoloji, telefon, radyo, televizyon ve çeşitli ses kayıt araçlarıyla da bizi ‘ikincil sözlü kültür çağı’na sokmuş bulunmaktadır. Katılımcı gizemi, topluluk duygusunu geliştirmesi, yaşanan anı odaklayışı, hatta sözlü kalıpları kullanışıyla, bu ikincil sözlü kültür, ‘birincil’ sözlü kültüre benzemektedir. Fakat yeni sözlü kültür, daha amaçlı ve bilinçlidir; temelini, araçların üretimi, işleyişi ve kullanımı için gerekli olan yazı ve matbaa oluşturur.”²⁰

Görsel imgeler hakkında Leppert’in söylediği sözler daha da genişletilerek (görsel imgelerin de dışında değerlendirilirse) doğrudur; “İmgeler bize asıl dünyayı değil, dünyalardan bir dünya gösterir. Gösterilen şeyler değil, bunların temsilleridir imgeler: Temsil yani yeniden-sunum. *Hakikaten, imgelerin temsil ettiği şeyler “gerçeklik”te olmayabilir; sadece muhayyile kuruntu, arzu, rüya ya da fantezi dünyasında var olabilir. Fakat tabii, öte yandan, dünyaya şu ya da bu şekilde dâhil*

18 Şefik Güngör, “Belgesel Sinemanın İşlevi”, *Belgesel Sinema Üzerine*, Belgesel Sinemacılar Birliği Birinci Ulusal Konferans Bildirileri, Belgesel Sinemacılar Birliği Yayınları, İstanbul 1997., s. 118.

19 Alev Fatoş Parsa, “İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi”, <http://www.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0>, (12.05.2008)

20 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür*, s. 159.

olan bir nesne olarak vardır imge. İster fotoğraf, ister film ya da video, isterse resim olsun, imgelere baktığımızda gördüğümüz şey insan bilincinin ürünüdür. İnsan bilinci ise kültür ve tarihin ayrılmaz bir parçasıdır. Buradan şu sonuç çıkıyor: imgeler, maden cevheri gibi kazınıp çıkarılan şeyler değil, belli bir sosyo-kültürel ortam içerisinde belli bir işlev görmek için inşa edilen şeylerdir.”²¹ Bu daha çok görsel imgeler üzerine söylenmiş olsa da sosyo-kültürel ortam içinde belli bir işlevi olan belgesellerin içinde kullanılan anılar da zihinsel imgeler olarak aynı işlevi üstlenmek için inşa edilmektedir.

Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde üretilen ürünlerde “imgenin gücü” etkisini göstermektedir. Toplum üzerinde etkisi tartışılmayacak düzeyde olan görsel - zihinsel imge'nin farkında olan propagandist Ermeniler bunu çok iyi kullanmaktadır. “Görüntülü mesajlar, okumaya nazaran fazla bir zahmet gerektirmediği için zihinde kolay çözümlenmektedir. İmgeler ayrıca, izleyicinin algılama boyutunda ilgisini ve dikkatini daima canlı tutmaktadır.”²² Bu nedenle soykırımı iddialarının algılama boyutunda daha çok ilgi çekmesi ve akılda kalması için görsel imgelerin ön plana çıkartılmış olması doğaldır.

“Bilim adamı [Kevin Robins] “İmaj” adlı kitabında imgelerin hem bireyin, hem toplumun belleğini şekillendirme gücüne sahip olduğunu John Berger'in görüşleriye destekleyerek şöyle bir saptama yapıyor: “İmajlar (imgeler) yoluyla doğruların ifade edilebilmesinin çapı, sözcüklerin ifade olanakları kadar geniştir.”²³ “Sözcüklerin ifade olanaklar” ile aynı güce sahip olan “imge”lerin günümüzde “sözcüklerin ifadesiyle” birlikte kullanılmasıyla ulaşılmış olduğu güç daha da artmıştır.

Bu arada şu belirtilmelidir; Ong'un “ikincil sözlü kültür” dediği bu görsel çağda söz kalıplarının kullanılmadığı görsel imgeler de bulunmaktadır, ancak onların da etkisi açıkça görülmektedir. Örneğin resimlere dayanarak “soykırım” olduğunu ispat etme çabaları imgenin gücünün kavranmış olmasıdır.²⁴

Üzerinde durduğumuz belgesel sinema konusunda ise William Miller'in belgesel metni ve senaryo yazımında imge ile ilgili önerisi değerlendirme açısından önem-

21 Richard Leppert, *Sanatta Anlamanın Görüntüsü*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 14.

22 Alev Fatoş Parsa, “İmgenin Gücü...”, <http://www.fotografya.gen.tr/cnd/index.php?id=226,329,0,0,1,0>

23 Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi*, s. 57.

24 Sözde soykırımı ilgili fotoğrafların kullanıldığı internet sitesi için bkz. <http://www.armenian-genocide.org/photo-intro.html> (06 Haziran 2008)

lidir. Miller: “Genellemeleri, özel ve anlamlı imgelere dönüştürme alışkanlığını geliştirin.”²⁵ der. Bunu yanında belgeselde “bize özdeşleşebileceğimiz kişiler gösterin konuları, insanlar aracılığıyla ifade eden bir kişi, insan yüzü, film görüntüleri arasında en ilgi çekici olanlardan birisidir. İzleyicinin katılımını sağlamada önemli rol oynar.”²⁶ denmektedir. Görsel imgenin çok ilgi çekmesi bakımından zamanın tanıkları gözler önüne konmaktadır. Anlatılanların dikkat çekmesi ve inandırıcı olması için doğrudan kaynak kişiye anlatılması oluşan imgelerin etkisini son derece artırmaktadır. Bu şekilde imgenin etkisini kullanan günümüz yapımcıları (bazen yapımcılarına ardındaki propagandistler) istedikleri başarıya ulaşabilmektedir. İstenen başarıya ulaşmanın kısa yolu olan imgeler, propagandist Ermeniler tarafından da kullanılmaktadır. Doğru olmayan bilgileri, imgeleri kullanarak doğru gibi gösterebilmektedirler.

Yukarda bahsedildiği gibi görsel ve sözel imgeler sayesinde belirli bir toplumsal bellek oluşturmak kolaylaşmış, bunu propaganda aracı olarak kullanan çevreler ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kısaca propaganda konusuna değinilecektir.

4. Belgesel Film ve Propaganda

Propaganda, “Bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı vb. yollarla gerçekleştirilen çalışma, yaymaca.”²⁷ olarak tanımlanmaktadır. Görselin gücünü elinde tutan belgesel yapımcısının sınırı çok iyi belirlemesi gerekir. Yapımcının belgesel olarak nitelendirdiği “görsel” objektiflikten uzak propaganda amaçlı yapılmış sıradan bir “görsel” haline gelebilir. Birinci Dünya Savaşından sonra propaganda amaçlı kullanım artmıştır. Hükümetler amaçlarına ulaşmak için ellerindeki bütün imkânları kullanmıştır. Görsel kültür ürünleri ise o zamanda bugün olduğu gibi propaganda için en elverişli alanlardır. Sinemanın propaganda aracı olarak kullanılması nedenleri şunlardır:

- 1) Kitleler tarafından ortak paylaşıma uygun bir yapıya sahip olması,
- 2) Açıklama ve ifade yeterliliği açısından sahip olduğu basit güç nedeniyle ve sanatsal değerinin de kullanımı ile ikna edici ve inandırıcı nitelik yeterliliğinin bulunması, ve

25 William Miller, “Belgesel Metni – Senaryo Yazımı”, http://www.bsb.org.tr/yazilar/belgesel_metni_william_miller.html. (25 Mayıs 2008)

26 William Miller, “Belgesel Metni – Senaryo Yazımı”, http://www.bsb.org.tr/yazilar/belgesel_metni_william_miller.html.

27 <http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EF05A79F75456518CA&Kelimelime=propaganda>, (03 Haziran 2008)

3) Milyonlarca insana yönelik olarak tekrarlanan mekanikleşmiş niteliği ile belli bir zaman sınırlaması olmadan sayısız şekilde insanlara ulaşabilmesidir.”²⁸

Propaganda ile eğitim arasındaki sınırı belirlemek her zaman çok kolay değildir. Ancak Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde yapılan belgesel sinemalardan bazıları artık doğrudan çocukların belleklerini inşa etmeye yöneliktir; propaganda olduğu açıktır. Zaten “Propaganda amaçlı yapımların en büyük hedef kitlesi çocuklar ve öğrencilerdir. Günümüzde büyük endüstri kuruluşları bunun farkında olarak yatırımlarda bu yöne ağırlık vermektedirler. Filmlerin oluşturulmasında özel program komiteleri kurulmakta ve bunlar hemen hemen tek belirleyici olarak görev almaktadır.”²⁹ Ermeniler tarafından da propaganda amaçlı hedef kitlesi çocuklar, öğrenciler ve yetişkinler olan belgesel filmler üretilmektedir. Bu tür filmlerin oluşturulması için özel çalışma grupları oluşturulmakta ve projeler yapılmaktadır.³⁰ Daha önce bahsettiğimiz “The Armenian Genocide” adlı yapımlar lise düzeyindeki öğrenciler için hazırlanmış olup propaganda amaçlı bu tür belgesellere örnek olarak gösterilebilir. Bu belgesel izlendikten sonra izleyicilerin cevaplandırması gereken “eğitim için hazırlanmış sorular” bulunmaktadır. Bu soruların eğitimciyi yönlendirecek “doğru hazır cevapları” da bulunmaktadır. Bu filmin izlenmesi sonucunda sorulan sorular ve ulaşılmaması gereken cevaplarla izleyen öğrencilerin belleklerine kalıplaşmış yanlış bilgiler kaydedilmektedir.

Ermeni soykırımı iddiaları çerçevesinde yapılan propagandaların amacı ise soykırım iddialarının gerçek olduğunu *tanıtmaktır*. Bu “Dört T Planı”nın ilk evresi olan *tanıtımdan* sonraki amaçları *tanınmak*, Türkiye’den *tazminat* ve *toprak* almaktır. Asıl amaç “Büyük Ermenistan” rüyasını gerçekleştirmektir.

Serdar Palabıyık Ermeni propagandasının amaçlarını daha detaylı olarak şöyle sıralamaktadır³¹:

- a) Ermeni soykırımı iddialarını dar akademik ve siyasi çevrelerden çıkarıp bütün uluslararası kamuoyunun gündemine getirmek.
- b) Kamuoyunun siyasiler üzerinde Ermeni soykırımı iddialarının tanınması için baskı yapmasını sağlamak.

28 Paul Rotha, *Belgesel Sinema*, İzdüşüm Yayınları, İstanbul, 2000, s. 40.

29 Paul Rotha, *Belgesel Sinema*, s. 43.

30 Ermeni soykırımını iddia eden çalışma grupları ve projeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. <http://www.genocidededucation.org/index.html> (06 Haziran 2008)

31 OrtaDoğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü, 2007 – 2008 I. Dönem (Hist 563) “Emergence and Evolution of Armenian Question” (Ermeni Sorununun Doğuşu ve Gelişimi) adlı derste Serdar Palabıyık’ın “propaganda” konulu sunum notları.

- c) Uluslararası kamuoyunun doğrudan doğruya Türkiye üzerinde soykırım iddialarının tanınması için baskı yapmasını sağlamak
- d) Ermeni diasporasının varlığını güçlendirmek ve diaspora üyeleri arasındaki bağları güçlendirmek.
- e) Ermeni toplumunun mağduriyeti imajı ile uluslararası toplumun Ermenistan'a ve Ermeni toplumuna yönelik desteğini sağlamak.
- f) Ermenistan'ın saldırgan dış politikasından doğan olumsuz imajını ortadan kaldırmak.

5. Belgesel Filmde “Söz”ün Belge Olarak Kullanımı ve Eleştirisi

Öncelikle “söz”ün toplumsal olarak önemine açıklamak gerekir. Daha sonra belgeselde kullanımı ve belge olarak eleştirisine bakmak gerekir.

“Dil bir kültürün dizini gibidir. Ait olduğu toplumun yüzyıllar boyu ürettiği bütün soyut ve somut kavram, kurum ve değerlerin tümü dil hazinesi içinde yer alır. Bir nehir gibi kaynağından denize ulaşmaya kadar kat ettiği havzanın tortusunu, birikimini ve zenginliğini taşır. Bu cepheden dil, ait olduğu milletin sosyo-kültürel düzeyi, tarihsel birikimi ve macerası açısından vazgeçilmez bir temel başvuru kaynağıdır. Kültür, dil aracılığı ile kendisini ifade eder. Bu yüzden dil ve kültür arasında derin bir münasebet vardır. *“İletişim bağlamında söz, anlamı (meramı) göndericiden alıcıya en doyurucu ve kesintisiz ileten unsurdur. Anlamın oluşumuna katkıda bulunan vurgu, tonlama, jest ve mimiklerin yazı ile ifadesi mümkün değildir. Bağlamın anlamın oluşumuna yaptığı katkı dikkate alındığında sözün ve sözelliğin önemi büsbütün artar.”*³² Sözün insan için önemli olmasının bir nedenini Ong şöyle açıklamaktadır: “Fiziksel yapısı sestten oluştuğu için, söylenen söz insanın içinden gelir ve insanları birbirlerine bilinçli içyapılar, kişiler olarak bağlar; birbirine sınımsız bağlı insan kümeleri oluşturur.”³³

Sözlü kültürün tanımı kısaca “insana ait olan ‘söz’ ile ifade edilebilen her şeydir” olarak tanımlanabilir. Ama daha detaylı bir tanım yapan Ersoy’un tanımı önemlidir: “Her topluluk, değişik unsurlardan teşekkül ettiğinden maddî, manevî bütün kültür ürünleri, ait olduğu topluluğun kimliğini temsil eder. Kültür sahasında her ne varsa, onların hepsinin yansımalarını sözlü kültür ortamında bulmak mümkündür. Sözlü Kültür ise bir milletin hayatında, fertlerin sözlü ve yazılı gele-

32 Kemal Üçüncü, “Sözlü Kültür / Tarih Bağlamında Edebi Bir Metin Olarak Otman Baba Vilâyetnâmesi”, *Bilig*, 2004, sayı 28.

33 Walter J. Ong, a.g.e., s. 93.

neklerinde yer alan kabulleriyle, müştereklik gücüne erişen ve millî kimliği oluşturan maddî ve manevî faaliyetlerin bütünüdür şeklinde tanımlanmaktadır.”³⁴

Sözlü tarihi sözlü kültürden ayırmak olanaksızdır. Sözlü kültürün tarihi kapsamı bakımından genelde sözlü kültür kavramı kullanılmıştır. Tarihin içinde kaynaklara ulaşma yöntemi olarak değerlendirilebilir. Tosh sözlü tarih hakkında şöyle demektedir: “Sözlü tarih, tarihin yeni bir dalı değil, yeni bir *teknik*’tir, yani yazılı kaynaklar ile maddi kalıntıların yanında değerlendirilmek üzere yeni kaynakların kullanıma sokulmasıdır.”³⁵

Sözlü kültür çalışmalarında eleştiri çok önemlidir. Belgeye göre kritiği çok daha fazla olacak “söz” toplum için daha öncelikli olabilmektedir. Örneğin; bir olayı yaşamış birisinin ağzından dinlemek, masa başında yazmış bir tarihçiden daha gerçekçi gelir insana. Olayı anlatanın doğru anlatıp anlatmadığı çok önemli değildir. O kişinin olayı yaşamış olması ve ağzından çıkan “söz” olması önemlidir. “Söz”ün bu etkisi nedeniyle doğruluğunun çok daha detaylı bir şekilde incelenmesi gerekir.

Eleştirisi çok zor olan sözlü tarih, yazılı tarihten daha sıkı bir biçimde toplumda bağlayıcı etkiye sahiptir; çünkü sözlü tarih anlatılarında birlik bilincini destekleyen olgular mevcuttur.³⁶ Sözlü tarihin bu yönünü kullanan Ermeni propagandistler sözlü tarihin birlik bilincini oluşturmadaki önemini farkındadır ve sadece sözlü kaynaklara dayanan çalışmalar (tarih kitapları olduğu kadar belgeseller ve sanatsal filmler) yapmaktadırlar.

Sözlü kültürün doğruluğunun tespiti zor olmakla birlikte sözlü kültür görülemeyen gerçekleri de gösterebilme olanağına sahiptir. Bu özelliği hiçbir zaman yadsınmaz ancak sözün “belge” ile desteklenmesi ya da “belge”yi desteklemesi gerekir. Hiçbir belgenin olmadığı yerde tek başına da kullanılabilir. Özellikle bir belgesel yapıyorsa ve belgeler varsa sadece söze dayalı olması bilimselliğini zedeler.

Belgesellerde kullanılan anıları sözlü kültürü/tarihi zihinsel imgeler olarak toplumun belleğinden ayrı düşünmek olanaksızdır. Çünkü sözlü tarihin kaynağı da daha önce anlatılan zihinsel imgeler ve sözlü imgelerdir. “Belleğin koruduğu

34 Ruhi Ersoy, “Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih İlişkisi Üzerine Bazı Görüşler”, *Milli Folklor*, 2004, sayı 61, s.102, 110.

35 John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.212.

36 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*.

hazine bilgileri, deneyimler ve imgelerden oluşur. Etkilere karşı verilen algılama, tepki, düşünme ve yorumlama biçimleri belleğe yerleştirilen bilgiler, deneyimler ve imgelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu yaşamsal bir bağlantıdır. Çünkü bilgiler, deneyimler ve imgeler yoksa algılar, tepkiler, düşünceler ve yorumlar yoktur. Dolayısıyla bilgiler, imgeler ve (belirli ölçüde de) deneyimler kontrol edilebilir ve şekillendirilebilir. Yeni toplumsal bellekler kurma girişimlerinin temelinde işte böyle bir kontrol mekanizması vardır.³⁷ Kontrol mekanizmaları aracılığı ile oluşturulmuş olan bellek sözlü tarih çalışmalarına kaynaklık eden “anı”ların nesnelliğini etkiler. Kontrol mekanizması olarak devlet veya diğer kurumlar ideolojik nedenlerle belleğin biçimlenişinde etkindir ve bazen bellekteki bazı unsurları silebilecek kadar ileri gidebilir. Bu nedenle bellekteki anıların da biçimlenmiş olduğunu düşünmek ve anlatılanların bu bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekebilir. Anıların toplumdan bağımsız olduğunu iddia etmek ise çok doğru değildir. Toplumsal bir varlık olan insanın anılarının oluşmaması ve toplumdan etkilenmemesi için izole yaşaması gerekir. Kişi izole yaşadığı zaman da zaten anılar olmayacak, onlara ihtiyaç duymayacaktır.

Toplumsal bellek aracılığı ile soykırım iddiasında bulunan Verjine Svazlian’ın mantığı belgesel filmlerde de bulunmaktadır. Bundan dolayı kısaca Svazlian’ın düşüncelerine değinmek doğru olacaktır.

Verjine Svazlian’ın “Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Bellek”³⁸ adlı sözlü tarih araştırması toplumsal bellekten yararlanarak “soykırımın” olduğunu ispata yönelik bir çalışmadır. Kişilerin anılarının yanında şarkılara ve şiirlere de başvurulmuştur. Eserde Türkler hakkında olumsuz bir iz bırakmak ve soykırımı iddialarını meşrulaştırmak için bilinçli olarak “kötü” anılar, şarkılar ve şiirler ön plana çıkarılmıştır. Türkler hakkında birkaç yerde olumlu unsurlar ön plana çıkartılsa da çalışmanın geri kalan kısmındaki anlatılarda Türklere karşı bir önyargı göze çarpmaktadır. Svazlian Ermenistan Cumhuriyeti Uluslar Arası Bilimler Akademisi’nin desteklediği bu çalışmanın bilimselliği konusunda şüphe duyulamayacağını iddia etmektedir. Ancak çalışmanın siyasi ve hukuki bir duruma açıklık getirebileceğini iddia eden Svazlian sözlü tarihi bir “ideoloji” ve “hukuk savaşı” için kullanmaktadır. Bu kullanımını da açıkça belirtmektedir. “ Bu hikâyelerden her biri Ermeni Davasının adil bir biçimde çözümlenmesi ve Ermeni Soykırımı’nın tanınması çalışmasında hukuki açıdan kanıt değeri taşımaktadır.”³⁹ denmektedir.

37 Birsen Karaca, *Sözde Ermeni Soykırımı Projesi*, s. 56.

38 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı ve Toplumsal Hafıza*, Belge Yayınları, 2005.

39 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı...*, s. 14.

Verjine Svazlian daha önce yukarıda bahsettiğimiz toplumun bireyin belleğini oluşturması fikrinin tersini düşünmekte ve tek tek bireylerden bir ulusun bilincini oluşturmaya çalışmaktadır. (Ermeni soykırımını iddia eden görsel yapımlar da aynı düşünceye sahiptir) Anıların objektifliği konusunda aşırı bir iddiada bulunmaktadır. Svazlian "...anıların niteliği de kişisel ve objektiflikten genel ve ulusa doğru yönelmektedir." demektedir.

Bu anıların gerçekliği de yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı eleştirilebilir. Bilimsel bir değer taşıdığı iddiasında olan Svazlian eserde "kin", "nefret" ve "vahşeti" uzun cümlelerle anlatmış ve tekrarlamıştır. Bilimsel bir eserde anlatıcıların yemin ettiğini de özellikle belirten Svazlian kişilerin inancına da yönelerek esere daha çok duygusallık katmıştır. "Onlardan birçoğu hatıralarını bize anlatmadan önce haç çıkarmış ve yemin etmişlerdir."⁴⁰ cümlesi dikkat çekicidir.

Türklerin 1915 dönemiyle ilgili anılarının azlığını şöyle açıklamaktadır: "Ve eğer bir halk, bahsi geçen olaylarda Türk halkı, kendi tarihsel hafızasını muhafaza etmemiş ise o halde bütün o ıstırapları çekmemiş demektir."⁴¹ demektedir. Ancak Türk halkını "hafızasını muhafaza etmemiş ve ıstırap çekmemiş" olarak değerlendirmek bilimsellikten çok uzaktır. 1915 döneminde Osmanlı devleti içinde yaşayan her halk savaş nedeniyle kötü günler yaşamıştır.

Bu eserde ve genelde sözlü tarih çalışmalarında kişilerin söylediklerinin gerçek olup olmadığı, yazılan şiir ve söylenen şarkıların ise daha sonradan yaratılmadığını anlamak çok güçtür. Bu yönüyle sözlü kaynaklar ciddi analiz gerektirmektedir. Bu tür kaynakların gerçek olabilme ihtimali de vardır. Bunu göz önünde bulundurmak gerekir ama bu durumda farklı bir değerlendirme gerekir. *Binlerce Ermeninin öldüğü olaylar sırasında bu tür "vahşet" sahneleri anlatabilecek kişilerin anılarını dinlemek mümkündür.* Trajik olayların yaşandığını inkâr etmek imkânsızdır. Ancak sadece Ermenilerin hikâyelerini dinlemek objektif bir sözlü tarih çalışması değildir. Bu anılar trajediyi belki doğru belki yanlış bir şekilde ifade etmektedir. Ama soykırım iddialarını doğrulamamaktadır.

Görsel ya da yazılı araştırmalarda sözlü tarih çalışmalarına kaynak olan anıların gerçekliği çok detaylı bir şekilde incelenmeli, anlatılanlar değerlendirilirken toplumsal belleğin oluşum süreci göz önünde bulundurulmalıdır. Bunların dışında olay hakkında yazılı bir belge varsa sözlü tarih araştırmaları tek başına geçerli değildir. "Söz" yazılı belgeleri güçlendirmek için kullanılabilir. Ancak hiç yazılı bel-

40 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı...*, s. 19.

41 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı...*, s. 19.

ge yoksa tek başına kullanılması mümkündür. Türkiye’de Ermeni tarihi hakkında belgelerle desteklenen bu tür bilimsel sözlü tarih araştırmaları yapılmıştır.⁴²

6. “Armenia: The Betrayed” Hakkında

“Armenia: The Betrayed”⁴³ 26 Ocak 2003’te, BBC’de yayınlanan “Correspondent” adlı program için yapılan bu belgesel türündeki film 1915’teki olayların soykırım olduğunu iddia etmektedir. Özel olarak Soykırım (Holokost) haftasına denk getirilerek yayınlanmıştır. Prodüktörlüğünü ve yönetmenliğini James Miller’in yaptığı ve Fergal Keane’nin sunduğu bu belgeselde, 1915’teki olaylar soykırım olarak lanse edilmesinin yanında Başkan George Bush ve Bill Clinton’ın Ermeni toplumuna vermiş oldukları “Ermeni soykırımını kabul etme sözü”nden nasıl vazgeçildiği anlatılmaktadır.

Yapımcı ve yönetmenin çektiği filmlere bakıldığı zaman *genellikle* yaşadığı dönemin güncel sorunlarını işlemiştir. Ermeni soykırımını iddiaları gibi tarihi konuları işlemediği görülmektedir. Neden böyle tarihi bir konuyu işleyerek konseptinin dışında bir film yaptığı düşündürmektedir.

7. “Armenia: The Betrayed” in Analizi

“Armenia: The Betrayed” toplumsal bellek, sözlü ve görsel kültür çerçevesinde incelenecektir. Toplumsal belleklerin görsel ve sözlü kültür ürünleri ile yeniden inşa edildiğini göstermesi açısından son derece önemli olan bu yapıım içerisinde 1915 dönemine ait film kayıtları ve fotoğraflar kaynak olarak kullanılmıştır. 1915 döneminde küçük bir çocuk olan ve çekimlerin yapıldığında 90’lı yaşlarda olan kişilerin anıları ise ön plana çıkmaktadır. Bazı belgeler de kullanılmıştır. Ancak sözlü ve görsel belgeler daha etkin bir şekilde kullanılmıştır. Yapımın amacı soykırım iddialarını duyurmak ve Türkiye’ye karşı bir toplumsal bellek oluşturmaktır.

Film 1915’e ait bir filmin kısa bir görüntüsüyle başlamaktadır ve ardından kafatası görüntüsü gelmektedir. Bu kafatası görüntüsü filmin içinde birçok yerde

42 Örnek sözlü tarih çalışması için bkz. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.

43 Betrayed: ele vermek, ortaya koymak, göstermek ve ifşa etmek gibi anlamları vardır. “İfşa” karşılık olarak söylenebilir ancak çalışmada filmin orijinal adı kullanılacaktır. Filmi çevrimiçi izlemek için bkz. <http://video.aol.com/video-detail/armenia-the-betrayed/763834449?icid=acsv4> (12 Mayıs 2008) veya <http://www.hyevideos.com/view/332/the-betrayed-armenian-genocide-documentary/> (12 Mayıs 2008)

kullanılmaktadır. Bu görüntü film başlar başlamaz “soykırım” için uygun olan ortamı yaratmaktadır. Kafatasından sonra gelen görüntü ise göç yokundaki Ermenilerdir.

Yapımcı olayı kaynak kişilerden dinleme yoluna gitmiştir. İlk görülen kişi çok yaşlı bir kadın olan Rahan Kachian’dır. “Onlardan bazıları kiliseye koştular... Ama onlar kiliseyi yaktılar ve insanlar içindeydi.” sözleriyle filmin ilk dakikalarında yaşlı kadının anılarını dinlemeye başlarız.

Etkileyici bir tarzda anlatılan olay dramatize edilmek için 1915 yılına ait olduğu düşünülen ve kötü durumda bulunan bir kız çocuğunun fotoğrafı gösterilir. Anıların yanında görsel malzeme kullanılarak olayın etkisi artırılır.

Hemen ardından Kilikya Katagigosu Aram I’ in konuşması vardır. “Soykırım tarihimize ait üzücü bir olay değil günlük hayatımızın bir parçasıdır” der. Bu ise Ermeniler için soykırım iddialarının önemini göstermektedir. İkinci kişi olarak bir din adamının gösterilmesi ise Avrupa ve Amerika gibi ülkelerin de Hıristiyan olması nedeniyle söylenenlerin etkili olacağı düşüncesi olabilir. Ermeniler için Hıristiyanlığın ise üç tabusundan birisi olduğunu unutmamak gerekir.⁴⁴

Bu konuşmadan sonra tekrar kafatasları ve 1915’li yıllara ait olduğu düşünülen bir kadın ve çocuk ekranda görülür. Bu görüntülerin üzerine Türk bayrağı belirir. Türk bayrağı daha önce gösterilen kafatasları ve kötü durumdaki insanların suçlusu konumuna getirilir. Bu bayrak İstanbul Boğazında bir geminin bayrağıdır. (Bayrak daha sonra sürekli gösterilerek belleklere yerleşmesi amaçlanmıştır) Çevre uzaktan çekilir. Uzaktan bir caminin silueti görülür. İstanbul’un nasıl bir şehir olduğu ise gösterilmez. Görüntüler bilinçli olarak uzaktan çekilmiştir. Yapımcı ve yönetmenin bakış açısı kameraya da yansımaktadır. Yapımcı ve yönetmenin görmek istediği görüntüler görünür.

İstanbul görüntülerinden sonra Solmaz Üneydın ile yapılan görüşme ekrana gelir. Yaşlı kadının ve din adamının söylediklerine karşı cevap veren, kendini savunan bir kişi imajı çizilir. Solmaz Üneydın görüntüsüyle ve konuşmasıyla yeterince serttir. İlk başta gördüğümüz o “masum” ve “mazlum-mağdur” ninenin karşısında hiç sempatik değildir. Dolayısıyla aklımızda kalan o ninenin görüntüsüyle bize mazlum Ermeni imajı yaratılırken Solmaz Üneydın ile saldırgan Türk imajı

⁴⁴ Deyalı bilgi için bkz. Birsen Karaca, “Ermeni Kültüründeki Üç Tabudan Birisi: Ermeni Dili”, *Ermeni Araştırmaları* 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, III.Cilt, Ankara, 2003, s. 137 – 142.

“bilinçli olarak” yaratılır.

Ekrana gelen görüntüler sürekli değişmektedir. (Bazı görüntüler özellikle tekrarlanmaktadır bu ayrıca değerlendirilecektir.) Peş peşe gelen görüntüler gözümüzün önünden hızla geçmekte kısa süre içinde birçok imge sunulmaktadır. Bu imgeler hem zihinsel imgeler hem de görsel imgelerdir.

ABD parlamentosu ve savaş uçakları ekrana gelir. ABD'nin neden soykırımı kabul etmediğini sorar Fergal Keane. Görüntüler ise nedenini açıklar, sorunun cevabı savaş uçaklarıdır. Irak savaşı ima edilmektedir.

Bu sözler üzerine Adolf Hitlerin 1939'da söylediği iddia edilen sözleri ekranı kaplar. “Who, after all, speaks today of the annihilation of the Armenians?” (00.01.21 n.) “Kim bütün olanlardan sonra Ermenilerin yok edilmesinden bahsediyor” sözleri Ermeni soykırımı iddialarının asılsız dayanaklarından birisidir. Yahudi soykırımından önce işlenmiş bir soykırımın olduğunu göstermek için yaratılmış bir sözdür.

Adolf Hitler'in söylemiş olduğunu iddia ettikleri bu sözler Ermeniler tarafından ispat edilememiştir. Karaca bu durumu şöyle açıklar; “Bu tutum, gösterilmeyen belgeyle ilgili efsane yaratmak şeklinde tanımlanabilir. Bununla ilgili güncel ve somut bir örnek seçeceğiz. Diaspora Ermenilerinden Kevork Bardakçıyan sözde ‘Ermeni Soykırımıyla’ ilgili özel bir haber bülteni hazırlamak için arşiv araştırmaları yaparken bu bülteni Hitler'in, Yahudi soykırımı için kendini savunmak amacıyla Türkiye'yi andığı iddia edilen sözleriyle bitirmeyi hedeflemiş ancak bu sözlerin kaynağına ulaşamamıştır.”⁴⁵

Adolf Hitler'e ait olduğu iddia edilen sözlerden sonra “The Betrayed” başlığı ekrana gelir. Ve belgesel film aslında bundan sonra başlar. Bundan önceki görüntüler izleyiciyi konuya hazırlamak için yapılmış kısa birçok imgenin peş peşe verilmesidir.

Bu bölümde ise Rahan Kachian'ın anılarını dinlemeye başlarız. Rahan Kachian 1915'te Amerika'ya New York'a göç etmiştir. Göç gemiyle olduğu için bu anıyı yansıtmak için limana yaklaşan gemide görüntüleri çekilmiştir.

45 Birsen Karaca, “Ermeni Tarihçiler Tarafından Yazılan Kitaplarda Yapılan Tahrifat”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz 2002, s. 66.

Türkiye’de yaşamaktan korktuğunu ve Amerika’ya gelince rahat yaşadığını anlatır. Osmanlı’da olan olaylar genellikle “Türkiye” devletinde yaşanmış gibi anlatılır. Burada Türkiye’nin Osmanlı’dan bağımsız olduğunu iddia edemeyiz ama dönemin ülke ismi “Osmanlı Devleti”dir.

Daha önce detaylı bir şekilde incelendiği gibi bireyin belleğini toplumsal bellekten ayrı tutamayız. Sözlü anlatıları ancak belge olmayınca kullanabiliriz ya da belgeye destek olarak kullanabilir. Belge bir gerçeği göstermesi bakımından önemlidir. “Sözlü kaynakları bizlere aktaran yaşlılar acaba gerçekleri ne kadar doğru anlatmaktadır? Gerçeklerin ne kadarını bize anlatmaktadır? Sorularının cevabını Paul Connerton ile bağlantılı açıklayacak olursak şöyledir:

“Nineler ve dedeler “kendi anılarını bölük pörçük ve sanki o sırada içinde buldukları ailenin yaşamında verilen aralarda torunlarına iletirler [bu cümle Halbwachs’a aittir]. Peki ama bu aralar denen şey nedir? Bu sözün işaret ettiği şey, aktarmanın karakteristik eylemlerinin bir bir gösterilmediğidir; böylece bir toplumsal grup olarak dedelerin ve ninelerin belleklerini, bir toplumsal grup olarak torunlarına aktarma yollarının gereğince gösterilmediğidir.”⁴⁶ Ninelerin ve dedelerin her şeyi bütün olarak anlatamayacağını belirten bu sözler Ermeni nineler – dedeler dinlenirken göz önünde bulundurulmalıdır.

Rahan Kachian’ın anlattığı anluların hepsi bir felaketi resmetmektedir. Peki bu kişinin hiç iyi anısı yok mudur? Elbette iyi anıları da vardır. Ancak iyi anılar hem içinde yaşadığı toplum için hem de belgeselin yaratmaya çalıştığı toplumsal bellek için uygun değildir.

Birsan Karaca anılar hakkında şu soruları sormaktadır: “Hiç düşündünüz mü, söz konusu anılarda Tehcire tabi olanların mağduriyetleri anlatılır da, Osmanlı Devletinin bu kişileri hangi suçlarından dolayı tehcir etmek durumunda kaldığı neden anlaşılırılmaz? Bu anılar anlatılabilmiş olsaydı, içeriği nasıl olurdu ve alıcı adreste bulunanlar, yani dinleyicisi kimler olurdu? Bir başka soru: Türkiye’deki yaşantısından memnun olan nineler Türkiye’yi hedef alan “soykırım” iddialarına karşı tepkilerini neden yüksek sesle dile getirmezler? Bu sorulardan hareketle, 24 Nisan 1915 tarihindeki yaşanmışlıklarla ilgili anuların nasıl bir süzgeçten geçirildiği konusunda bugüne kadar hiçbir uzmanın araştırma yapmadığına ve sorunun önemine işaret etmek gerekiyor.”⁴⁷ Gerçekten de Rahan Kachian sadece

46 Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 63.

47 Birsen Karaca, “24 Nisan 1915’te Neler Oldu? Ermeni Tarihiyle İlgili ‘Ermeni Ninelerin’ Anlatmadıkları Ger-

mağduriyetini anlatır. Bunun nedeni anıların toplum tarafından belirlenmesidir. İçinde yaşadığı toplum kendi isteğine göre 1915 anılarını kişinin beynine kodlamıştır, bunun dışındaki anılar yoktur varsa da anlatılmaz. Neden sürüldükleri hiç anlatılmaz. Bu kişiye ait anlatıların yanında ve görüntülerle de aynı toplumsal belleğin devamı sağlanmaya çalışılmaktadır.

Rahan Kachian'ın durumu o kadar dramatize edilir - ki film bu niteliği ile eleştirilebilir. "...depresif ya da aşırı duygusal kişiliklerin sinema seyircisinin duygusal standartlarına teslim edildiği bazı ticari hedefler vardır"⁴⁸ burada hedef ticari değil siyasidir ve aşırı duygusallık seyircinin duygusal standardına teslim edilmektedir.

Yukarıdaki zihinsel imgelerin yanında görsel imgeler de önemlidir. Rahan Kachian anılarını anlatırken Amerika'daki "Özgürlük Anıtı" gösterilir. Amerika, Kachian'ın adeta özgürlüğü olmuştur.

Kachian, Fergal Keane ile 1915'te limanda geldiği ve kaldığı binaya girer. Binada 1915'te gelen Ermenilerin fotoğrafları gösterilir. Gelen göçmenlerin kaldığı yer müze yapılmıştır. Kachian kaldığı yatağı gösterir. Anıların canlandırılması için "mekân" ve "nesne"ler kullanılmıştır. Assman'ın bellek sınıflandırmasında nesnelerin de belleği vardır. "İnsan kendini bildi bileli yatak iskemle, yemek ve yıkanma takımı, giysi ve alet edavat gibi günlük ve özel eşyalardan, evler, köyle ve kentle, sokaklar araçlar ve gemilere kadar; amaca uygunluk, rahatlık ve güzellik gibi hayaller, böylece kendini bulduğu şeylerle çevrilidir. Bu yüzden onu çevreleyen eşyalar bir anlamda kendinin yansımasıdır, geçmişini, anılarını hatırlatır. İçinde yaşadığı şeyler dünyasının, şimdiki zamanı yaşarken farklı geçmişleri hatırlatan bir zaman dizini de vardır."⁴⁹ *Anıların yanında nesnelerin de gösterilmesi geçmişte daha derin yaşatmak için kullanılmıştır. Anıların "gerçek"liği vurgulanmak için bu tür bir yöntem yapımçı – yönetmen tarafından bilinçli bir şekilde seçilmiş gözükmektedir.*

Kötü anılar devam ederken anlatılanlarla bağlantılı fotoğraflar gösterilmektedir. Çok fazla fotoğraf kullanılmıştır. Fotoğrafların ne zaman ve nerede çekildiği, fotoğraflardakilerin kim olduğu gibi bilgiler bulunmamaktadır. Anılar anlatılırken görsel ürün olarak anıları destekleyici unsur olarak kullanılmıştır. Bu fotoğrafla-

çekler", 15.02.2008 tarihinde Nevşehir Kardelen Koleji tarafından düzenlenen konferans metnidir. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Makaleler&MakaleNo=2963> (14 Mayıs 2008)

48 Sezer Tansuğ, "Dramatize Edilmiş ya da Gerçekliği Vurgulanmış Sanat Belgeselleri", http://www.bsb.org.tr/lyazilar/dramatize_edilmis.htm (25 Mayıs 2008)

49 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, s. 25.

rın 1915'e ait olduğu düşünülmektedir. 1915 fotoğrafları üzerine tekrar kafatası fotoğrafları ekrana gelir. Kachian'ın babasının fotoğrafından sonra Tekrar boğazda bir gemi ve Türk bayrağı gösterilir. (Özellikle Türk bayrağı çekilir.) İstanbul yine uzaktan çekilir. Klasik Türk geleneklerinde bulunan çay bardakları gösterilir. Fergal Keane, Kapalı Çarşı'da dolaşır. Görüntülerde oryantalist bir yaklaşım vardır. Kapalı çarşı ve çay bardakları ile doğu ülkesi imajı yaratılır. Aslında BBC'de yayınlanmış olan bu yapım BBC'nin Türkiye'yi çok fazla doğulu göstermeyen tutumuna ters düşmektedir. Ama propaganda amaçlı yapıldığı düşünülürse çekimlerin açısı yadırganmamalıdır.

İstanbul Boğazı görüntüleri üstüne Halaçoğlu ile yapılan konuşma gösterilir. Halktan birisi olan Rahan Kachian'dan sonra Türkiye'yi temsil eden bir bilim adamı Yusuf Halaçoğlu'nun görüşlerine başvurmak dikkat çekicidir. "Mazlum" halktan birisi karşısında resmi bir kurumdan kişi bulunmaktadır. "Neden 1915 dönemine ait anısı olan bir Türk ile konuşma yapılmamıştır?" sorusu sorulur. Cevap basittir; eğer halktan birisi karşılık olarak anısını anlatsaydı "mağdur" Ermeni tipi çizmek mümkün olmayacak ve Ermeni iddiaları temelsizleşecektir.

Halaçoğlu'ndan sonra Milletvekili Tayyibe Gülek ile yapılan görüşme gelir ekrana, fonda Türk bayrağı vardır. Fondaki Türk bayrağına özellikle dikkat çekmek gerekir. Çünkü Türk bayrağı soykırım iddialarını kabul etmeyen ve etmesi gereken ülkenin simgesi olarak belleklere işlenmeye çalışılmıştır.

Halaçoğlu da Gülek de 1915 olaylarının soykırım olarak kabul edilemeyeceği yolunda sözler söyler. Fergal Keane Türkiye'de hemen hemen her yerde soykırım inkârının aynı olduğunu söylemektedir. Tekrar Solmaz Üneydin ekrana gelir ve 1915 olaylarının temelini olmadığını söyler; sözde soykırım olarak adlandırır. Üneydin'in tarzı yine serttir. Mazlum Kachian'a göre hiç sempatik değildir.

Fergal Keane bundan sonra soykırım iddialarına temel oluşturan Morgenthau'nun günlüğünden parçalar okur.⁵⁰ O dönem gördüklerini yazan Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun günlüğünden alınan sözlerle dönemin trajik durumu anlatılır.(00:08:09 n.)

"ABD başkanı Wilson'un, Amerika'nın savaşa katılımını meşrulaştıracak ve bunun için kamuoyu oluşturacak bir takım olayların bulunması yolundaki talimatı doğrultusunda, o sırada Osmanlı nezdinde büyükelçi olan Henry Morgenthau Ermeni tehciri meselesini ele almıştır. Morgenthau, ezilmekte olan ve yok edilmekte olan mazlum bir Hıristiyan millet olarak değerlendirdiği Ermenilerle ilgili

50 Detaylı bilgi için bkz. Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

gelişmeleri ve Ermenilerin zorunlu göçü sırasında meydana gelen ölüm olaylarını çok başarılı bir katliam propagandasına dönüştürmüştür.”⁵¹ Zamanında propaganda yapmak için kullanılan Morgenthau'nun sözleri yine propaganda amaçlı kullanılmıştır. Aynı şekilde Alman ordusunda çalışan Armin Wegner'in sözleri de kullanılmıştır.

Morgenthau'nun sözlerini okurken Beyazıt Meydanında İstanbul Üniversitesi'nin ana kapısında durmaktadır. Fondaki İstanbul Üniversitesi ile yine doğu imajı yaratılır.

Dağlarda ölmüş insanlar, tutuklanmış ve zincire vurulmuş kişilerin önlerinde kafası kesilmiş insanlar, asılmış insanlar ve ölmüş çocuk fotoğrafları gösterilir. Birkaç fotoğraf ile (hakkında açıklaması olmayan fotoğraflar ile) o dönemin ne kadar “vahşet” dolu geçtiği anlatılmaya çalışılır. Propagandanın yöneldiği kişiler için sadece bu fotoğraflar bile yeterli olabilir.

Vahşet sahnelerinden sonra Halil Berktray (Sabancı Üniversitesi öğretim üyesi) ile olan konuşma ekrana gelir. Bu tarz kişiler soykırım iddialarını üstlenmesi gereken devletin vatandaşları olduğu için bu tarz çalışmalarda da kullanılmaktadır. Berktray da Ermenilerin kasten öldürüldüğünü düşünmektedir.

Filmde Ermenilerin tehciri “deportation” (sınır dışı edilme) olarak anlatılmaktadır. Tehcir için “relocation” kullanılması gerekir. Çünkü sürülen bölge günümüzde sınırimız dışında kalsa da o dönem Osmanlı Devleti sınırları içindeydi. Ermeniler sınır dışına itilmiş insanlar değildi. Devletin güvenlik için yeri değiştirilmiş bir halktı. Ancak Batılı çalışmalarda “Relocation”a (yeniden iskâna) rastlamak güçtür.

“Ermenileri öldürün” diyen hiçbir belge yok (00:12:46 n.) demektedir Fergal Keane. Ancak Osmanlı Arşivlerinde milyonlarca belgenin olduğunu söyleyerek açık bir kapı bırakmaktadır.

Van'da çekilen bölümde ise Akdamar Kilisesi ekrana gelir. Yıkık ve harap şekli uzunca ekranda gösterilir. Akdamar kilisesini ziyaret eden bir Türk çift ile yapılan görüşme dikkat çeker. Konuşma İngilizce yapılır ve Türk adamın İngilizcesi çok kötüdür; İngilizcesi derdini anlatabilecek durumda değildir. Bu ilk kez halktan bir Türk vatandaşına soru sorulması bakımından önemlidir. Ancak kişi geçmişte

51 Yusuf Halaçoğlu et al., *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 67.

ne olduğunu bilmediğini söyler. “Ama ne olduğunu bilmiyorum, onlar kendi ülkelerine gitti ve biz burada kaldık” der. (00:16:38 n.) *Geçmişini hatırlamayan bir Türk imajı yaratılır.*

Ermenilerin “mezalimi” hakkında sorulan soruya bir köylünün verdiği cevap da “hatırlamama” motifi üzerine kuruludur. “Biz hiç böyle bir şey duymadık. Ermenilere karşı mezalim olmadığını söyler atalarımız. Ama şimdi mezalimi duyuyoruz.” (00:18:00 n.)

Yaşlı birisine yine ebeveynlerinin ona anlattıkları sorulur. Doğrudan olayı yaşamış kişiler ile konuşma yapılmamış oluşu önemlidir.

Anıların dinlendiği ikinci Ermeni 96 yaşındaki Bedros Gezoulian’dır. Bedros Gezoulian konuşması Türkçedir. Türkçe konuşma nedeni ise şu sözlerle açıklanmaktadır: “O hala Türkçe konuşuyor; ülkesinin dili küçükken yasaklandı.” (00:22:15 n.) Osmanlı Devletinde Ermenilerin yasaklandığına dair herhangi bir belge bulunmadan böyle bir yargıda bulunulmuştur. Asimile eden Osmanlı imajı yaratılmaktadır. Günümüzde Anadolu topraklarında yaşayan Ermenilerin birçoğu Ermeniceyi konuşmaktadır. Eğer bir yasa olup unutturulsaydı Türkiye’de Ermenice konuşan Ermeni bulunmazdı. Bedros Gezoulian’ın anıları da 1915’e odaklanmıştır. Ve hepsi kötü anılardır. “Ailemiz büyüktü, çok büyüktü. Ailemde yaklaşık yetmiş kişi vardı., yalnızca yedi ya da sekizi kurtuldu. Ailemden altmış biri sınır dışı edilme esnasında öldürüldü” (00:22:27 n.) tarzında anılarını anlatmaktadır.

Elizabeth Simounian ise annesini ve babasını kaybetmiş yetimhanede büyümüş bir kadındır. Yine diğerleri gibi göç yolundaki anılarını anlatır. Simounian’da sonra Yusuf Halaçoğlu ekrana gelir. Halaçoğlu yine “zavallı” kadından sonra Türkiye’nin resmi kuruluşundan savunma yapan kişi olarak gösterilir.

Bu görgü tanıklarının ardından Amerika kongresinde Ermeni soykırımı iddialarının yasal olarak kabul edilmemesi konusu tartışılmaya başlanır. Kilikya Katagigosu Aram I, Rouben Adalian, Amerika kongre üyesi George Radanovich, Frank Pallone, gibi kişilerle görüşmeler yapılır. Ermeni iddialarının kabul edilememesi nedeni olarak ABD’nin Irak politikasını gösterir. Özetle Amerika’nın, Irak çıkarları karşısında Ermeni soykırımını kabul etmediğini Türkiye’yi bu savaş durumunda karşısına almaya cesaret edemeyeceği belirtilmektedir.

Bütün bu siyaset adamlarının konuşmasından sonra ekrana tekrar Rahan Kachian ve Bedros Gezoulian gelir. Irak savaşı, ABD’nin ve Türkiye’nin politikası tartışılırken en son bu yaşlı tanıklar tekrar çıkarlar.

Sonuç

Toplumun bir üyesi olan insanın belleği toplumsal bellekten ayrı düşünülmemektedir ve toplumların belleği görsel, sözel ve yazılı unsurlar aracılığı ile oluşturulduğu görülmektedir. Ermeni soykırımı iddialarında bulunan çevreler bu toplumsal bellek oluşturan araçları çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Ermeni soykırımı iddialarında kullanılan “anı”ların sözlü kültür/sözlü tarih çalışmalarında ve yazılı kaynaklarda “belge” olarak kullanılmasının yanında artık görsel ürünlerde de “belge” olarak propaganda amaçlı Türkiye’ye karşı kullanımı görülmektedir. Bu tür belgesellerden birisi olan ve tarafı olduğu açıkça görülen “Armenia: The Betrayed” adlı film ile bilinçli olarak olumsuz bir Türkiye ve Türk insanı imajı yaratılmıştır. Görüntüler ve anlatılar da bu doğrultuda yapımçı ve yönetmenin bakış açısıyla yönlendirilmiş, gerçeklikten kopmuş ve belge niteliğinden çıkıp sıradan bir görsel (propaganda aracı) olmuştur. Görsel kültürün (fotoğraflar ve kamera kayıtları) ve sözlü kültürün (anıların, anlatılanların) seyirciyi etkilemek ve belirli bir toplumsal bellek oluşturmak için ne kadar etkin bir şekilde kullanıldığını bu görsel ile açıkça görmekteyiz. Özellikle günümüzde internetin yaygınlaşması sonucunda bu tür propaganda amaçlı yapılmış filmlerin her an izlenebilmesi ise toplumsal bellek inşa edenler için büyük bir fırsat olarak görülmekte ve değerlendirilmektedir. Toplumsal bellek inşacıları bu araçlarla yanlış bilgi aktarmaktadır. Bu yanlış bilgi görselin ve sözün etkisiyle toplum tarafından doğru olarak algılanabilmektedir.

SEMIH İDİZ'LE TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE İKİ ÜLKE SORUNLARININ ÇÖZÜMÜ HAKKINDA BİR RÖPORTAJ

Oya EREN

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
oeren@eraren.org

Oya EREN: Türkiye-Ermenistan ilişkilerine güncel perspektiften bakmadan önce iki ülke arasındaki başlıca sorunlardan bahsedebilir miyiz? 1915'te ne olduğu, Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımaması, Karabağ'ın işgali konularına değinebilir miyiz? Bu sorunların çözüme kavuşturulması yönünde son dönemde gelinen nokta sizce umut verici midir?

Semih İDİZ: Öncelikle soykırım konusuna bakalım; Soykırım konusunda, meseleyi "evet" ya da "hayır"a indirirsek hiçbir yere gidemeyiz. Çünkü Ermenilerin soykırımdan vazgeçeceklerini düşünmek saflık olur. Bizim de Ermenilere soykırım yapıldığını kabul edeceğimizi düşünmek saflık olur. Bu nedenle bu konuda evet veya hayır diyerek yani siyah-beyaz düzlemine indirerek ne onlar soykırımdan vazgeçer ne de biz kabul ederiz. Ama devlet olarak bahsederseniz, bu konu politize olduğu için iki tarafın da kendi pozisyonundan vazgeçmesi olası görünmüyor. Soykırım konusunda öncelikle bunları söylemekte yarar var.

O.E: Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan 11. maddeye değinirsek, Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanımadığını söyleyebilir miyiz?

S.İ.: Ermenistan Anayasasına ilave olan bildireye gelince Ermeniler bu maddenin geçerli olmadığını söylüyorlar. Ermenistan'ın zaten Türkiye'nin toprak bütünlüğünü Türkiye'yi tanımakla, Türkiye'yle diplomatik ilişki kurmak istemekle ortaya koyduğunu belirtiyorlar. "Türkiye bizimle diplomatik ilişki kurarsa zaten kesin olarak sınırları tanıdığımız ortaya çıkmış olacaktır." diyorlar. Tabi o zaman o bildirgenin ne anlamı var? Bana da nefes altından Ermenilerin söylediği şu: "Bu daha çok bizim iç tüketimimize dönük bir anlayış, nasıl ki sizde Musul, Kerkük hadiseleri hiç geçerliliği olmamasına rağmen heyecan yaratabiliyorsa, bizde de durum budur." Bu söylenende de gerçeklik payı olduğunu söylemek mümkün çünkü siz bir ülkeyle diplomatik ilişki kurarak Viyana Konvansiyonuna göre zaten o ülkenin sınırlarını tanımış oluyorsunuz. Nitekim bugün Mısır ve Ürdün İsrail'le diplomatik ilişki kurmak suretiyle hem İsrail'in varlığını hem de yasal

SÖYLESİ

çerçevelediği, yani Birleşmiş Milletler çerçevesindeki 1967'ye kadar olan sınırlarını tanımış oluyorlar. Sonuç olarak bu konunun ilişkilerin gelişmesiyle üstesinden gelinecek bir sorun olduğunu düşünüyorum.

O.E. : Ermenistan'da şimdiye kadar hiçbir devlet adamı bağımsızlık bildirgesindeki bu maddeyi değiştirmeye teşebbüs etmemişlerdir. Böyle bir girişim öncelikle Ermenilerin maneviyatına zarar vererek "Büyük Ermenistan" hayalinden vazgeçmek anlamına mı gelecektir?

S.İ.: Evet, bu iç siyasetle ilgili bir durum. Bunun en güzel örneklerinden birisi İrlanda'dır. İrlanda 1923 yılında Kuzey ve Güney İrlanda olmak üzere ikiye bölündü. Güney İrlanda Kuzey İrlanda'yı her zaman kendi topraklarında saydı ve anayasasına dahil ederek "Kuzey İrlanda'daki 6 eyalet bize aittir." dedi. Ama dışarıdan gelen bir katalizör Avrupa Birliği'di ve onu ortadan kaldırdı. Ben on yıl İrlanda'da yaşadım o yıllarda hiç kimse iç siyasi açıdan "Kuzey İrlanda'daki 6 eyalet bize ait değildir" diyemezdi. Ama dediğim gibi dışardan gelen bir katalizörle o iş üstesinden gelinecek bir sorun oldu. Statü nedir şu anda bilmiyorum ama anladığım kadarıyla Avrupa Birliği çerçevesinde baktığımızda zaten İrlanda'nın o açıdan anayasasını değiştirmesi gerekirdi. Hiçbir AB üyesi başka bir AB üyesinin toprağında hak iddia edemez ve Kuzey İrlanda da biliyorsunuz İngiltere'nin bir parçasıdır. Onun için başta dediğim gibi, bu iç siyasi sorun yaratan bir hadisedir. Ülkeler arasında da sorun yaratabilir ama siz diplomatik ilişki kurmaya karar verdiğiniz ve büyükelçilik teatisinde bulunduğunuz bir ülkenin toprak bütünlüğünü kabul etmiş olursunuz. İçişlerine müdahale etmeme kavramını kabul ettiğiniz anlamına gelir. Onun için tanımanın diplomatik ilişki kurmayla paralel olduğu kesin. Ama bir sorun olduğu muhakkak çünkü iki taraftaki aşırı unsurlar bunu her zaman kullanabilirler ve kullanacaklardır. Kullanıyorlar da zaten.

O.E. : Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgali konusuna gelirse son dönemde sorunun çözümü yolunda bir gelişme görüyor musunuz?

S.İ. : Şimdi o somut bir sorun ve bu sorun bir işgal meselesidir. Birleşmiş Milletler çerçevesinde işgal olarak tanımlanmıştır. Avrupa Konseyi'nde de işgal olarak tanımlanmıştır. O yüzden Ermenistan'ın orada çok taraflı diplomasi açısından bir sorunu vardır. Hatta Rusya bile Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyor, Ermenistan kendisi de Karabağ'ı resmen tanımamak suretiyle bunun bir sorun olduğunu zaten dolaylı olarak kabul etmiş oluyor. Bu Kıbrıs Sorunu gibi bir şey. Karmaşık ve tarihi eskilere dayanan, her tarafında belli ölçülerde kabahati ve kusuru olan bir konu yani nesnel olmak istiyorsak burada tek taraflı bakma-

mak gerekir fakat dediğim gibi uluslar arası düzeyde konuşulan ve uluslararası camianın işgal olarak gördüğü bir mevzudur. Siyasi düzeyde herhangi bir gelişme görmüyorum. İnsani düzeyde büyük gelişmeler görüyorum. Önemli olan da bu benim için. Zaten soykırım konusunu ele alacak olursak, olayın bir tarihi boyutu var bir de siyasi bir boyutu var. Tarihi boyutuna ne parlamentolar karar verebilir ne de ülkelerin resmi tarih kurumları veya düşünce kuruluşları karar verebilir. 1915'de ne olduğu yazılır ve okuyan da kendi kanaâtini oluşturur. Ola ki bir gün biri bunu mahkemeye götürüp tescil etmek ister Nuremberg Mahkemesi gibi bir şey ortaya çıkar, o zaman oradan çıkacak sonuç ne olur onu bilemem. Ama bu konun bir tarihi boyutu var ve tarihi boyutuna siyasi boyutu karıştırmamak lazım. Siyasi boyutunun kullanıldığı muhakkak. Özellikle Ermeniler tarafından kullanıldığı muhakkak çünkü onun üzerine bir şeyler inşa ederek Türkiye'den bir şeyler istiyorlar. Bunu özellikle Taşnakların manifestosunda açıkça görebiliyoruz. Fakat o bir yere gitmiyor gidemez de çünkü hadisenin üzerinden 100 yıl geçmiş dünyada çok sayıda örnekler ve öncelikler ortaya çıkmış.

En yakın örnek Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Bosna Hersek hadisesinde bile görüyoruz ki uluslar arası savaş suçları mahkemesi bile Sırbistan'ı kolay yargılayamadı. Çünkü objektif realiteler var dünyada. Fakat tarihi açıdan baktığımızda bu bireylere, insanlara kalmış bir şey. Ben hiçbir tarihçinin daha doğrusu hiçbir kurumun, ister Ermeni olsun ister Türk olsun bana oldu veya olmadı demesini kabul etmem ancak elime geçen mümkün olduğu kadar çok belgeyi okuduktan sonra, bilinçli okumuş birisi olarak ben kendim karar vermek isterim. Bu konunun şu anda açık olduğuna inanıyorum. Daha çok sayıda araştırma yapılması gerekiyor. Fakat aynı zamanda bir milleti dağılmış olan muazzam bir trajedinin yaşandığı da ortada. Bunu da inkar edecek durumda değilim. Tabi karşılıklı olan çok şeyler olmuş, Türklerin yaşadığı trajediler unutulmamalı ama bir trajedi ötekisini iptal etmez. İki yanlış da bir doğru etmez. Dediğim gibi siyasi boyutu farklı, kişisel araştırma boyutu farklı. Bu nedenden dolayı da Türkiye'nin tarihçiler komisyonu fikrini destekliyorum, Ermenilerin "efendim soykırımı tartışmaya açacaklar" ifadelerini de yanlış buluyorum. Çünkü soykırım denebilecek olaylar çıkmışsa bile ki bundan şu anda emin değiliz çünkü bu uluslar arası konvansiyona göre yasal bir kavram. Çıkmışsa bile buna yol açan süreci de anlamak gerektiğine inanıyoruz ve bu sürecin ben şahsen okudukça 1915'de değil, 1896'da da değil Kırım Savaşı'na kadar bir evveliyatı olduğunu ve hakikaten de Rusya'nın yayılmacı politikasıyla bağlantılı olduğuna inanıyorum. Ama bütün bunların ortaya çıkması lazım. Ermenilerin istemedikleri de bu zaten. Soykırım dedikleri hadiseyi bir çerçeveye oturttuğumuzu söylüyorlar. Benim buna mukabil yanıtlım peki tarihi bir olayı bir çerçeveye oturtmadan nereye gidebilirsiniz, çünkü hiçbir şey

boşluktan çıkmaz. Yahudi soykırımı Versailles Antlaşması'ndan çıktı. Almanların ezilmişlik hisleri gibi sebeplerden. Öte yandan bizimkilerin de katı bir şekilde “olmadı” yaklaşımını da kabul etmiyorum. Çünkü kendi tarihimize bile baktığımızda, kendi araştırmalarımıza ve araştırmacılarımıza bile baktığımızda kem küm edildiğini görüyoruz. Bu ister Ahmet Emin Yalman gibi gazeteciler olsun ister Şevket Süreyya Aydemir gibi olsun, bunları tarih hiç yazmamalı, iki taraf için de kötü şeyler oldu demesinden anlaşılıyor. İster Hüseyin Cahit Yalçın'ın hatıratında “bize Ender ve arkadaşları bir şey söyledi ama gittiğimizde başka bir şeyin yapılmakta olduğunu gördük” diye net bir şekilde bugün kitaplarda okuyabilmemiz ki bu İş Bankası yayınlarından çıkan eserlerdi. Bunlar gösteriyor ki o zaman bir şeyler olmuş, ne olduğunu ise işi siyasi boyutundan ayırıp sen ben demeden insani açıdan bakılarak araştırmak gerektiğine inanıyorum.

O. E. : Geçen yıl Kasım ayında dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün önümüzdeki on yıl Ermeni meselesi Türkiye'nin en önemli dış siyaset maddesi olacak diye bir açıklaması vardı. Bu döneme kadar Türkiye'deki hiçbir siyasetçi Ermeni meselesi için kalıcı önlemler alınması yolunda bir çalışmada bulunmadılar. Bugün gelinen noktada ortak tarih komisyonu önerisi dışında herhangi bir izlenen yol görünüyor mu sizce?

S. İ. : Bu “Ortak Tarihçiler Komisyonu” fikrinin en önemli boyutu bağımsız tarihçiler araştırsın ve ortaya çıkarsınlar boyutudur. Bu yeni bir yaklaşım oldu. Daha önce bizim tarihçiler araştırdılar bir şey bulamadılar, onlar da “bizim tarihçiler zaten biliyor, dünya biliyor bunu” diyorlar ama dünya biliyor dediğinizde evet literatür anlamında biliyor ama “kimdir, ne olmuştur, ne yapmıştır” dediğinizde çok sayıda araştırma görmüyorsunuz. Gereken araştırmalar da genelde Ermeniler tarafından yapılmış veya Ermenilere çok sempati duyan Christopher Walker gibi adamlar tarafından yapılmış. Bu konu bağımsız bir şekilde bütün yönleriyle araştırılmış mı? Onu zannetmiyorum. Fakat Tarihçiler Komisyonunun en önemli boyutu benim açımdan bağımsız yani Türk, Ermeni tarihçilerin dışında da tarihçilerin olmasıdır. Onlar da metodolojik olarak tarihe uygun bir metodoloji uyguladıktan sonra ortaya çıkacak olan ne ise onun kabulünü desteklerlerse bence gelişme budur. Şimdi Ermeni iddialarına karşı tedbir alınmalı diyince ben bunu son derece komik buluyorum yani ne tedbiri alacaksınız? İşte dünya tarihi olaya yaklaştıkça sizin söylediğinize tek başına bakmaz. Siz isterseniz 700 sayfalık bir kitap yazın bunun bibliyografyasına bakar, içinde kullandığımız metodolojiye bakar, karşılıklı zıt kaynaklardan ne kadar araştırmayı bu işin içine dahil ettiğinize bakar ve bu araştırmanın tarafsız olup olmadığına ona göre kanaat verir. Tedbir alalım derken biz sadece Hikmet Özdemir ve Yusuf Halaçoğlu'nun yazılarını onların

önüne yığarsak bu tek başına bir şey ifade etmez. Onlar da sizin karşınıza Vahan Dadrian'ın, Hovannisyan'ın yazdıklarını yığarlar. Bu gene sen-ben hadisesine dönecektir. Ancak Halaçoğullarıyla Hovannisyanların bir araya gelip, oturup bunun ne olduğunu bir öğrenelim diyebilecek noktaya gelmelerinden çıkacak sonuçlarla bundan tarihi ders alınacaktır. Yoksa olay tamamen siyasi düzeyde kalmaya mahkumdur. Bu nedenle, tedbir alalım kavramı benim tarafımdan her zaman komik bulunmuştur.

O.E. : Ermeni Meselesinin siyasi düzeyde kalmasını isteyen bir kesim var mı sizce?

S.İ. : Muhakkak var. Tabi siyasi bir mesele olması isteniyor. Biraz önce dediğim gibi bir tarafta tarih var diğer tarafta siyaset var. Siyasi boyut da aslında bizim birçok açıdan işimize yarıyor. Bizde de siyasi boyutun öneminin üzerinde duranlar var. Sorulması gereken sorular var. Bakın Yusuf Halaçoğlu bir fikir attı ortaya. Ermenistan'da da hakikaten biz bu konuda araştırma yapıyoruz dediler. Gizli Ermeniler kavramı. Türkiye'de iki-üç milyon Ermeni vardı. Bunların hepsi telef olmadı. Bu bizim toplumumuzda konuşulmayan bir şeydir. Sayısı nedir bilmiyoruz. İkincisi, "efendim Ermenilerin tüm mallarının iade etmek üzere listeleri çıktı" dendi. "Hesabı tutuldu" dendi. Peki nerede bu listeler? Ortaya çıkacak olan bilgilerde bizim tarafı da huzursuz edecek bir takım şeyler var. Ermeni tarafında da Taşnakların, Hınçakların gerçekten de bu işi kurcalayıp belli bir noktaya getirmeye, dünyanın dikkatini, batının dikkatini kendi üzerlerine çekmek için yaptıkları hadiseler var. Onlar da işin o boyutunu görmek istemiyorlar. İki tarafın da siyasi bir takım hesapları olduğu için tarihi boyutu değerlendirmek iki tarafın da işine gelmiyor. Ama tarihi boyut dediğimizde dediğim gibi bu sadece benim tarihçimin değil tarihçilerin araştırması gereken bir konudur. Tarihin de bir metodolojisi vardır, bir tarihi araştırma nasıl yapılır herkes bilir. Ben bir tarih kitabı okuduğumda önce bibliyografyasına bakarım. Andrew Mango'nun yazdığı Atatürk Biyografisi neden çok önemlidir? Mango kitabında Türk kaynaklarından yararlanmıştı. Bu daha önce yapılmamış bir şeydi. Batıda yazılan Atatürk biyografilerinin çoğu kendi kaynaklarından yararlanılarak ortaya çıkmıştır. İşte dediğim metodoloji budur. Hakikaten o zaman diyorsunuz ki bu adam araştırmasını yapmış, karşıt ve ortak fikirleri bir araya getirmiş ve size kendisine göre sonucu sunuyor. Şimdi o kendisinin sunduğu verilerden o sonuca gider mi gitmez mi onun takdiri de nihayetinde bana kalmış bir de adam elbette ki tezini savunuyor fakat diğer tarafta başka bir tez daha var benim ona da bakmam lazım. Yani bu hadise ancak böyle ortaya çıkar. Ancak o yola iki tarafın da gitmeye şu anda hazır olduğunu düşünmüyorum. Kaldı ki bizde ismi hiç önemli değil bir köşe yazarı

çıkıp şunu yazabilmiştir. “Bu tarihçiler komisyonu fikriyle bizimkiler akıllarını yemiş olmalılar, ya tarihçiler komisyonu istemediğimiz şeyleri ortaya çıkarırsa ne olacak?” Bu yaklaşımla gidilirse gerçekler hiçbir zaman ortaya çıkmaz. Bu bölünme her zaman sürecek. Bu iş sen yaptın ben yapmadım kavgasıyla bir elli yıl daha gider. O zaman ne bekliyorsunuz siz? Bu iş bir yere gidemez. Abdullah Gül’ün de bahsettiğiniz konuşmasındaki Ermeni sorunu Türk-Ermeni ilişkileri açısından değil aslında Türkiye’nin dünyayla ilgili sorunu olma açısından bir sorun. Şunu da söyleyeyim zannediliyor ki Ermeni soykırımı meselesi Türkiye ile batı arasındaki bir konu. Halbuki hiç de öyle değil. Suriye’ye gidin, Lübnan’a gidin, Hindistan’a ya da Ürdün’e, Mısır’a gidin. Bu konuyu oralarda da konuşursanız bunun sadece Türkiye ile Batı arasında değil çok açık bir şekilde Türkiye ile dünya arasında bir sorun olduğunu göreceksiniz. Neden Türkiye ile dünya arasında bir sorun? Çünkü somut bir yaklaşım var. O yaklaşım da şöyle “olmadı”, “arkadan vurdular” yaklaşımıdır. Tamam arkadan vurmuş olabilirler hadiseler böyle gelişmiş olabilir ama buna giden süreç nedir? Yani insanların öğrenmek istediği ne? “Bir gün Ermeniler gökten zembille inip bizi arkadan vurdular biz de 500 bin Ermeni’yi tehcir ettik” yaklaşımı çok basit bir yaklaşım.

O.E. : Ermeni meselesi Türkiye’nin tüm dünyayla ilgili sorunu dediniz, gerçekten de Türk Cumhuriyetlerinden bile bu konuyla ilgili şaşkırtan yaklaşımlar gördük.

S.İ. : Evet mesela, Kırgızistan eski başkanı Askar Akayev Erivan’a gitti ve “Evet siz bir soykırım yaşadınız” dedi. Biz de işin bu boyutu bilinmez. İlk soykırım tasarısının 1965 yılında Uruguay’da kabul edildiğini hiç kimse bilmez. Efendim Ermeni Soykırımı Anıtı deniyor. Mesela Lübnan’da belki 20 tane soykırım anıtı var. Fransa’da belki 30 tane soykırım anıtı var. ABD’de kaç tane soykırım anıtı olduğunu sayamazsınız bile. Bu işler bilinmeden daha çok Türkiye’nin önemseddiği ülkelerden gelen tepkilere binaen hareket ediliyor. Ama demin dediğim gibi Uruguay’da kabul edilen tasarımı hiç kimse önemsemiyor. Arjantin örneği de aynıdır mesela. Arjantin’de çok fazla Ermeni yaşamaktadır. Türkiye’nin bütün dünyayla sorunu olduğunu kanıttır. Türkiye’nin Latin Amerika’yla bile bu anlamda sorunu vardır. Avrupa’yla da sorunu vardır, Ortadoğu’yla da.

O.E. : Türkiye-Ermenistan ilişkileriyle birlikte Azerbaycan’ını da içine alarak son dönemde bölge ülkelerinin arasındaki ilişkilerde neler görüyorsunuz? Astana’nın başkent oluşunun yıldönümü nedeniyle Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Kazakistan’da bir araya geldi. Üç Devlet Başkanının bir arada görüldüğü bu resim barış için çok önemli bir adım olarak yorumlandı. Siz neler düşünüyorsunuz?

S.İ. : Şöyle söylemek istiyorum, ister gazeteciler arasında olsun, ister sanatçılar, ister düşünce kuruluşları düzeyinde olsun ben çok sayıda toplantıya katıldım, Türkler ve Ermeniler bir araya geldiklerinde çok hoş fotoğraflar ortaya çıkarabiliyorlar. Bunda kuşkumuz yok. Bu fotoğraf da olduğu gibi. Hatta ben bu yılbaşında Ermenistan eski Dışişleri Bakanı Oskanyan'la konuşmaya başladığımda benimle Türkçe konuşmaya devam etti. O zaman Türkçe devam edelim diye de zorlayınca o kadar bilmiyorum dedi, güldük. Böyle hoşluklar yaratabiliyoruz ama bunlardan bir yere gidilemiyor. Çünkü iki tarafta da kabul etmez bir yaklaşım var. Onun için güzel fotoğraflar pek bir şey ifade etmiyor. Bu fotoğrafların ardından cesur adımlar gerekiyor. Her iki taraf için de kendi kamuoyunu veya oluşmuş kamuoyu yargılarını acıtacak adımlar lazım. Belli düşünce kalıplarını yıkacak adımlar lazım. Türkiye'de de aslında bu yavaş yavaş oluyor. "Ninem Ermeniydi" diye birileri çıkabiliyor, işte mesela Atatürk'ün imzasının bir Ermeni kaligraf tarafından tasarlandığı ortaya çıkıyor. Ama aynı şekilde Ermeni tarafında yıkılabilmiş yargılardan söz etmek mümkün değil. Mesela benim en çok hayret ettiğim şeylerden biri Orhan Pamuk'un Ermenice'ye çevrilmemiş olmasıdır. Bunu bana Türkiye'yi rencide etmemek için yaptıklarını söyleyerek açıkladılar. Bence kesinlikle öyle bir şey değil çünkü akla gelen soru şu: "Ermenistan olarak siz ne zaman Türkiye'yi rencide etmemeye özen gösterdiniz ki bu konuda bu kadar hassas davranmak isteyeceksiniz?" Bu tamamen şuna bağlı; Orhan Pamuk'un bizdeki güruhunun genel yaklaşımının aksine kitaplarında Ermeni soykırımıyla ilgili hiçbir şey yazmamış olduğu ortaya çıkacaktır. Yazar Orhan Pamuk gitmiş bir İsviçre gazetesinde aptalca bir laf etmiş, bunun üzerine bütün kitaplarının bu konu hakkında olduğu sanılıyor. Bir tek kelime olmadığı görülünce şaşırılıyor tabii. Bu yüzden de Ermenistan'da Orhan Pamuk'un kitapları Ermenice'ye çevrilmedi. Onların bu açıdan çok daha katı olduğunu görmüş oluyoruz. Ortaya çıkacak olan bazı gerçekler onları rahatsız ediyor. Dediğim gibi belli bir Hınçak tarihi, Taşnak tarihi olduğu ortaya çıkacak. Bunu kabul etmek istemiyorlar. Onların gözünde her şey gayet dümdüz olmalı ve öyle de kabul ediyorlar. Halbuki bunun bir geçmişi, ortamı ve konteksti var. Mesela Balkan Savaşlarından esinlenmek suretiyle "biz de acaba onu burada uygulayabilir miyiz, orada da Rusya vardı burada da bize yine Rusya yardım eder, Fransa'nın ve genel olarak Batı'nın bir sempatisi var" gibi düşüncelerle yola çıkılmış. Ermeniler bana "nedir bu hadiseler?" diye sorduklarında; ben, "Bir bağımsızlık girişiminin feci şekilde ters tepmesi hadisesi" derim. Bana göre hadisenin tarifi budur. O ortamı düşündüğümüzde, olanlar da o ortamda kaçınılmazdı bir yerde. Demek ki hadiseleri bu noktaya getiren sadece İttihat ve Terakki'nin İmparatorluğu batıran ve Türklere onulmaz acılar yaşatan ve hala heykellerini diktiğimiz kişilerin yanı sıra demek ki Ermeni politikacılar da

kendi halklarını yanlış yönlendirmişler. Bu da gösteriyor ki işin içinde onların da suçu var. Söyledikleri gibi siyah-beyaz olması mümkün değil. İşte bunların ortaya çıkması iki tarafta da istenmiyor ama Türkiye'nin bu açılardan daha ileride olduğunu söyleyebilirim. Ben bütün batılılara diyorum ki siz gidin Türkiye'deki kitapçılarda Arnold Toynbee'nin Mavi kitap'ını bulursunuz. Örneğin ne kadar eleştirilirse eleştirilsin Taner Akçam'ın kitapları her yerde satılıyor ve okunuyor. Bu çok önemli, bunları göstermek gerekir. İnsanlarımız, Anadolu insanı merhametlidir ne olursa olsun bilmek ister. Ben Belge yayınlarından çıkan 'Musa dağı'nda Kırk Gün'ün, çevrildiğini bilmeden çevirmeye başlamıştım. Bunu ben bir egzersiz olarak yapıyordum. Açıkçası Türkiye'de yayımlanır diye hiçbir zaman düşünmedim ama ne kadar yanlış bir varsayımış. Meğer kitap çevrilmiş ve yayımlanmış. Tabi ama siyasi bir şey olarak yayımlanmış yani orada yazar Franz Werfel'e Nobel ödülünü kazandıran o lirisizm falan hiç yok ama onu okuduktan sonra görüyorsunuz ki Franz Werfel Türk halkını hiçbir şekilde demonize etmiyor. Belli bir kitleyi demonize ediyor. Nasıl ki bugün biz Almanları Nazilerden ayrı tutuyorsak o da öyle bir şey yapmış ama mesela sayfasını da gayet iyi biliyorum 153. sayfasında bir manzara var, zabıtlar gelmişler Ermenileri götürüyorlar, köylüler önlerine atılıyorlar "götürmeyin onlar bizim komşularımızdır evet kusurları var Müslüman değiller ama biz onların bir kötülüklerini görmedik" gibi konuşmalar geçiyor. Bunlar bizde bilinmiyor, bizde Franz Werfel dendi mi akan sular durur. Franz Werfel'de bilge bir adam vardır. Rifat Bereketağa diye. Fark ederseniz Werfel, Kazantzakis gibi yazarlarda hep bir yaşlı bilge Türk vardır. Ben bunun hayali bir insan olduğunu zannettim Antakya'ya gidene kadar. Gerçekten de Rifat Bereketağa diye birisi varmış, bizim eski dışişleri bakanlarımızdan Vahit Halefoğlu'nun akrabasıymış üstelik de zamanında Ermenileri kurtarmak için çok çaba sarf etmiş. Hatta birinci meclisimize girmiş, bunlar bilinmiyor, bunlar işin humanist boyutudur. Biz bunları keşfetmekle, ortaya çıkarmakla bu işin üstesinden geleceğiz çünkü bu bizim tarihimizin bir parçasıdır. Şubat ayında Erivan'a gittiğimde soykırım müzesini gezerken (ismi "soykırım müzesi" o yüzden öyle diyorum) orada çalışan genç araştırmacı "burası aynı zamanda sizin tarihiniz" dedi. Bir açıdan baktığımda doğru buluyorum. O zaman ne olduğunu öğretilim, insani açıdan söylenenlerin yüzde onu bile doğru olsa feci bir durum var ortada. Onun için farklı bir beyin yapısı lazım ve ben bunu iki tarafta da hala göremiyorum. Ben şu anda Türkiye-Ermenistan uzlaşması konusunda pesimistim. Bir takım güzel laflar dolanıyor, işte Sarkisyan güzel yazılar yazıyor Wall Street Journal'a. Türkiye-Ermenistan futbol müsabakasını izlemek için Gül'ü Erivan'a davet ediyor. Ben açtım baktım hemen Taşnaklardan saldırılar başladı sözlü olarak. ABD'deki diaspora Ermenilerinden şöyle tepkiler: "Bu Sarkisyan ne yapıyor? Aklını mı oynattı?" gibi. Yani Gül'ün oraya gitmesi işleri daha da zorlaştırabilir bir hadise olarak görüyorum.

Çünkü Gül oradayken maç sırasında Taşnaklar çıkıp iki tane pankart açsalar hadise kötü bitecek. Maçın rövanşı burada oynandığında da bizimkilerin pankartlar açacakları malum. Yunanlı takımlar geldiğinde neler yazıldığı, pankartların nasıl olduğunu biliyoruz. Onun için ortamın daha olumlu noktaya gelmesinin önünde zaman olduğuna inanıyorum. Tabi burada şunu da eklemek isterim, benden çok daha tecrübeli, dışişleri bakanlığı yapmış kişiler söylüyor bunu; böyle hadiselerde ilk adımı atmak biraz da güçlü tarafa düşer. Mesela İsrail-Arap kavgasında İsrail'in pozitif adım atması lazım çünkü orada kendileri güçlü konumda. Onun için Türkiye mesela bu durumda diplomatik ilişki kurabilir mi? Tabi kurabilir. Türkiye bu durumda sınırını açmalı mı? Açmalı, çünkü nasıl olsa gidip gelmeler var. Biliyoruz ki sınır kapalı ama uçaklarla gidip geliniyor. O zaman sınırı neden kapatıyorsunuz? Paris'te ilk Ermeni tasarısı geçti, o zaman bizim Büyükelçimiz yanılmıyorsa Sönmez Köksal'dı. Protesto olarak büyükelçimiz geri çağrıldı ama ne oldu o zaman hatırlayacaksınız Derviş fırtınası yaşıyordu. O dönemde Bakan kemal Derviş Fransa'ya ilişkileri geliştirmek üzere gönderildi. O zaman bakan gönderilecekse Büyükelçi niye geri çekildi? İşin saçmalığı burada. Bizdeki bazı aşırı uçların ve onlardaki Taşnak gibi aşırı unsurların ortadan çekilmesi lazım ki bu iki millet kendi aralarında bu işi bir şekilde çözebilirler.

O.E. : Yazılarınızda bir Taşnak bakış açısının varlığından söz ediyorsunuz. Bu konuya biraz değinebilir miyiz?

S.İ. : Böyle bir bakış açısı kesinlikle var. Ben uzun yıllar Avrupa'da ve Amerika'da yaşadım, üniversiteyi Avrupa'da okudum. Biliyorum ki o bakış açısının bizdeki o aşırı milliyetçi bakış açısından hiçbir farkı yok. Tamamen aynı şeyler, birbirlerinden hiçbir farkı yok.

O.E. : Peki sizce bu bakış açısı diaspora Ermenileri ve Ermenistan Ermenileri arasında nasıl bir farklılık gösteriyor?

S.İ. : Çok büyük farklılık gösteriyor. Ben Ermenistan'a gittiğimde şaşırardım, İsrail devleti kurulduğunda bütün Yahudi milleti Arjantin'den Guatemala'ya kadar ilgi göstermişlerdir ama aynı ilgiyi Ermenistan'da görmedim. Evet, bir iki tane yatırım yapılmış ama açıkçası onurlu, gururlu, ayakta duran fakat özellikle ekonomik açıdan geri kalmış bedbaht bir toplum gördüm. Bana Moldova'yı hatırlattı açıkçası ama mesela Moldova'nın dünyada bir diasporası yok ki. Moldova öyle olmak zorunda ama Ermeni diasporasına bakarsak mesela ABD'deki Ermeniler Amerika'nın en zengin kitesidir. Bugün Hollywood'dan siyasi yaşama kadar çok önemli bir yer tutuyorlar. Büyükelçiler çıkarmışlar, Fransa'da iktidar

ya da muhalefet partilerinin başkanlığına kadar oynayabiliyorlar. Ama neredeler? Erivan'dayken de bana nefes altından şöyle söylediler "Onlar daha çok batı Ermenistan hayalini düşünürler, bizi düşünmezler" Bir de Ermenistan'ın uzun yıllar boyunca bir Sovyet Cumhuriyeti olduğunu unutmamalıyım. Sovyet kafa yapısıyla gelişmişler. Bu yüzden de dünya görüşleri diasporadan farklı. Aralarında büyük görüş farkı var. Tabii Sovyet ortamında yetişmiş olan Ermeniler biraz daha pragmatik olabiliyorlar. "Tamam soykırım vs tamam da benim de Türkiye'ye ihtiyacım var" diyebiliyorlar. Diasporanın öyle bir derdi yok. Diaspora Ermenileri Türkiye'yi ne kadar sıkıştırırsa o kadar memnun. Ermenistan'ı elinde tutan o aşırı milliyetçiler ve Taşnak zihniyeti diasporanın dümen suyuna girmişler ve Türkiye'yi bir şekilde sıkıştıracaklar yine. Türkiye'ye muazzam baş ağrısı yaratıyorlar ama Türkiye'yi istedikleri gibi sıkıştıramazlar çünkü Türkiye'de o kritik kütle denilen şey var ve bu da yıkılabilecek gibi bir şey değil. İkincisi de Türkiye önemli bir ülke ve ne yapsa batı için de, doğu için de, herkes için önemli. Mesela diaspora ne yapıyor? Amerikan sefirinin Erivan'a tayinini uzun süre engelledi. Bunun Türkiye açısından bir zararı olmadı ki. Amerika'nın Ermenistan'da istediği düzeyde temsil edilmesini engellemiş oldular. Bu Ermenistan için iyi mi kötü mü? Bunu düşünmeleri lazım. Tamam Ermenistan için kötü olduğu muhakkak. Peki neden Ermenistan'daki siyasi düzen diasporanın dümen suyuna hala gidiyor? Koçaryan son zamanlarda Sarkisyan aleyhine açıklamalar yapıyor. Çünkü kendisini tamamen diasporaya bağlamış ama Ermenistan'da konuşun herkes "onun tuzu kuru" diyor. "Zaten burada yarı mafya bir devlet var, hiç kimse Koçaryan'ın cebine bir şeyler koymadan buraya yatırım yapamaz" bunu kendileri söylüyorlar. O zaman Ermeni trajedisi daha çok boyutlanıyor. Demek ki işin içinde başka işler var. Petrosyan'a neler yapıldığı ortada, bir seçimi doğru düzgün yapamadılar, yüzlerine gözlerine bulaştırdılar, bir protesto gösterisinin üzerine ateş açtılar, 9 kişi öldü. Ne lüzumu var ama demek ki onların da algılama açısından daha kat etmeleri gereken mesafeler var.

O.İ. : Ermenistan'ın Türkiye'ye ait Ağrı dağı, Van gölü gibi bazı simgeleri devlet arması, paraları, vb. yerlerde kullandığını biliyoruz. Acaba bunların ısrarla ve tutkuyla simgeleştirilmesinde bu algılayışın rolü olabilir mi?

S.İ. : Ağrı dağı aslında Ermenilerin bu imkansız sevdalarını yansıtıyor. Erivan'dan elleyecek kadar yakında duruyor sanki ama yakın tarihte ortaçağa kadar hiçbir zaman Ermenilerin olmamış. Ne zaman olmuş belli değil. Bundan sonra olma ihtimali de yok ama Ermenistan'da bütün her şey onun üzerine kurulu. Ağrı'yi görecektir şekilde geçerken hac çıkarıyorlar, o kadar işlemiş içlerine. Ermenilerin realiteyle bir randevuları var. Ağrı dağı bütünü efsaneleriyle her şeyiyle iç içe

geçmişliği var çünkü o yörelerde Ermenistan olmasa bile Ermeniler yaşamışlar. Hakikaten de o yörede bir Ermeni yoğunluğu var baktığınızda. İşin komik tarafı II. Mahmut Dönemi'nde çok net nüfus yoklamaları yapılmış. Sadece erkekleri sayıyorlar tabi, kadınlar ve çocuklar sayılmıyor çünkü vergi toplayabildikleri vatandaş olarak kabul ediliyor. Bizde hiç araştırılmayan bir boyut da budur. Merkezîyetçilik başlayınca durum değişiyor. Tanzimat nedir, merkezileşmedir, ondan önce ayanlar yönetiyordu. Bazıları ayaklanabiliyorlar hatta Osmanlı'yı ele bile geçirme noktasına gelebiliyorlar ama merkezileşmeyle birlikte başka şeylere ihtiyaç duyuluyor, vergi toplamak gibi. Bunun için de nüfus lazım doğal olarak. Bakıyorsunuz o dönemde yapılmış bütün nüfus araştırmaları o bölgede belli bir Ermeni yoğunluğu gösteriyor. Tabi diğerleri kim? Türkmen mi? Değil, diğerleri Arap ve Kürt genellikle. Tatarlar da var. O yüzden inkar edemeyeceğimiz bir duygusal bağları var o bölgeye. Ağrı Dağı onlar için de önemli hatta onun ötesinde Nuh Peygamberden dolayı Hıristiyanlar için önemli. Fakat tabi bu konuda da realist olmak lazım. Ermenilerin hala Ağrı'ya dönük bir beklentilerinin olması, bir gün yine bizim olacak düşüncesi tamamen tarihin çamuruna saplanmışlıklarından ileri geliyor. Böyle saplanarak da bir yere gidemiyorlar. Onun için ben "sizin maalesef geçmişiniz var ama geleceğiniz yok" diye kendilerine de söylüyorum. Böyle bir yere varılamaz onu da kabul etmek zorundalar.

Sarkisyan mektubunda yazıyor işte Wall Street Journal'da, "boru hatları bizi es geçti, demiryolları bizi es geçti" diye. Hani düne kadar sizin kendi gazeteleriniz bunlar önemli değil bizim için diye yazıp çiziyorlardı. Bir Amerikalı Ermeni bir yorum yazmış, şimdi okudum, diyor ki "aslında ambargo Ermenistan'a çok yaradı, kendi yağında kavrulmayı öğrendi, kendi üretmeyi öğrendi, Türkler bunu gördükleri için ambargoyu kaldıracaklardır". Şimdi böyle çarpık bir görüş açılsa varsa nereye gidebilirler? Ben Ermenistan'a gittiğimde herkes aman sınır açılsa da kurtulsak diyordu. Ermeniler Rusya'dan beklediklerini alamadılar. Diasporadan da beklediklerini alamadılar. Diaspora sadece gidilebilecek bir yer sağladı onlara. Ama o da sorunlu bir konu mesela Amerika'da o büyük Ermeni severliğe rağmen çoğunlukla Ermenilere doğulu insan olarak bakılıyor. Gittikleri yerlerde de haklar bakımından sorunlar yaşıyorlar çünkü aidiyetlerine fazla sahip çıkmak suretiyle oralarda ayrılık yaratıyorlar. Glendale'de her 24 Nisan'da Amerikan bayrağını yarıya indirmek istediler. Kıyametler koptu tabi. Artık şimdi yavaş yavaş biz Ermenistan'dan göçmen istemiyoruz noktasına geldi. Söylemek istediğim Ermenistan için tek çıkış yolu Türkiye. Türkiye'de gelip çalışıyorlar, bildikleri, tanıdık bir ortam burası onlar için, Amerika, Avrupa gibi değil. Kokusunu, sesini, müziğini, insan tavırlarını biliyorlar. Hep Türklerle Yunanlılar benzer derler, olabilir ama bana göre Türklerle Ermeniler aynı insanlar ve aynı takıntılara, aynı çarpık-

lıklara sahipler zaman zaman. Burada çalışanlarda da hep sınır kapısının açılması konusu var tabi. Böylece bir lobi de oluşuyor Ermeniler içinde. Kendilerini de rahatsız eden bu aslında. Rusya'ya göç edenlerin yaşadığı ırkçılığı biliyoruz. Rus için Azeri, Ermeni, Gürcü diye bir fark yok ki. Rus'a göre üçünü de at bir sepete, üçü de yaramaz. Moskova'daki pazara gittiğinizde görürsünüz ki Ermeni ve Azeri yan yana çalışırlar hem de Karabağ'daki kavgaya rağmen ama Ruslar ikisine de aynı doğu ırkı, ikisi de yaramaz diye bakar. Rus ırkçılar ikisine de saldırır. Moskova'da kaç tane Ermeni öldürüldü.

Dediğim gibi çözüm humanist bakış açısidir ama o noktaya gelmek de zor. İşte mesela Yunanistan'la bir deprem diplomasisi başlamıştı. Bir felaket mi olması lazım böyle bir şey olması için. Bir futbol maçıyla bir şey olacağını zannetmiyorum. Maç işi daha da kötüye götürebilir. Taşnaklar protesto etmek hakkımızdır diye açıklamalar yapıyorlar. Adam protesto etmek hakkını kullanmak istiyor. Orada bütün dünyanın ilgisini kendi üstüne çekecek o fırsatı kaçırmak ister mi? Ona mukabil burada da aynı şeyleri yapmak isteyecekler. Bunları düşünmek gerekir.

Sonuç olarak Ermeni meselesinin ilişkilerin gelişmesiyle üstesinden gelinecek bir sorun olduğunu düşünüyorum. Siyah-Beyaz düzleminde hareket etmeden, aşırı uçları ortadan kaldırarak çözüm aranması gerektiğine inanıyorum.

O. E. : Semih Bey, bize zaman ayırdığınız ve değerli görüşlerinizi paylaştığınız için teşekkür ederiz.

S. İ. : Rica ederim, ben teşekkür ederim.

KONFERANSLAR

Oya EREN

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
oeren@eraren.org

KONFERANS: "KENDİ KİMLİĞİNİ TANIMLAMA ARAYIŞINDA GENÇ NESİL"

22-24 Ağustos 2008 Dilican-ERMENİSTAN

22-24 Ağustos 2008 tarihinde Ermenistan'ın Dilican kentinde gerçekleşen "Kendi Kimliğini Tanımlama Arayışında Genç Nesil" başlıklı konferansa Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye, Rusya, Almanya, Polonya, Gürcistan, İran ve Ukrayna'dan 40 temsilci katılmıştır. Rosa Luxemburg Fonu ve Ermenistan Medeniyetler Arası Diyalog Milli Merkezi'nin organizatörlüğünde gerçekleşen konferansın konusu "Kimlik Arayışında Genç Nesiller" olarak belirlenmiştir. Konferansın amacı, gençlerin, milli geleneklerini ve kimliklerini korurken aynı zamanda diğer medeniyetlerle ilişki kurabilmeyi öğrenerek kendi geleceklerini belirlemeleri yolunda atacakları adımların konuşulması ve tartışılmasıdır.

Konferansın açılış konuşmasını Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan yapmıştır. Sarkisyan konuşmasında, gençlere öğütler vermiştir. Başbakan, genç katılımcılara çalışmalarında dikkatli ve kurdukları ilişkilerde tolerans sahibi olmalarını tavsiye etmiştir. Yaşamdaki en önemli unsurun düşünce ufğunun genişliği ve bilgiye ulaşmak olduğunun altını çizen Sarkisyan, hızla değişen dünyada farklı düşünceler ve yeni arayışların eşliğinde istediklerine ulaşmak için önce düşünmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Tigran Sarkisyan, konuşmasının sonunda katılımcıların sorularını da yanıtlamıştır.

Başbakan Erdoğan'ın ortaya attığı yeni Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu hakkında ne düşündüğünü soran Azeri katılımcının sorusunu başbakan şöyle yanıtlamıştır:

"Birkaç nedenden dolayı Erdoğan'ın girişimini olumlu buluyorum. İlk olarak eğer Ermeniler, Azeriler ve Gürcüler aynı yönde düşünmeye başlarsa bu bizim için kurtuluş olur fakat maalesef bizler diyalog kurmamıza engel olan ön yargılar ekseninde düşünüyoruz. Erdoğan'ın girişimi de yeni bir dünya yaratmak ve bu-

KONFERANSLAR

nun parçası olmak için önemli bir fırsattır.”

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı Oya Eren’in, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve ilişkilerin yakın vadede ne yöne gideceği ve normalleştirilmesi sürecinde ne gibi düşünceleri olduğu sorusuna Başbakan Sarkisyan şöyle yanıt vermiştir:

“Ermenistan-Türkiye ilişkileri çok zor. Eğer iki ülkeyi ayıran sebepleri anlayabilirsek onları neyin birleştirebileceğini de anlarız. Bu anlayış üzerinden düşünürsek birleşme noktalarının bizi ayıran sebeplerden daha fazla olduğunu görebiliriz. Bizler eski anlayışları terk etmeliyiz. Ermenistan da eski ve bizi ayıran anlayışları kırmak için ön koşul olmadan diyalog kurmaya hazırdır.”

Bir Ermeni katılımcının, pek çok Ermeni gencinin çok parlak düşüncelerinin olduğunu fakat bunları gerçekleştirebilmek için imkanları bulunmadığını bu yüzden de gençlerin fikirlerini hayata geçirmek için Ermenistan dışındaki ülkelerde şanslarını denediklerini, bu beyin göçünün Ermenistan’ın geleceği için ne ifade ettiğini sorması üzerine Başbakan şu yanıtı vermiştir:

“Hükümet Ermenistan’dan bir beyin göçü olduğunu sıklıkla gündeme getiriyor. Medyayı izliyoruz ve aynı problem Gürcistan, Azerbaycan ve Rusya’da da var. İnsanlar özgürdür ve nerede yaşayacaklarına kendileri karar verirler. Bu süreçle savaşmaya çalışmak anlamsızdır hatta tehlikelidir. Asıl gücün akıl olduğu bir dünyada yaşıyorsak sınırlama yapmak gereksizdir. Eğer genç insanlarımızın Oxford, Cambridge gibi üniversitelerde okumalarına engeller koyarsak Ermenistan sahip olduğu potansiyeli kaybetmiş olur. Ermenistan gençlerimizin yurtdışında eğitim almalarını desteklemektedir.”

Konferansta sunulan diğer tebliğler ve yuvarlak masa tartışmalarına Gürcistan’daki savaş damgasını vururken, Rus ve Gürcü katılımcılar da Güney Kafkasya’daki son krizi ülkelerinin de içinde bulunduğu hassas durumu ele alarak değerlendirmişlerdir.

Altı bölümden oluşan konferansta aşağıdaki konular tartışılmıştır:

1. Küreselleşme Sürecinde Genç Nesillerin Kimlik Sorunları
2. Küresel Topluma Entegrasyon: Milli Değerler Nasıl Korunur?
3. Küreselleşme Şartlarında Kimlik Oluşması
4. Karşılıklı Anlayış ve Tolerans için Teknoloji Bir İmkan mıdır Yoksa Engel mi?
5. Etnik Sorunların Çözümünde Dinin Rolü
6. Bölge Ülkelerinin Gençleri Arasında Kültürel İlişkilerin Gelişmesinde

Etnik Sorunlar Engeli

Konferans sonunda bir sonuç bildirgesi yayımlanmıştır. Sonuç bildirgesinde şu maddeler üzerinde durulmuştur: Toprak sorunlarının ve etnik sorunların barışçıl yollarla çözümü, farklı kültür, din ve gelenekler arasında kurulabilecek diyalog arayışı, genç nesillerin kolektif çözümler üretebilmeleri, genç nesillerin başta yüksek teknolojiler olmak üzere bilimsel çalışmalara ve araştırmalara dahil edilmeleri, ekolojik sorunlara çözüm arayışlarının önemi.

Konferans, katılımcıların sundukları tebliğlerin konuları ve tartışmaların sıcak ve barışçıl bir atmosferde gerçekleşmesi nedeniyle de başarılı bir organizasyon olarak Ermenistan medyasında yankı bulmuştur. Kültürel programlara da yer verilen konferansta, katılımcılar ülkelerini tanıtmış ve genç katılımcılar özellikle bölgedeki sorunlara bakış açılarını bilimsel bir platformda tartışma imkanı bulmuşlardır.

KİTAP TAHLİLİ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
ydeveci@eraren.org

ERMENİ İDDİALARI KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN BİRİKİMİ

Yazar: Prof. Dr. Hikmet Özdemir

Ankara, TBMM Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 163 Sayfa.

Prof. Dr. Hikmet Özdemir tarafından hazırlanan “Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi” adlı eser Türkiye’de Ermeni sorunu konusunda bugüne kadar yapılan yayınların ne düzeyde olduğunu ve bu yayınların hangi dönemlerde yoğunluk kazandıkları konusuna detaylı bir açıklama getirmektedir.

Ermeni sorunu konusunda 1915 öncesi dönemde dahil olmak üzere daha önce yayınlanmış eserlerin de yer aldığı kitapta, söz konusu eserlerin kimler tarafından, hangi dönemlerde ve hangi gerekçelerle yayınlandığına dair detaylı bilgiler de yer alıyor.

Kitapta Türkiye'nin son dönemlerde yaptığı yayınların sayısının ve kalitesinin artışını iyiye doğru bir gidiş olarak yorumlayan Prof. Dr. Hikmet Özdemir, akademik camiadaki değişimin önümüzdeki dönemde başta sivil toplum kuruluşları olmak üzere devlet kurumları ve diğer çevrelerde de etkili olması temennisinde bulunuyor.

Kitabın birinci bölümünde I. Dünya Savaşı öncesinde 1915 krizi ile ilgili Ermeni iddiaları karşısında Türk tezini açıklayan literatüre iki ayrı başlık altında yer veren Prof. Özdemir, bunları genel olarak Lozan öncesi dönem ve Lozan'dan 2007 sonuna kadar olan dönem olarak ikiye ayırdığı görülmektedir. Bu bağlamda Lozan öncesi dönemle ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimi tarafından Osmanlı Ermenilerinin Doğu Anadolu'daki “toprak talepleri”nin imkânsız kılındığı, bu çözümün Lozan Barış Antlaşması ile tescil edildiği ve Ermeni iddialarının taraf devletlerce geçersiz sayıldığına vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle Lozan Barış Antlaşmasını tarihi bir dönüm noktası olarak değerlendiren Prof. Özdemir, bu dönemde pek fazla yayın yapılmadığını bölümün sonunda yer alan grafiklerle ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

KİTAP TAHLİLİ

Lozan öncesi yayınlar bağlamında üç ayrı başlık altında değerlendirilen yayınlar ise, Avrupa'daki yayınlar, Talat Paşa ve Cemal Paşa'nın anılarından oluşuyor. Lozan'dan sonraki yayınların iki evrede değerlendirildiği bir sonraki bölümde ise söz konusu dönemin yayınlar açısından 1970 öncesi ve sonrası olarak iki ayrı kategoride değerlendirildiği görülmektedir.

Kitabın üçüncü bölümü ise diğer yıllara oranla bu dönemde daha fazla yayın yapılmış olması nedeniyle daha geniş tutulmuştur. 1923'ten sonraki dönemi yani Lozan barışının ardından 1980 yılına kadar yapılan yayınları "Kalemli başkaldırı" olarak yorumlayan Prof. Özdemir, Lozan'dan sonra iki ayrı tutumun oluştuğuna işaret ederek resmi bağlamda 1923-1980 arası dönemde Lozan Barışı politikası çerçevesinde Türkiye'de bir tür rehabetin yaşandığına değinmektedir.

Atatürk ve İnönü dönemlerinde Ermeni diasporasının faaliyetleri karşısında devletin çeşitli kademelerinde gösterilen aşırı "hassasiyet" e dair bazı örneklerin de yer aldığı kitapta, 1931'de Prof. Leon Kawan'a gösterilen tepkiye de değinilmektedir. Buna göre Prof. Kawan'ın 1931 yılında Roma'da yapılan Nüfus Kongresi'nde sunduğu bir bildirin 1935 yılında Türkçe basıma hazırlanışı sırasında asıl metnine iki açıklama notunun eklenmesini yazara yaptığı çarpıtmalardan dolayı verilen bir yanıt olarak değerlendirmektedir.

İnönü döneminde Ermenistan'a yönelik politikaların da yer aldığı kitapta, 1935 yılında dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün Ermenistan ziyaretine de yer verilmiştir. İlerleyen yıllarda Ermeni sorunu konusunda Genelkurmay'da da bir takım çalışmaların yürütüldüğüne değinen Prof. Özdemir, "Genelkurmay'ın Durum Raporu" 1949 başlıklı raporda Ermeni diasporasının özellikle dünyadaki faaliyetleri hakkında önemli bilgilerin bulunduğu altını çizmektedir. Söz konusu yıllarda Ermeni taleplerinin neler olduğunun da belirtildiği bu çalışmada Türk-Ermeni ihtilafına dair kronolojik bilgilere de yer verildiği görülmektedir.

Bu bölümde Ermeni sorunu konusunda temel başvuru kitapları arasında ilk sırada yer alan Esat Uras'ın "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi" adlı klasik eserine dair bilgilerde yer alıyor. Bu eseri Türkiye'de Ermeni araştırmaları alanında orijinal dilinde Ermeni kaynaklarından yararlanılarak hazırlanan tek tartışmasız kitap olarak değerlendiren Prof. Özdemir, kitabın muhtevasına da geniş yer vermektedir.

Türkiye'de Ermeni sorunu konusunda ilk "kalemli başkaldırının" 1965'li yıllarda

Türkiye aleyhinde gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde ortaya çıktığını belirten Prof. Özdemir, bu konudaki ilk yazıya 1967'de Hukukçu Ertuğrul Zekai Ökte öncülüğündeki *Belgelerle Türk Tarih Dergisi* adlı yayında yer verildiğini belirtiyor. Bu bölümdeki bir diğer konu ise 1973-1994 yılları arasında Ermeni terör grupları tarafından Türk devlet adamlarına yönelik intikam suiikastleri olmuştur. Yine Ermeni sorunu konusunda Türkiye'de yapılan akademik toplantılar ve Türk Tarih Kurumu'nun konuyla ilgili çalışmalarına da yer veren Prof. Özdemir, TTK'nın Ermeni sorunu konusunda yayınladığı eserlerden de birkaç örnek vermektedir.

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınlarının da yer aldığı bu kitapta Enstitü dergileri ve 2004 ile 2007 yıllarında yayınlanan kongre bildirilerine dair bilgiler de bulunmaktadır. Kitapta ayrıca Ermeni sorunu konusunda Genel Kurmay Başkanlığı'nın ATASE arşivinin yanı sıra Devlet Arşivleri'nin yayınlamış olduğu eserlere dair bilgilerde bulunuyor. Bölümün sonunda verilen grafikte de özellikle 2000 yılından itibaren yayın konusunda giderek artış gösteren bir ilerleme kaydedildiği net bir şekilde görülmektedir. Yabancı dillerde yayınların da yer aldığı eserde 1975-2007 yılları arasında yabancı yayınlar alanında da Türkiye'de hızlı bir ilerleme kaydedildiği görülmektedir.

Sonuç olarak "Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi" adlı eserin Türkiye'nin Ermeni araştırmaları konusunda bugüne kadar yapmış olduğu çalışmaların kısa bir tarihini vermesi ve bu konuda çalışma yapacak olan araştırmacılara yol göstermesi bakımından önemli bir eser olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca kitapta her dönemde yapılan çalışmaların ayrı ayrı grafiklerle renklendirilmiş olması da esere ayrı bir zenginlik katmış bulunuyor. Ermenilerle 1915 ihtilafı konusundaki Türk tezlerini inceleyen bir kronoloji kitabı olarak da değerlendirilebileceğimiz bu eser Türkiye'nin Ermeni sorunuyla mücadelede nerede olduğunu göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

KİTAP TAHLİLİ

Melek SARI GÜVEN

Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi
meleksari1@yahoo.com

AMERİKAN MİSYONERLERİNİN FAALİYETLERİ VE VAN ERMENİ İSYANLARI (1896)

Yazar: Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 432 Sayfa.

Osmanlı İmparatorluğu içinde baş gösteren misyonerlik faaliyetleri hakkında pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen, Amerikan misyonerlerinin çalışmaları bağlamında ele alınan ve bölgesel bir araştırma niteliği taşıyan Van Ermeni İsyanı bu konudaki özgün araştırmalardan biridir. Dr. Dilşen İnce Erdoğan'ın Amerikan Board Arşivi dokümanlarını ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerini karşılaştırarak temellendirdiği "*Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*" adlı bu çalışma ikinci el kaynaklarının zenginliğiyle de dikkat çekmektedir. Prof. Dr. Ergün Aybars'ın *Sunuş* yazısının ardından önsöz, giriş ve bunları takip eden üç bölüm ile ekler kısmından oluşan bu çalışma 432 sayfadan oluşmaktadır.

ABCFM (Amerikan Board) ve Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri adlı ilk bölümde, genel anlamda misyonerlik faaliyetlerinden söz edilmiş ve Amerika'daki en güçlü misyoner teşkilatın ABCFM olduğu belirtilerek bu teşkilat hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Bu bilgiler ABCFM'nin kuruluş hikâyesi, yapısı, yöntemleri ve misyonerleri ile faaliyet alanları ve etkilerinden oluşmaktadır. Bu bilgilerden sonra Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya gelişi ve Amerikalı misyonerlerin teşkilatlanmalarından söz edilmiştir... *1820 yılında Anadolu topraklarına gelen Amerikan Board misyonerlerinin amacı, kendi tüzüklerinde belirtildiği üzere bu topraklarda yaşayan dinsizler arasında Hıristiyanlığı yaymaktır. Fakat tüzükte yer alan amaç yer, zaman ve bölgeye göre değişiklikler göstermiştir. Bunun en güzel örneği de Anadolu topraklarında görülmüştür... (s.93).* Amerikan misyonerlerinin Müslümanlar, Yahudiler ve Rumlar arasında başlattıkları Protestanlaştırma çalışmalarının başarısızlıkla sonuçlandığı ancak bu çabanın Ermeniler arasında başarılı olduğu aktarılmıştır. Kitabın bu bölümü Ermeni yazar Raffi'nin Amerikan etkisini açıkladığı "*Misyonerler, Ermenilerin evlerine bir lamba gibi girdiler. Fakat aynı kurtlar gibi onları parçaladılar.*" ifadesiyle sonlanmıştır.

Van'da Amerikan Misyoner Teşkilatının Kuruluşu ve Çalışmaları adlı ikinci bölüm, Amerikalı Misyonerlerin Van'a gelişi ve Van İstasyonu'nun kuruluşu ile başlamaktadır. Bu bölümde yazar, misyonerlerin Van'da Ermeni halkına yönelik yardımlarını ABCFM Arşivi Belgeleriyle aktarmakta ve Amerikalı Misyonerlerin Van İstasyonu'ndaki faaliyetlerinden arşiv belgeleri ışığında bahsetmektedir. Bunun yanında, XIX. yüzyılda siyasal, sosyal ve ekonomik bunalım içinde bulunan Osmanlı Devleti için misyonerlik faaliyetlerinin eğitim ve sağlık alanlarında bazı olumlu etkileri olduğu konusuna da değinilmektedir.

Kitabın, *Van'da Ermeni Nüfusu ve 1896 Van İsyanı* ana başlıklı son bölümünde ise 1896 Van İsyanı incelenmiştir. Bu bölümde ilk olarak Van ilinin XIX. yüzyıldaki idari, sosyal ve iktisadi yapısından söz edilmiştir. Daha sonra ise hem Anadolu hem de Van ili Ermeni nüfusu ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. Van'da Ermeni İsyanının çıkış nedenleri iki ana başlık altında incelenmiştir. Bunlardan birincisi; Ermeni Din Adamlarının ve Kilisenin rolü, ikincisi ise; İhtilalcı Ermeni Komitelerinin kuruluşu ve Van'daki faaliyetleri olarak belirtilmiştir. Bunu takip eden ana başlıkta ise, 1896 Van İsyanı öncesi Van ve çevresindeki ilk olaylar, Saadettin Paşa'nın Teftiş Heyeti Başkanı olarak Van'a gelmesi ve olayların gelişimi aktarılmıştır. 1896 İsyanı öncesi Van'daki Kürt-Ermeni mücadelesinden de bahsedilmiş ve Saadettin Paşa'nın bu konuyla ilgili olarak Ermeni ileri gelenleri ile de Kürt aşiret reisleri ile de konuşup herhangi bir karışıklık çıkmaması için uğraştığı konusu belgelerle aktarılmaya çalışılmıştır.

1896 Van Olaylarının kısa bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra, 1896 Yılı Van İsyanında, misyonerlerin etkisinin büyük olduğu; Ermeni Meselesinin ortaya çıkış nedenlerinin en önemlisinin misyonerlerin faaliyetleri olduğu kanaatine varılarak, 1895-1896 yıllarında Anadolu'nun birçok yerinde çıkan isyanlar gibi Van İsyanı'nın da devlete karşı bir başkaldırı olduğu sonucuna varılmıştır.

KİTAP TAHLİLİ

Ercan Cihan ULUPINAR

Ankara Üniversitesi Ermeni Dili ve Kültürü
Yüksek Lisans Öğrencisi
ercancihan@windowslive.com

BELGELERLE BÜYÜK ERMENİSTAN PEŞİNDE ERMENİ KOMİTELERİ

Yazar: Jean-Lois Mattei
İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2008, 355 Sayfa.

19. yy.da' Fransa, İngiltere ve Rusya gibi devletler ekonomik nedenlerle Osmanlı devletinin üzerinde *çıkarları doğrultusunda* politikalar geliştirmişler ve "Doğu Sorunu"nu (Şark Meselesini) ortaya atmışlardır. Şark meselesi olduğunu iddia ederek azınlıklar aracılığı ile Osmanlı devletinin içişlerine karışmaya başlayarak ticaret yollarını kendi lehlerinde güvenceye almaya çalışmışlardır. Aracı olarak kullanılan Ermeniler ise edindikleri ya da edindirildikleri milli bilinç ile bağımsız bir devlet kurmak için Emperyalist ülkelerin aracı olmayı kabul etmiştir. Bu durum Emperyalist ülkelerle Ermeniler arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi haline gelmiştir. 19. yy. sonunda milli bilinçle sahip olan Ermeniler bağımsızlık için harekete geçmiş ve Ermeni ihtilalci komiteleri kurulmaya başlanmıştır. Bu Ermeni komiteleri isyanlar ve terör hareketleri gerçekleştirmiştir.

Fransız yazar ve araştırmacı Jaen – Lous Mattei "Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri" adlı çalışmasında 1890'dan itibaren şiddete başvuran Ermeni komitelerinin çalışmalarını, özellikle Bursa'daki Ermeni komitelerinin faaliyetlerini belgelerle göstermektedir.

Çalışmanın en önemli yanı değişik dillerden kaynakların - belgelerin kullanılmasıdır. Eğitimi Fransız Edebiyatı ve Latin - Eski Yunan Dilleri bölümünde yapan Mattei; Latince, Modern Yunanca, Arapça, Osmanlıca, Türkçe, Ermenice, Rusça, Almanca ve Fransızca bilmektedir. Bu çalışmada ise Osmanlıca, Türkçe, Ermenice, Rusça, Almanca ve Fransızca kaynakları kullanmış olması çalışmanın objektif olarak değerlendirilmesi bakımından önemlidir.

"Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri" adlı bu kitap on iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan "Neden bu kitap" başlığı altında, yazar bir Fransız olarak neden Ermeniler hakkında araştırma yaptığını açıklamakta-

dir. Bu bölümde yazarın anlattıklarına göre, tahsilli gençlere yurtdışında askerlik yapma imkânı veren Fransız hükümeti tarafından 1976'da Türkiye'ye gönderilen Mattei'nin Türkiye macerası başlamıştır. Yazar, Fransa'da zihninde oluşturulan barbar Türkler ve Ermenileri katleden Türkler imajını Türkiye'ye gelince sorgulamaya başladığını ve bu imajın değiştiğini anlatıyor.

Mattei, ikinci bölüm olan “Ermeniler Hakkında Bilgiler” başlığı altında Ermenice hakkında kısa bir bilgi vererek konuya başlamaktadır. Bunun yanında Ermeni tarihi hakkında bilgileri de Ermenice kaynaklara dayanarak açıklamaktadır. Ermenilerin tarihte Bizanslılar ve Persler arasında yaşadığını daha sonra Türkler, Ruslar ve İranlılar arasında yaşadığını açıklayan yazar, Osmanlı Ermenilerinin hiçbir zaman katledilmediğini vurgulamakta ve dini olarak bağımsız olduklarını göstermektedir. Yunanlılar ile Ermenileri karşılaştıran Mattei, Ermenilerin Yunanlılar gibi çoğunluk değil azınlık olduğunu ve Doğu'da bölünmüş bir şekilde yaşadıklarını belirtiyor. Bundan dolayı Osmanlı'daki Ermenilerin bağımsız olmadığı sonucuna varıyor. Rusya'nın 1980'lerden sonra Ermeni milliyetçiliğini desteklediğini ve Ermeni – Türk ilişkilerinde Rusya'nın olumsuz bir rol oynadığını da belirtilmektedir.

Üçüncü bölüm “Tehcir Sırasında Osmanlı Şehri Bursa'da Ermeniler Katledilmedi” başlığı altında belgelere dayanarak Ermenilere karşı mezalimlerin gerçekleştirilmediği gösterilmektedir. Bunun için Bursa'da yaşayan Ermenilerin durumu incelenmiştir. Bursa'da Yunanlılardan sonra ikinci azınlık olan Ermeniler 1895 yılında meydana gelen depremde yardım aldığı belgelerle sunulmaktadır. Ermeni olaylarının başladığı yıllarda Bursa Ermenilerinin para desteği alması Ermenilere karşı kötü davranılmadığını gösteren örneklerden birisi olarak sunulmaktadır.

Bursa'da ipek fabrikalarında çalışan Ermeniler ve iş yeri sahiplerinin Hınçak ve Taşnak gibi komitelerin baskısı altında kaldığı anlatılmaktadır. Bursa'da çıkan *Hüdavendigar* ve *Ertuğrul* gazetelerinden yaralanan Mattei, bu gazeteler aracılığı ile Ermeni komitelerine karşı yürütülen çalışmayı gözler önüne sermektedir.

Yazar, tehcir yasasının tamamen onaylanamayacağını, suçluların yanında suçsuzların da cezalandırılmak zorunda kaldığını belirtmiştir. Bunun nedeni olarak da komiteler gösterilmektedir. Bu bölümde sonuç olarak Bursa Ermenilerinin katledilmediği, bir kısmının ise hiç tehcire maruz kalmadığı belgelerle açıklanmaktadır.

Dördüncü bölüm “Marsilya Şehrinde Ermeniler” bölümünde Marsilyalı olan

Mattei, kendi şehri hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Daha sonra Marsilya Ermenilerinin tarihi geçmişi incelenmiştir. 18. yüzyılda Marsilya'ya ipek ihraç edenler arasında Ermenilerinde bulunduğunu ve 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nden Marsilya'ya giden Ermenilerin de olduğu belirtilmiştir. Marsilya'da *Armenia* adlı bir gazetenin çıktığını açıklayan yazar, 1920'lerden sonra Marsilya'ya gelen Ermeniler hakkındaki bilgileri *L'Arc-en-ciel Arménien* dergisinden ve Takavorian'ın *Armenouche* öyküsünden almıştır. Yazar, bu tür çalışmalarda Ermenilerin hepsinin masum gösterildiğini ve devrimci Ermeni komitelerinin olumsuz yönlerinin göz ardı edildiğini açıklamaktadır. Bunların yanında Marsilyalı olan Aşot Manukyan'ın 558, *Rue Paradis* adlı filmi de bu çerçevede analiz edilmiştir. Marsilya'da bulunan "soykırım anıtı"na değinen yazar, Karabağ'da ölen Ermeniler için yapılmış olan "soykırım anıtı"na da dikkat çekmektedir.

Ermeni propagandasının tarih boyunca sürekli çalıştığını belirten araştırmacı, Ermeni basınından bu konuda örnekler vermektedir. Basından örnek olarak *Armenia* gazetesi incelenmiştir. 1990'da *Armenia*'nın yerini *L'Arc-en-ciel Arménien*'in aldığı ve aynı Türk karşıtlığının devam ettiği dergiden alıntılarla gösterilmektedir. Çalışmada, Marsilya Ermenilerinin çalışmaları ve *Radio Dialogue* istasyonuna bağlı *Escape Arménien* yayınında, Marsilya'daki Türk konsolosu Taylan İzmirli ile yapılan röportajın metni bulunmaktadır.

Beşinci bölüm "Ermeni Devrimci Örgüt ve Partileri" başlığı altında Türkiye'de terör hareketlerini düzenleyen grupların ve komitelerin tarihçesi verilmiştir. Öncelikle *Armenagan Partisi*'nin tarihçesi anlatılmıştır. İkinci olarak şoven bir milliyetçilikle sosyalizm arasında çelişkide kalan bir parti olarak değerlendirilen *Hınçak Partisi* incelenmiştir. Programı verilen partinin yapmış olduğu çalışmaların terör hareketi olduğu anlaşılmaktadır. *Hınçak Partisi*'nin genel faaliyetleri ve propaganda yöntemleri açıklanmakta ve yapılan isyan hareketleri ile Kumkapı Nümayişi'ne ve Bab-ı Âli gösterisine değinilmektedir. Hınçak Partisinin şiddet yanlısı olduğu değişik kaynaklardan ve belgelerden alıntılarla okuyucuya gösterilmektedir. Bu bölümde üçüncü olarak *Taşnaksutyun Partisi* hakkında bilgi verilmektedir. Birçok kaynaktan yararlanarak değerlendirmede bulunan yazar, *Taşnak* ile *Hınçak* arasında bir rekabetin olduğunu açıklıyor. *Taşnak*'ın terör hareketleri hakkında Albay Debeil'in raporu verilmekte ve incelenmektedir.

Çalışmanın tümünde Anahide Ter Minassian'dan oldukça fazla yararlanan Mattei, Minassian'ın *Taşnaksutyun*'u temize çıkarmaya çalışmasının ne kadar temelsiz olduğunu gösteriyor. Taşnaklara bağlı çalışan *Troşak* ve *Pro Armenia* gibi propa-

ganda organları hakkında bilgileri de burada bulmak mümkündür. Bu bölümde dikkat çeken bir konu da Kürt ve Ermeni işbirliğinin incelenmiş olmasıdır. *Kürt Hoybun Cemiyeti ve Taşnaksutyun* arasında imzalanan anlaşmadan alınan bazı maddeler yazar tarafından yorumlanarak verilmektedir.

Altıncı bölüm “Doğu Olayları” başlığı altında 19. yüzyılın sonunda başlayan ve 20. yüzyılın başlarında biten Doğu’daki Ermeni olayları anlatılmaktadır. V.T. Mayevski’nin *İstatistiklerle Van ve Bitlis Vilayetlerinin Betimlemesi* adlı çalışması ve Avetis Ahoranyan’ın öykülerinden yola çıkarak dönemin doğu olayları anlatılıyor. Maveyski’nin çalışması görgü tanığı olması nedeniyle önemlidir. Aharonyan’ın eserleri ise propaganda amaçlı olsa da doğudaki durumu iyi yansıttığı düşünülmektedir. Bu kaynakların yanında diğer bölümlerde de sık başvurulan Anahide Ter Minassian’ın ve Çelebyan’ın çalışmalarına göndermeler bulunuyor.

“Tehcir Öncesi ve Sonrası Ermeni Propagandası” başlığını taşıyan yedinci bölümde Ermenilerin propaganda araçları değerlendirilmektedir. *Masis* haftalık dergisinden ve *Nor Knar* adlı kitaptan alıntılarla Ermeni propagandasının nasıl işlediği anlatılmaktadır. *Nor Knar*’dan alınmış bazı şiirler bulunmaktadır. Şiirlerin çevirisinin yanında Ermeniceden Türkçeye yapılmış transkripsiyonları da bulunmaktadır. Daha önceki bazı Ermenice alıntılarda da transkripsiyonlar verilmiştir. Ermeniceden Türkçeye yapılan transkripsiyonlarda ufak sorunların olması transkripsiyonda standardın oluşturulamamış olmasına bağlıdır.

Bu bölümde Taşnak propagandası yapan *Horizon* gazetesi, Kristoper Mikaelyan’ın hazırladığı *İslahat Meselesi, İtiraz ve Unutulmuş Kahramanlar*, Arman Şidanyan’ın *Avazagabedi* adlı eserleri ve *Le Rire* adlı mizah dergisinin propaganda aracı olarak nasıl kullanıldığı tahlil edilmiştir. Bunların yanında tehcir sonrası propaganda aracı olarak kullanılan *Arménie 1900* adlı kitap da değerlendirilmiştir. Ermeni propagandasında dikkat çeken bir diğer konuda Ermenilere karşı Türk ve Kürt işbirliği iddialarıdır. Ermenilerin Kürtlere karşı olan negatif düşüncesi ve bununla çelişen Ermeni – Kürt ortak çalışmalarını gösteren araştırmacı, Ermeni propagandasının yalan ve sessizlik politikası izlediğini göstermektedir.

Sekizinci bölüm “Ermeni Devrimci Karşıtı Bir Taşlama: Yoldaş Pançuni (1909, 1914, 1923)” başlığı altında Yervant Odyan’a ait *Yoldaş Pançuni* adlı eser incelenmiştir. Bu çalışmanın burada incelenme nedeni ise Ermeni komitelerinin satirik bir şekilde çok iyi bir şekilde tasvir ediliyor olmasıdır. Osmanlı Devletinin politikasıyla Odyan’ın politikası uyuşmamaktadır. Ancak *Yoldaş Pançuni* ile dönemin Ermeni komitelerinin komik bir şekilde irdelenmiş olması önemlidir. Bu neden-

le yazar bu eseri incelemiştir. Pañcuni karakterinin yapmış olduğu girişimlerden fabrikada çalışanları kışkırtma olayı, Bursa’da grev yapan Ermeni işçilerle bağlantılı olarak anlatılıyor. Böyle bir bağlantının kurulması Pañcuni adlı öykünün gerçekliğini göstermektedir. Yazarın detaylı analizleri ile Ermeni örgütlerinin masum olmadıkları ispat ediliyor.

Dokuzuncu bölüm olan “Tehcir” başlığı altında komitelerin Türk askerleriyle silahlı çatışmaya girmesine ve sivil halka zarar vermesi anlatılıyor. 24 Nisan 1915’te komitelerin kapatılma kararı alınmasına değiniliyor. Tutuklanan kişilerden Daniel Varujan’ın ve Rupen Sevak’ın durumları incelenmektedir. Araştırmacı, tutuklananlardan hepsinin suçlu olmadığını, canilerin yanında masumların da öldüğünü belirtiyor. 27 Mayıs 1915 tehcir kararı alındığını belirten yazar “Sekiz yaşında sürgün” adı altına Madam Çukuryan’ın dramını anlatmaktadır. Mattei, bu drama Ermeni komitelerinin neden olduğunu söylemektedir.

Bu bölümde ayrıca Yves Ternon’un suçlamaları ve sahte Andonyan’ın belgeleri incelenmektedir. Araştırmacı, Ternon’un verdiği bilgilerin yanlış olduğunu ve Andonyan’ın belgelerinin sahte olduğunu belgelerle açıklamaktadır. Bu bölümde 1915 – 1916 yıllarında ne kadar Ermeni’nin sürgün edildiği ve Ermeni kaybının ne kadar olduğu belgeler ile verilmektedir.

Onuncu bölüm olan “Bir Türk Düşmanı: Zoravar Antranik (General Antranik)” başlığı altında Ermeni devrimci hareketlerinin önemli bir temsilcisi olan Antranik Ozanyan’ın siyasi hareketleri irdelenmiştir. General Antranik hakkındaki bilgiler Antranik Çelebyan’ın *General Antranik ve Ermeni Devrimci Hareketi* adlı kitabından alınmıştır. Antranik’in amacı Osmanlı Devleti’ni yıkmak ve Büyük Ermenistan’ı kurmak olduğu bilinmektedir. Antranik’in diğer Ermeni devrimciler gibi sosyalist gözüktüğü ama aslında sosyalist olmadığını ise araştırmacı belgelerle kanıtlamaktadır. Burada Antranik’in neden yurt dışında kaldığı ve özellikle Bulgaristan’da ne yaptığı sorgulanmaktadır. İrkçi davranışlarıyla bilenen Antranik’in cenazesi Fransa’dan 2000 yılında resmi törenle Erivan’a sevk edilmiştir. Araştırmacı verdiği bu bilgilerle terörist Antranik hakkında ve Ermenistan’ın politikası hakkında okuyucuyu düşünmeye sevk etmektedir.

Onbirinci bölüm olan “Ermenilerin Onuru: Kevork Pamukciyan ve Pars Tuğlacı” adlı başlık altında Antranik’ten uzaklaşarak sorunların çözümü için aracı olabilecek kişiler olan Kevork Pamukciyan’a ve Pars Tuğlacı’ya değinilmiştir. Türk – Ermeni ilişkilerinde Pars Tuğlacının olumlu yönde katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Pamukciyan’ın da aynı şekilde değerlendirilmiştir. Günümüzde yapılan

araştırmalarda bu kişilerin çalışmalarının göz önünde bulundurulması gerektiği vurgulanmaktadır.

Sonuç bölümünde Araştırmacının *Le Canard Enchain* adlı nl Fransız dergisinde Ermeni sorunuyla ilgili Bernard Thomas'a karşılık yollamış olduğu protesto mektubundan bahsetmektedir. Ayrıca bu sonuç bölümünde SSCB'nin dağılması ve Ermenistan'ın kurulmasıyla ortadan kaybolan ASALA terör örgütünün yapmış olduğu kanlı olaylar anlatılmaktadır.

Sonuç olarak "Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde Ermeni Komiteleri" adlı bu çalışma 1890'dan itibaren başlayan Ermeni komitelerinin kanlı hareketlerini, özellikle Bursa'daki Ermeni hareketlerini, Fransa'daki Ermenilerin alışmalarını, Ermeni propagandasını ve 1915 olaylarını birçok kaynaktan yararlanarak açıklayan önemli bir çalışmadır.

YOZGAT ERMENİ AYAKLANMALARI VE BOĞAZLIYAN KAYMAKAMI KEMAL BEY OLAYI

Yazar: Doç. Dr. Taha Niyazi Karaca
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 336 sayfa.

Doç. Dr. Taha Niyazi Karaca'nın "Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı" adlı eserinde, Osmanlı döneminde Yozgat'ta Müslüman Türk halk ile iç içe huzur içerisinde yaşayan Ermenilerin nasıl isyankâr bir hale dönüştükleri, bunun sonucu olarak tehirci maruz bırakılmaları ve tehcir sonrasında açılan bir davada Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in yargılanması ile haksız yere infazı anlatılmaktadır.

Karaca, eserinde ilk olarak, Yozgat ilinin gelişiminden ve buraya Ermenilerin nasıl yerleştiklerinden bahsetmektedir. En eski çağlardan beri medeniyetlerin ilgisini çeken bu yerleşim bölgesi, 1399 yılında Osmanlı hâkimiyetine girer. 17. yüzyıla kadar sadece bir köy olan Yozgat, 19. yüzyıldan itibaren nüfus hareketlerinin bir sonucu olarak önemli bir şehir haline gelmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısında, Yozgat'ta kendilerine hoşgörülü davranılması ve çeşitli imkanlar sunulması nedeniyle, Ermeniler bu bölgeye akın etmişlerdir. Bu yüzyıldan sonra, çeşitli dönemlerde Osmanlı Devleti'nce yapılan nüfus sayımlarına göre, Ermenilerin nüfusu sürekli bir artış göstermiştir. Bu veriler, bölgede Ermeni nüfusa karşı hoşgörülü olduğunun ve çeşitli iş imkanları sunulduğunun bir kanıtıdır.

Yozgat'ta yaşayan Ermeniler, daima azınlıkta kalmakla beraber, kendilerine dinlerini rahatça yaşayabilecekleri hoşgörülü bir ortam sunulmasından dolayı, uzun bir zaman Müslüman halkla uyum içinde olmuşlardır. Ayrıca çeşitli gayrimüslim okullarının açılması da, kültürlerini yaşatabilmelerini sağlamıştır.

Böyle uzun bir süre uyum içinde yaşayan bu iki halk, bir zaman sonra karşı karşıya getirilmiştir. Bağımsız büyük Ermenistan kurma hayalleri, bağlı oldukları

devlete karşı çeteler kurmalarına neden olmuştur. Doç. Dr. Taha Niyazi Karaca, Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkiyi iki döneme ayırır; birincisi, uyum içerisinde yaklaşık 800 yıl kadar süren ve iki halk arasında tam bir uzlaşmanın sağlandığı dönem; ikincisi ise, 1878 yılından sonra, Avrupa devletlerinin “Ermeni Sorunu” olarak dünya kamuoyuna duyurduğu, iki halkın karşı karşıya getirildiği dönem.

Bu uyumlu halkın, Osmanlı’ya karşı başkaldırmasına ve Avrupalı devletlerin siyasi çıkarlarına uygun hale gelmelerine neden olan pek çok etken vardır. Karaca, bu etkenleri, Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımları; bu akımların sonucunda bazı devletlerin bağımsızlıklarını kazanarak örnek oluşturması; Rusya’nın Osmanlı Devleti’ni dağıtma aracı olarak Ermenileri görmesi ve Ermenileri kıskırtması; İngiltere’nin, Rusların güneye inmelerini engellemek amacıyla bağımsız Ermenistan kurma projesi; ABD’nin misyonerlik faaliyetleri ve ticari çıkarları için Ermenileri kullanma çabaları; Fransa’nın misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni milliyetçilik akımlarını desteklemesi; Ermeni aydınlarının eğitim ve yayın yolu ile ihtilal fikirlerini yaymaları; Ermeni kilisesinin Ermeni ihtilalini desteklemesi ve Ermenileri teröre yönlendirmesi olarak sıralar. Tüm bunların sonucu olarak, Ermeniler ayaklanmış ve çok hızlı bir şekilde örgütlenmişlerdir. İlk önce isyanlar şeklinde ortaya çıkan bu Ermeni hareketleri, 1. Dünya Savaşı sırasında çetecilik faaliyetleri ile varlığını sürdürmüştür. Yozgat’taki Ermeniler de, özellikle bu bölgede bulunan Protestan Misyoner okulunun milliyetçilik fikirleri ile dolu gençler yetiştirmesi ve Avrupa’da yayınlanan propaganda amaçlı yayınların Yozgat üzerinden çevre illere gönderilmesi dolayısıyla halkın siyasal gelişmelerden fazlasıyla haberdar olması sonucu, bu hareket sırasında üzerlerine düşeni yapmışlardır ve “Yozgat Ayaklanmaları” vuku bulmuştur. Kitapta, Birinci ve İkinci Yozgat Ayaklanmaları ayrıntıları ile okuyucuya aktarılmaktadır.

Batılı kaynaklarda ve özellikle Ermeni yazarlarca büyük bir soykırım olarak gösterilmeye çalışılan Ermeni isyanlarına değinilen kitapta, bu kişilerin verdiği bilgilerin abartılı olduğuna ve tek taraflı kaynaklardan alındığına değinilmektedir. Bu iddiaların araştırılması için Sultan Abdülhamit tarafından kurulan ve İngiltere’nin isteği doğrultusunda İngiliz, Rus, Fransız ve Amerikalı temsilcilerin de katıldığı heyetin raporunda da Osmanlı hükümetinin suçsuzluğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Taha Niyazi Karaca’nın kitabında Ermenilerin bu büyük ayaklanmalardan sonra, 1914’e kadar sürdürdükleri çeşitli isyan hareketlerine de yer verilmektedir. Osmanlı Devletinin Dünya Savaşına katılması ise bu isyanların amacına ulaşması,

yani Ermenilerin uzun zamandır beklediği büyük ihtilalin gerçekleşmesi için en ideal zamandı. Taşnaksutyun partisinin yayınladığı ve metni Karaca'nın kitabında verilen ayaklanma beyannamesi Ermenilerin hedeflerine çok yaklaştıklarının bir göstergesidir. Bu ayaklanma beyannamesine uygun olarak büyük olumsuz faaliyetlere imza atan Ermeni halkı, tüm uyarılara rağmen bu hareketlerden vazgeçmeyince Enver Paşa tarafından Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderilen bir telde durum anlatılmış ve Ermenilere karşı alınması gereken önlemler ifade edilmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti de Tehcir kararı alma mecburiyetinde kalmıştır. Karaca'nın eserinde, Ermeni tehcirinden kimlerin muaf tutulacağı da açıkça belirtilmektedir. Örneğin; Bolu bölgesindeki Ermeniler, olumsuz faaliyetleri tespit edilmediğinden tehcirden muaf tutulmaktadır.

Bu aşamada iki önemli sorun ortaya çıkmakta idi: bunlardan birincisi, Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması, ikincisi ise geride bıraktıkları mal ve mülklerin teminat alınması idi. Bu sorunların halledilmesi için yapılan ilk çalışma Terk Edilmiş Mallar Komisyonu (Emval-i Metruke Komisyonu) oluşturmak oldu. Diğer yandan çeşitli emirler ve genelgelerle Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasına çalışıldı. Ayrıca kötü niyetli uygulamaları tespit etmek ve kanuna aykırı davranışları Harp Divanı'na vermek için de vilayetlerde tahkikat komisyonları kuruldu.

Tüm bu gelişmelerin okuyucuya aktarılmasından sonra, kitapta incelenen diğer bir konu da, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey olayıdır. Tehcir kararının uygulanmasına paralel olarak gelişen çetecilik faaliyetlerine karşı Yozgat'ta önlem almakla yükümlü olan Kemal Bey, yalnızca çeteleri ortadan kaldırma amacı güderken, Ermeni ve İngiliz propagandalarının etkisi ile ve Damat Ferit hükümetinin İngilizlere yaranma çabası sonucu mahkûm edilmiştir. Kendisini tanıyanların anılarına da yer verilen kitapta, Mehmet Kemal Bey'in biyografisine de değinilmiştir.

Kemal bey, ilk olarak tehcirdeki Ermenilerin mallarının gasp edilmesi suçundan yargılanmak üzere tutuklanmış, daha sonra, İngilizlerin ve Ermenilerin kışkırtması ile sivil Ermenileri katlettiği iddia edilmiş ve tanıkların duyduklarını aktarmaları neticesinde suçlu bulunmuştur. Burada dikkat çekilen bir husus, tanıklığına başvuru olan kişilerin sadece duyduklarını aktardıkları ve tutarsız ifadeler verdikleridir. Kitapta, duruşma, tüm ayrıntıları ile anlatılmaktadır. Mahkeme sonucunda, Kemal Bey, yabancı devletlere yaranmak için, idama mahkûm edilmiştir.

Cenazesi Damat Ferit Paşa hükümetine karşı bir gövde gösterisi haline dönüşen Kemal Bey'in idamı ile büyük bir milliyetçi hareketin başladığı belirtilen kitapta

son olarak, 14 Ekim 1922'de Büyük Millet Meclisi tarafından Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'e "Milli Şehit" unvanı verilmesine ve ailesine vatana hizmet tertibinden maaş tahsis edilmesine karar verildiğinden bahsedilmektedir. Doç. Dr. Taha Niyazi Karaca, bu konu hakkında Meclis'te yapılan görüşmelerin tam metnine kitabında yer vermektedir.

Sonuç olarak, tek suçu, tehcir zamanında Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bir bölge olan Boğazlıyan'da yönetici olmak olan Kemal Bey'in duruşmasına geniş yer verilen bu kitapta, kurban olarak sunulan Kemal Bey'in idamının aynı zamanda bir milletin dirilişini simgelediği anlatılmaktadır. Kitap, Yozgat Ermeni Ayaklanmalarını ve Ermeni Sorununun gelişimini anlatması bakımından olduğu kadar, "Milli Şehit" Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in hatırasını yaşatması ve gelecek nesillere aktarması bakımından da önemlidir.

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
yildizdeveci@gmail.com

**Armenian in The Ottoman Society
Volume I-II**

Yay. Haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan
İngilizce
I.Cilt: 496 Sayfa, Cilt: 516 Sayfa.
Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları,
2008
ISBN: 978 994 40 6640

The Genocide of Truth

Şükrü Server Aya
İngilizce
702 Sayfa
İstanbul, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 6516

**Öğrenci Gözüyle Ermeni
Sorununun Psikolojik, Sosyolojik,
Hukuksal Boyutu Toplumlara
Yansıması ve Alınabilecek Önlemler**

Yay. Haz: Hale Şıvgın
Türkçe
242 Sayfa
Ankara, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2008.
ISBN: 978 975 507 1572

Osmanlı'da Etnik Yapı 1914 Nüfusu

Orhan Sakin
Türkçe
278 Sayfa
İstanbul, Ekim Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 013 1165

Sivas 1877

Boğos Natanyan
Yay. Haz: Arsen Yarman
Türkçe
559 sayfa
İstanbul, Bir Zamanlar Yayıncılık,
2008
ISBN: 978 975 6158 074

**Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim
Nizamnameleri**

Murat Bebiroğlu
Türkçe
269 sayfa
İstanbul, Akademi Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 545 2364

Son Celse: Türkiye Ermeni Soykırımını Suçlusu İlan Edilecek

Gürbüz Evren
Türkçe
157 Sayfa
İstanbul, Güncel Yayıncılık, 2008
ISBN: 978 994 4840 279

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

Robert Koleji'n Kızları: Misyonerlik, Feminizm, Yabancı Okullar

Hester Donalds Jenkins
Türkçe
280 Sayfa
İstanbul, Dergah Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 995 1221

Cihat ve Tehcir

Mete Tuncay
Türkçe
142 Sayfa
İstanbul, Salyangoz Yayınları, 2008
ISBN: 978 605 0040 074

Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)

Dilşen İnce Erdoğan
Türkçe
432 Sayfa
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 255 2043

'Ağrı'nın Derinliği

Ece Temelkuran
Türkçe
321 Sayfa
İstanbul, Everest Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 289 4976

Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma

Vahakn N. Dadrian
Türkçe
663 Sayfa
İstanbul, Belge Yayınları, 2008
ISBN: 975 344 3986

Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Kemal Bey Olayı

Taha Niyazi Karaca
Türkçe
336 Sayfa
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008
ISBN: 978 975 255 1947

Hrant Dink İki Yakın Halk İki Uzak Komşu

Yay. Haz: Etyen Mahçupyan
Türkçe
104 Sayfa
İstanbul, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2008
ISBN: 978 605 8990 005

İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)

Tolga Başak
Türkçe
669 Sayfa
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 255 2067

Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü

Aybars Görgülü
Türkçe
44 Sayfa
İstanbul, TESEV Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 8112 999

Modern Türkiye'nin Şifresi

Fuat Dündar
Türkçe
536 Sayfa
İstanbul, İletişim Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 050 601 7

Biz Ermeniler ve Türkler

Şahan Natalie

Türkçe

208 Sayfa

İstanbul, Peri Yayınları, 2008

ISBN: 975 901 072 0

Sınırlar Arasında

Banu Avar

Türkçe

416 Sayfa

İstanbul, Truva Yayınları, 2007

ISBN:994 497 5940

Hangi Avrupa

Banu Avar

Türkçe

416 Sayfa

İstanbul, Truva Yayınları, 2008

ISBN: 994 421 2250

GÜNCEL BELGELER

BELGE 1. DAKAR'DA 13-14 MART 2008 TARİHLERİNDE TOPLANAN İSLAM ZİRVESİ KONFERANSI'NDA "ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NE SALDIRISI" BAŞLIĞI İLE KABUL EDİLEN 10/11-P(IS) SAYILI KARARI

BELGE 2. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER GENEL KURULU'NUN 25 NİSAN 2008 TARİHİNDE "İŞGAL ALTINDAKİ AZERBAYCAN TOPRAKLARINDA DURUM" BAŞLIĞIYLA A/RES/62/243 SAYIYLA KABUL ETTİĞİ KARAR

GÜNCEL BELGELER

RESOLUTION NO. 10/11-P(IS)
ON
**THE AGGRESSION OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
AGAINST THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

The Eleventh Session of the Islamic Summit Conference (Session of the Islamic Ummah in the 21st Century), held in Dakar, Republic of Senegal, from 6 to 7 Rabiul Awal 1429h (13-14 March 2008),

Proceeding from the principles and objectives of the Charter of the Organization of the Islamic Conference;

Gravely concerned over the aggression by the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan which has resulted in the occupation of about 20 percent of the territories of Azerbaijan;

Expressing its profound concern over continued occupation of significant part of the territories of Azerbaijan and illegal transfer of settlers of the Armenian nationality to those territories;

Deeply distressed over the plight of more than one million Azerbaijani displaced persons and refugees resulting from the Armenian aggression and over magnitude and severity of these humanitarian problems;

Reaffirming all previous relevant resolutions and, in particular, the Resolution No. 21/10-P(IS), adopted by the Tenth Session of the Islamic Summit Conference held in Putrajaya, from 20 to 21 Shaban, 1424H (16-17 October 2003);

Urging strict adherence to the Charter of the UN and full implementation of the relevant Security Council resolutions;

Welcoming all diplomatic and other efforts for the settlement of the conflict between Armenia and Azerbaijan;

Reaffirming commitment by all Member States to respect the sovereignty, territorial integrity and political independence of the Republic of Azerbaijan;

Noting also the destructive influence of the policy of aggression of the Republic of Armenia on the peace process within the OSCE framework;

Taking note of the Report of the Secretary General (Document No. OIC/ICFM-34/POL/SG-REP.6);

1. **Strongly condemns** the aggression of the Republic of Armenia against the Republic of Azerbaijan.
2. **Considers** the actions perpetrated against civilian Azerbaijani population in the occupied Azerbaijani territories as crimes against humanity.
3. **Strongly condemns** any looting and destruction of the archeological, cultural and religious monuments in the occupied territories of Azerbaijan.
4. **Strongly demands** the strict implementation of the United Nations Security Council resolutions 822, 853, 874 and 884, and the immediate, unconditional and complete withdrawal of Armenian forces from all occupied Azerbaijani territories including the Nagorno-Karabakh region and strongly urges Armenia to respect the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Azerbaijan.
5. **Expresses its concern** that Armenia has not yet implemented demands contained in the above stated UN Security Council resolutions.
6. **Calls on** the UN Security Council to recognize the existence of aggression against the Republic of Azerbaijan; to take the necessary steps under Chapter VII of the Charter of the United Nations to ensure compliance with its resolutions; to condemn and reverse aggression against the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Azerbaijan, and **decides** to take coordinated action to this end at the United Nations.
7. **Urges all** States to refrain from providing any supplies of arms and military equipment to Armenia, in order to deprive the aggressor of any opportunity to escalate the conflict and to continue the occupation of the Azerbaijani territories. The territories of the Member States should not be used for transit of such supplies.
8. **Calls upon** Member States, as well as other members of the international community, to use such effective political and economic measures as required in order to put an end to Armenian aggression and occupation of the Azerbaijani territories.
9. **Calls for** a just and peaceful settlement of the conflict between Armenia and Azerbaijan on the basis of respect for the principles of territorial integrity of states and inviolability of internationally recognized borders.
10. **Decides** to instruct the Permanent Representatives of Member States at the United Nations in New York, while voting at the UN General Assembly, to give full support to the issue of territorial integrity of the Republic of Azerbaijan.

11. **Urges** Armenia and all Member States of the OSCE Minsk Group to engage constructively in the ongoing OSCE peace process on the basis of the relevant resolutions of the UN Security Council and the relevant OSCE decisions and documents, including those of the First Additional Meeting of the OSCE Council of 24 March 1992, OSCE Summits of 5-6 December 1994, 2-3 December 1996, 18-19 November, 1999, and refrain from any action that will make it more difficult to reach a peaceful solution.
12. **Expresses its full** support for the three principles of the settlement of the armed conflict between Armenia and Azerbaijan contained in the statement of the OSCE Chairman-in-Office at the 1996 Lisbon OSCE Summit, namely the territorial integrity of the Republic of Armenia and the Republic of Azerbaijan, highest degree of self-rule of the Nagorno-Karabakh region within Azerbaijan and guaranteed security for this region and its whole population.
13. **Stresses** that fait accompli may not serve as a basis for a settlement, and that neither the current situation within the occupied areas of the Republic of Azerbaijan, nor any actions, including arranging voting process, undertaken there to consolidate the status quo, may be recognized as legally valid.
14. **Demands** to cease and reverse immediately the transfer of settlers of the Armenian nationality to the occupied territories of Azerbaijan, which constitute a blatant violation of international humanitarian law and has a detrimental impact on the process of peaceful settlement of the conflict, and agrees to render its full support to the efforts of Azerbaijan undertaken to this end, including at the General Assembly of the United Nations, inter alia, through their respective Permanent Missions to the United Nations in New York.
15. **Requests** the OIC Member States to encourage their legal and physical persons not to be engaged in economic activities in the Nagorno-Karabakh region and other occupied territories of Azerbaijan.
16. **Expresses** its support to the activities of the OSCE Minsk Group and consultations held at the level of the Foreign Ministers of Azerbaijan and Armenia and its understanding that a step-by-step solution will help to ensure gradual elimination of the most serious consequences of the aggression against the Republic of Azerbaijan.
17. **Requests** the Secretary General to communicate the principled and firm position of the OIC vis-à-vis the Armenian aggression against the Republic of Azerbaijan, to the current Chairman of the Organization for Security and Cooperation in Europe.

18. **Reaffirms** its total solidarity with and support for the efforts undertaken by the Government and people of Azerbaijan to defend their country.
19. **Calls** for enabling the displaced persons and refugees to return to their homes in safety, honour and dignity.
20. **Expresses its appreciation** to all Member States which have provided humanitarian assistance to the refugees and displaced persons and urges all the others to extend their contribution to these people.
21. **Expresses its concern** over the severity of humanitarian problems concerning the existence of more than one million displaced persons and refugees in the territory of the Republic of Azerbaijan and requests the OIC Member States, the Islamic Development Bank and other Islamic Institutions to render much needed financial and humanitarian assistance to the Republic of Azerbaijan.
22. **Considers** that Azerbaijan has the right for appropriate compensation with regard to damages it suffered as a result of the conflict and puts the responsibility for the adequate compensation of these damages on Armenia.
23. **Requests** the Secretary-General to follow up the implementation of this resolution and to report thereon to the 12th Islamic Summit Conference.

United Nations

A/RES/62/243

General Assembly Distr.: General
25 April 2008Sixty-second session
Agenda item 20**Resolution adopted by the General Assembly****62/243. The situation in the occupied territories of Azerbaijan***The General Assembly,**Guided by the purposes, principles and provisions of the Charter of the United Nations,**Recalling Security Council resolutions 822 (1993) of 30 April 1993, 853 (1993) of 29 July 1993, 874 (1993) of 14 October 1993 and 884 (1993) of 12 November 1993, as well as General Assembly resolutions 48/114 of 20 December 1993, entitled "Emergency international assistance to refugees and displaced persons in Azerbaijan", and 60/285 of 7 September 2006, entitled "The situation in the occupied territories of Azerbaijan",**Recalling also the report of the fact-finding mission of the Minsk Group of the Organization for Security and Cooperation in Europe to the occupied territories of Azerbaijan surrounding Nagorno-Karabakh and the letter on the fact-finding mission from the Co-Chairmen of the Minsk Group addressed to the Permanent Council of the Organization for Security and Cooperation in Europe,¹**Taking note of the report of the environmental assessment mission led by the Organization for Security and Cooperation in Europe to the fire-affected territories in and around the Nagorno-Karabakh region,²**Reaffirming the commitments of the parties to the conflict to abide scrupulously by the rules of international humanitarian law,**Seriously concerned that the armed conflict in and around the Nagorno-Karabakh region of the Republic of Azerbaijan continues to endanger international peace and security, and mindful of its adverse implications for the humanitarian situation and development of the countries of the South Caucasus,**1. Reaffirms continued respect and support for the sovereignty and territorial integrity of the Republic of Azerbaijan within its internationally recognized borders;*¹ See A/59/747-S/2005/187.² A/61/696, annex.

A/RES/62/243

2. *Demands* the immediate, complete and unconditional withdrawal of all Armenian forces from all the occupied territories of the Republic of Azerbaijan;

3. *Reaffirms* the inalienable right of the population expelled from the occupied territories of the Republic of Azerbaijan to return to their homes, and stresses the necessity of creating appropriate conditions for this return, including the comprehensive rehabilitation of the conflict-affected territories;

4. *Recognizes* the necessity of providing normal, secure and equal conditions of life for Armenian and Azerbaijani communities in the Nagorno-Karabakh region of the Republic of Azerbaijan, which will allow an effective democratic system of self-governance to be built up in this region within the Republic of Azerbaijan;

5. *Reaffirms* that no State shall recognize as lawful the situation resulting from the occupation of the territories of the Republic of Azerbaijan, nor render aid or assistance in maintaining this situation;

6. *Expresses its support* to the international mediation efforts, in particular those of the Co-Chairmen of the Minsk Group of the Organization for Security and Cooperation in Europe, aimed at peaceful settlement of the conflict in accordance with the norms and principles of international law, and recognizes the necessity of intensifying these efforts with a view to achieving a lasting and durable peace in compliance with the provisions stipulated above;

7. *Calls upon* Member States and international and regional organizations and arrangements to effectively contribute, within their competence, to the process of settlement of the conflict;

8. *Requests* the Secretary-General to submit to the General Assembly at its sixty-third session a comprehensive report on the implementation of the present resolution;

9. *Decides* to include in the provisional agenda of its sixty-third session the item entitled "The situation in the occupied territories of Azerbaijan".

*86th plenary meeting
14 March 2008*

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ (ERAREN) YAYIN İLKELERİ

A. Genel Kurallar

1. ERAREN tarafından yayınlanan dergilerde yayınlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Her hangi bir yazının yayınlanıp yayınlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece ERAREN'in görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayınlanmış yazıların telif hakları ERAREN'e aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sayfayla sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Alıntılar, atıflar, metin içinde dipnot şeklinde numaralandırılarak verilmeli ve ayrıca, yazı sonunda, "Kaynaklar" başlığı adı altında, alfabetik düzende (soy isim, isim sırası gözetilerek) tam künye halinde sıralanmalıdır.
8. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte kutucuk içinde, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith *et al.*, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitap ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", *The New Encyclopedia Britannica*, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayınlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayınlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

F. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI

VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, *NBC*, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/group/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayınları (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMÎ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Schulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKI BAŞVURULAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimedenden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

www.eraren.org